મુદ્રક :
વેણીલાલ છગનલાલ બૂચ
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ

પ્રકાશક :
વિઠ્ઠલદાસ મગનલાલ કોઠારી
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ

નિવેદન

ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરની પ્રબંધસમિતિના સં. ૧૯૭૯ની ભાદરવા વદ ૧૩ ના ૧ લા ઠરાવ (પરિશિષ્ટ ૧) અનુસાર શ્રી મમ્મટાચાર્યના કાવ્યપ્રકાશના ઉલ્લાસ ૧ થી ૬ નો અનુવાદ પ્રથમ ભાગ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
કાર્યાલય, અમદાવાદ
કાર્તિક સં ૧૯૮૧

પ્રકાશક

પ્રસ્તાવના

કાવ્યશાસ્ત્ર સંસ્કૃત સાહિત્યનો એક મહત્ત્વનો ભાગ છે. પ્રાચીન ભારતનો આપણને જે જ્ઞાન વારસો મળ્યો છે તેમાં બે શાખાઓનાં ચિંતનો પશ્ચિમના બુદ્ધિવૈભવના વર્તમાન યુગમાં પણ મનન યોગ્ય અને ભવિષ્યના કાર્યમાટે ઉદ્બોધક અને માર્ગદર્શક છેઃ એક દર્શનશાસ્ત્રનાં અને બીજાં કાવ્યશાસ્ત્રનાં. પ્રાચીન ભારતે જ્ઞાનના સમસ્ત પ્રદેશમાં યથાશક્ય પ્રયત્ન કરેલો છે. તેમાંના ઘણા ભાગનું અધ્યયન કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે– કેટલાકનું તે તે વિષયોના નિરૂપણ માટે યોગ્ય પરિભાષા મેળવવા માટે ઉપયોગી છે. પણ દાર્શનિક સાહિત્ય અને કાવ્યમીમાંસાનું સાહિત્ય ઊંડા અનુભવમૂલક ચિંતન ઉપર રચાએલું હોવાથી સદાને માટે આદરયોગ્ય છે.

આ શાસ્ત્રો જીવનના જે જાતના અનુભવોની ચર્ચા કરે છે તે સર્વ ગ્રાહ્ય કરાવી શકાય એવા હોતા નથી અને એમ હોવાથી તે ઉપરથી ઉપજાવેલા સિદ્ધાન્તો સર્વસંમત થઈ શકતા નથી. આથી દરેક વ્યક્તિને તેમ જ દરેક સાહિત્યયુગને પોતાને સ્વાનુભવ કરવાની અને તદનુસાર દૃષ્ટિ ઘડવાની જરૂર હમેશાં રહે છે. આથી પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોના બધા વિચારો આજે આપણને ઉપયોગી કે મહત્ત્વના ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે. તેમના દોરાયા આપણે ન દોરાઇએ એ પણ જરૂરનુ છે. પણ જો દરેક વ્યક્તિ કે દરેક યુગ કેવળ પોતે જેટલું મેળવી શકે તેટલાથી જ ચલાવી લેવા માગે તો તે જરૂર જ્ઞાનદરિદ્ર રહે; બીજાઓએ પ્રયત્ન કરી જે ફલપ્રાપ્તિ કરી હોય તેનો વિવેકપૂર્વક લાભ લે તો જ જ્ઞાનમાર્ગમા પ્રગતિ થાય. આથી જ્ઞાનની જે જે દિશામા પ્રજાને પ્રગતિ કરવાની હોય તે તે દિશામા તેના પૂર્વજોએ કયા સુધી અને કેવી રીતે ગતિ કરી છે તે જાણવું અને જોવું આવશ્યક છેઃ અને તેથી આપણી સાહિત્યમીમાંસા સમૃદ્ધ થાય, તેને નવું ઉદ્બોધન મળે અને નવા સંસ્કાર પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસાના વિચારો સેવવા આપણે માટે આવશ્યક છે.

આ વિષયોમાં આજે આપણા ઉપર પશ્ચિમના વિચારોનું પ્રભુત્વ છે. આ પ્રભુત્વ સર્વત્ર તેમનું ચિંતન વધારે મર્મગ્રાહી છે એટલા માટે નથી. તેનું ખરૂ કારણ અમારી સમજણ પ્રમાણે, આપણા પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોના ચિંતનોનું યોગ્ય સેવન થતું નથી તે છે. બન્નેના તટસ્થ અભ્યાસીને કદાચિત્ જણાશે કે પાશ્ચાત્યોની વિશેષતા તેમની પ્રતિપાદનશૈલીમાં રહેલી છે.

તેથી જ તે વધારે આકર્ષક છે, અને આપણે તે શૈલી સ્વીકારી છે. પણ કાવ્યસ્વરૂપ વિષેનાં બન્નેનાં ચિંતનો સરખાવતાં જણાશે કે બન્ને સરખાં મનન યોગ્ય છતાં પ્રાચીનોનાં ચિંતનોમાં જેટલું લક્ષ્યવેધિત્વ અને ઊંડાણ છે તેટલું કદાચિત્ આધુનિક પાશ્ચાત્યોના વિચારમાં નહિ હોય. આપણી કાવ્યસ્વરૂપની ચર્ચાની દિશા યોગ્ય રીતે નિયન્ત્રિત થાય તે માટે વિચારતાં જણાય છે કે, આપણે પ્રાચીનોના વિચારોનું યથાયોગ્ય સેવન કરવું જોઈએ. તે સેવનથી કાવ્યમીમાંસામાં આપણી પ્રજા તરીકેની વિશિષ્ટ વૃત્તિ કઇ જાતની છે તેનું પણ આપણને ભાન થવાનો સંભવ છે. આવું ભાન આપણને હોય તો આપણે આપણી ઊણપો અન્ય પ્રજાઓની વિચારસંપત્તિથી કેવી રીતે પૂરવી તેનો યોગ્ય માર્ગ પણ આપણને સૂઝે; અને અગ્રોના વિચારોનો ઉપયોગ કર્યા છતાં આપણી સર્જકશક્તિ લુપ્ત ન થાય.

આ જાતના વિચારોથી ગુજરાતી સાહિત્યરસિક વર્ગ આગળ પ્રાચીનોની સાહિત્યમીમાંસા મૂકવાની અમને આકાંક્ષા થઈ. આ માટે *મૂળ લેખકોમાંથી વિચારો લઇ તેનો નિબન્ધોમાં ઊહાપોહ કર્યા પહેલાં કોઈ* પ્રામાણિક કાવ્યમીમાંસકનો ગ્રંથ અનુવાદરૂપે રજુ કરવો એ ક્રમ વધારે યોગ્ય લાગ્યો. અને આ માટે વાગ્દેવતાવતાર શ્રી. મમ્મટાચાર્યનો કાવ્યપ્રકાશ (આશરે ઈ.સ. ૧૧૦૦થી ૧૧૫૦) અમે પસંદ કર્યો. તેને પસંદ કરવાનું કારણ એ કે એમાં પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોની બન્ને પ્રણાલીઓનો–'रीतिरात्मा काव्यस्य' અને 'अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः'–યોગ્ય રીતે સમન્વય થએલો દેખાય છે.

(કાવ્યપ્રકાશ લખવામાં મમ્માટાચાર્યે સંસ્કૃત ભાષાની સર્વપ્રકારની શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ કહીએ તો તેમાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી. કારિકા, વૃત્તિ અને ઉદાહરણોમાં એક શબ્દની પણ અતિશયતા ભાગ્યે જ જણાશે, અને છતાં જે કાંઇ કહેવાનું છે તે સંપૂર્ણતાથી કહ્યું છે. *રસની ચર્ચામાં કે વ્યંજનાની સ્થાપનામાં વૃત્તિની શૈલી ઉત્તમ* ગદ્ય સાહિત્યના નમૂના રૂપ છે. આવા ગ્રંથનું ભાષાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન એ એક સાહસ જ કહેવાય; અને અમને આ કાર્યમાં પં. સુખલાલજીની મદદ ન હોત તો અમે આ સાહસ ખેડવાની હિંમત ન કરત. વ્યાકરણ, અલંકારશાસ્ત્ર, અને દર્શનશાસ્ત્રના એમના તલસ્પર્શી જ્ઞાનની મદદથી જ આ ત્રણે શાસ્ત્રોને એક પટમાં વણી દેતા આ ગ્રંથને ગુજરાતી રૂપાન્તર આપવાનો પ્રયત્ન અમે કરી શક્યા છીએ.

અમારા પ્રયત્નની અપૂર્ણતાઓનું અમને ભાન નથી એમ તો નથી. મૂળ

-ગ્રંથ અનેક ટીકાઓ (લગભગ ૭૦) થયા છતાં સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓને માટે હજી સુગમ થયો નથી, હજી પણ ગુરુગમ્ય જ છે. અમારા પ્રયત્ને ગુજરાતી અભ્યાસીઓ માટે તે ગ્રંથને સર્વથા સુગમ કરી મુક્યો છે એમ અમે માનતા નથી. પણ સાવધાનતાથી ભણનારને મૂળકારનું રહસ્ય કેટલેક અંશે સમજાશે એવી અમારી આશા છે. આ પ્રથમ પ્રયત્ન બીજો વધારે સમર્થ પ્રયત્ન–અમારા કે બીજાના હાથે પ્રેરશે તો પણ અમે સંતોષ માની લઇશું.

ભાષાન્તર કરવામા બને તેટલો મૂળને વળગી રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ટિપ્પણોમાં મૂળના અર્થને યથાશક્તિ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પૂર્વાપર ઉલ્લેખો આવશ્યક સ્થળે આપ્યા છે. ટિપ્પણો પાણ્ડિત્ય બતાવવાનું ક્ષેત્ર ન બની જાય એની સરત રાખી છે. મૂળના અર્થને વિશદ કરવો એ જ પ્રધાન હેતુ રાખ્યો છે.

ઉદાહરણોનું ભાષાન્તર પદ્યમાં અને ગદ્યમાં બંનેમાં આપ્યું છે. પદ્ય મૂળ ગ્રંથના ભાગ તરીકે આપ્યું છે અને ગદ્ય ટિપ્પણો સાથે<> આવી નીશાની વચ્ચે મૂક્યું છે. બંને આપવાનું કારણ એ કે કેવળ ગદ્ય આપવાથી મૂળના ભાવ અને સ્વરૂપ બરાબર બતાવી શકાતાં ન હતા; અક્ષરશઃ અનુવાદની અપેક્ષા રાખનારા માટે ગદ્યમાં પણ અનુવાદ આપવો આવશ્યક હતો.

અહીંઆં એ જણાવવું જોઇએ કે કેટલાંક ઉદાહરણો આપણી સંસ્કારિતાની વૃત્તિને ખટકે એવાં છે. ઉદાહરણો મોટે ભાગે શૃંગારનાં છે. જ્યાં સુધી જીવનમાં સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમભાવનું પ્રાબલ્ય છે ત્યાં સુધી એ રસ કાવ્ય કે કલામાં પ્રાબલ્ય ભોગવશે. પણ એના કલાત્મક રૂપોમાં એ મર્યાદા ઓળંગી જાય એ આપણા આત્માને ખૂંચે એવી બાબત છે. આજે આપણા જીવનનો આદર્શ સ્ત્રીપુરુષના સંબંધનું રહસ્ય વધારે આધ્યાત્મિક કલ્પવા તરફ છે; તેથી આપણે કેટલાંક સંસ્કૃત કાવ્યોથી કંટાળી જઇએ એ સ્વાભાવિક છે. આપણને એ ગ્રામ્ય (ગામડાનાં એ અર્થમા નહિ) લાગે તો પણ નવાઇ નહિ. પણ તે સમયના લૌકિક આદર્શો આપણાથી જૂદા હતા એ આપણે સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ; (અને તેમાં એ ખાસ કરી કાશ્મીરની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ ધ્યાનમાં લેવો જોઇએ.) એ યુગમાં કાવ્યશાસ્ત્રમાં ઝીણવટ આવતી હતી પણ કાવ્યો ભાવમાં એકજાતનાં અને સ્થૂલ થતાં હતા. આ વિરોધાભાસનાં ઉદાહરણો બીજી પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં પણ મળે છે. આ તરફ આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોવાનું જ પ્રાપ્ત થાય છે. એના અનિષ્ટ તત્ત્વોનું, એ પ્રાચીન છે માટે અનુકરણ કરવું, એ મૂઢવૃત્તિ છે.

ગ્રંથના કર્તા કે કર્તાઓ—મમ્મટ અને અલ્લટનો કાલનિર્ણય, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસની રૂપરેખા, તેનું તાત્ત્વિક નિરૂપણ વગેરે ગ્રંથ પૂરો થયે કરવાની ઉમેદ છે.

આ અનુવાદમાં જે દોષો દેખાય—મૂળને સમજવાના તેમ જ અનુવાદની કળાના—તે અમને કૃપા કરી બતાવવાની વિદ્વાનોને વિનન્તી કરી અમે આ ગ્રંથ ગૂજરાતના સાહિત્યરસિકો સમક્ષ રજુ કરીએ છીએ

ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મન્દિર
તિથિ આસો વદ ૧૨ સં. ૧૯૮૦ } અનુવાદકો

વિષયાનુક્રમ

કાવ્યપ્રકાશ

પ્રથમ ઉલ્લાસ

✓ગ્રન્થના આરંભમાં ગ્રન્થકર્તા વિઘ્નો નાશ થવા માટે યોગ્ય[1] ઇષ્ટદેવતાનું ચિન્તન કરે છે.

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥ १

[2]નિયમો ન જ્યાં નિયતિના, આનન્દમયી, ન અન્ય પરતન્ત્ર,
નવ-રસ-શાલી સૃષ્ટિ, રચતી કવિ-ભારતી તણો જય હો.૧.

બ્રહ્માની સૃષ્ટિ, નિયતિ શક્તિથી નિયમિત થયેલા સ્વરૂપવાળી, સુખ દુઃખ મોહ સ્વભાવવાળી, પરમાણુ વગેરે ઉપાદાન અને કર્મ વગેરે સહકારી[3] કારણો ઉપર આધાર રાખનારી, છ

---

૧ યોગ્ય એટલે ગ્રન્થના વિષયને યોગ્ય. આ ગ્રન્થનો વિષય કાવ્યચર્ચા છે એટલે ઇષ્ટદેવતા તરીકે કવિની વાણીનું ચિન્તન કરવું યોગ્ય ગણાય.

૨ < નિયતિએ કરેલા નિયમોથી રહિત, કેવળ આનન્દમય, અન્ય સાધનોથી સ્વતંત્ર, નવરસ વડે રુચિર, એવી સૃષ્ટિને કરનારી કવિની વાણી જય પામે છે. >

સામાન્ય સૃષ્ટિમા આપણે અનેક નિયમો જોઇએ છીએ. જેમકે 'ગરમીથી ધાતુનું કદ વધે છે,' 'કમલ પાણીમા થાય છે' વગેરે; આ સઘળા નિયમો જે શક્તિથી થાય છે તે નિયતિ. સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા નિયતિથી રહેલી છે. દરેક બનાવ તે નિયતિને આધીન છે.

'જય પામે છે.' મૂળમાં जयति છે. આમા जि ધાતુ છે તે સકર્મક હોય ત્યારે તેનો અર્થ બીજા ઉપર વિજય મેળવવો એવો થાય છે. પણ અકર્મક હોય ત્યારે તેનો અર્થ ઉત્કર્ષ પામવો એવો થાય છે. અહીં એ અર્થ છે.

૩ ઉપાદાન અને સહકારી કારણોઃ જે દ્રવ્યની અમુક વસ્તુ બનેલી હોય તે દ્રવ્ય તે વસ્તુનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય. જેમકે ખાદીનું ઉપાદાન કારણ સૂતર ઉપાદાન કારણ સિવાયની બીજી જે બાબતો વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત હોય તેનો સહકારી કારણોમા સમાવેશ કરવાનો છે. કર્મ એટલે

રસો[૪]વાળી અને (છતાં) તે વડે મનોહર જ [એમ] નહિ એવી છે; કવિની વાણીની સૃષ્ટિ તો એથી વિલક્ષણ છે, માટે 'જય પામે છે.' 'જય પામે છે' એ અર્થથી નમસ્કારનું સૂચન થાય છે, માટે તેને પ્રણામ કરું છું એમ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં (ગ્રન્થનો) વિષય સપ્રયોજન[૫] છે એ વાત કહે છે—

કાવ્ય યશ, અર્થ, વ્યવહારજ્ઞાન, અમંગલનો નાશ, અવિલમ્બિત પરમ આનન્દ અને કાન્તાની પેઠે ઉપદેશ આપવા માટે છે. ૨

[કાવ્ય નીચેનાં પ્રયોજનો] કવિ અને સહૃદયને જેને જે યોગ્ય તેને તે સાધી આપે છે; કાલિદાસાદિને મળ્યો હતો તેમ યશ; શ્રી હર્ષાદિપાસેથી ધાવકાદિને મળ્યું હતું તેમ ધન; રાજાદિ વિષેના યોગ્ય આચારનું જ્ઞાન; મયૂરાદિને આદિત્યાદિથી થયું હતું તેમ અનર્થ-નિવારણ; સર્વ પ્રયોજનમાં શિરોમણિ—કાવ્ય સાંભળતાં વાર જ રસના સ્વાદથી ઉત્પન્ન થતો, બીજા બધા જ્ઞાનના વિષયોને વિગલિત કરી નાખનો—આનન્દ, શબ્દ[૬] અને અર્થના ગૌણપણાથી રસના

ક્રિયા. કોઇ પણ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ માટે તેના અવયવોનો સંયોગ આવશ્યક છે. જેમકે ખાદીની ઉત્પત્તિ માટે સૂતરના તાંતણાનો સંયોગ. આ સંયોગ ક્રિયા વિના સંભવતો નથી. ક્રિયાથી ન્યાયશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા ઉત્ક્ષેપણાદિક કર્મો અહીં સમજવાનાં છે. વગેરે શબ્દથી નિમિત્તકારણ સમજવાનું છે. સમવાયી અને અસમવાયીમાં ન આવતી જે બાબતો કારણ-ભૂત હોય તેને નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે. જેમકે સાળ, વણકર વગેરે ખાદીનાં નિમિત્ત કારણ છે. ન્યાયવૈશેષિક દર્શનની વિચારપ્રણાલી પ્રમાણે કારણોના ત્રણ વિભાગ પડે છે, સમવાયી (ઉપર જણાવેલું ઉપાદાન) અસમવાયી અને નિમિત્ત. જુઓ ત. સં. ૩૯. બીજાં કેટલાંક દર્શનો તેના ઉપાદાન અને સહકારી એવા બે ભેદ (ઉપર પ્રમાણે) પાડે છે.

૪ મધુર, ખાટો, ખારો, તીખો, તૂરો, કડવો એવા ૭ રસ ગણાવેલા છે.

૫ પ્રયોજન. જે ફલ સિદ્ધ કરવા અમુક ક્રિયા કરીએ એ ફલ તે ક્રિયાનું પ્રયોજન છે. જેને ઉદ્દેશીને ક્રિયા પ્રવૃત્ત થાય તે તેનું પ્રયોજન કહેવાય. પાણી ભરવું એ ઘડો બનાવવાની ક્રિયાનું પ્રયોજન છે.

૬ છેલ્લા પ્રયોજન—કાન્તાની પેઠે ઉપદેશ આપવા માટે—નું નિરૂપણ કરે છે.

અંગભૂત વ્યાપાર વિષે[7] તત્પર હોવાને લીધે, કાવ્ય અર્થાત્ લોકોત્તર વર્ણનમાં કુશળ કવિનું કર્મ, જે પ્રભુસમાન શબ્દની પ્રધાનતાવાળા વેદાદિ શાસ્ત્રોથી[8] [તેમજ] અર્થતાત્પર્યવાળા મિત્રસમાન પુરાણ ઇતિહાસાદિથી[9] વિલક્ષણ છે, તે કાન્તાની પેઠે રસ ઉત્પન્ન કરી પોતા તરફ અભિમુખ કરી, રામની પેઠે વર્તવું રાવણની પેઠે ન વર્તવું એવો ઉપદેશ કરે છે.[10] માટે સર્વથા તેમાં પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે.

એ પ્રમાણે એનું (કાવ્યનું) પ્રયોજન કહીને કારણ કહે છે.

---

૭ વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવોનો સંયોગ થવો તે; અથવા વ્યંજના. આ બધાનું વર્ણન ચોથા ઉલ્લાસમાં આવશે.

૮ 'અમુક કરો' એવો ઉપરી હુકમ કરે છે તેમાં સેવકને માટે શંકા કે વિચારને અવકાશ નથી. વેદનો આદેશ પણ એવો છે માટે પ્રભુસમાન. શબ્દપ્રધાન એટલે જેમાં શબ્દનું અત્યન્ત મહત્ત્વ છે. જેમકે अग्निमीळे पुरोहितम् (ઋ. મં ૧. સૂ. ૧) એ શબ્દોને ઠેકાણે वह्निमीळे पुरोहितम् એમ ન કહી શકાય. એટલે કે શબ્દોનો અર્થતાત્પર્યની દૃષ્ટિએ પણ ફેરફાર ન થઇ શકે. આદિ શબ્દથી સ્મૃતિ સમજવાની.

૯ મિત્ર હોય તે ' જો આમ કરશો તો આવું પરિણામ આવશે,' એવો વસ્તુતત્ત્વનો બોધ કરે છે, પણ તેની પાસે તેમ કરાવતો નથી; તે પ્રમાણે પુરાણ ઇતિહાસ વગેરે ' આમ કરશો તો આમ થશે ' એટલો માત્ર વસ્તુતત્ત્વનો બોધ કરે છે, માટે પુરાણ–ઇતિહાસ એ તાત્પર્યનો બોધ કરતા મિત્રસમાન છે. આદિ શબ્દથી આખ્યાન વગેરે સમજવા.

૧૦ ઉપદેશ ત્રણ પ્રકારનો છે: પ્રભુસમાન, મિત્રસમાન અને કાન્તાસમાન. પ્રભુની માફક હુકમ કર્યા વિના કાન્તાનો ઉપદેશ રસિકતાથી પોતા તરફ આકર્ષી માણસને યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવી શકે છે; મિત્રની માફક કેવળ તાત્પર્ય કહી કાન્તા બેસી રહેતી નથી, પણ યોગ્ય આચરણમાં પ્રેરે છે: તેમ કાવ્ય પણ માણસને રસિકતાથી પોતા તરફ આકર્ષી યોગ્ય રસ્તે દોરે છે. કાવ્યમાં ઉપદેશને સ્થાન હોવું જોઇએ કે નહિ તેનો યોગ્ય જવાબ ઉપરના નિરૂપણમાં મળી જાય છે.

રસો[4]વાળી અને (છતાં) તે વડે મનોહર જ [એમ] નહિ એવી છે; કવિની વાણીની 'સૃષ્ટિ તો એથી વિલક્ષણ છે, માટે 'જય પામે છે.' 'જય પામે છે' એ અર્થથી નમસ્કારનું સૂચન થાય છે, માટે તેને પ્રણામ કરું છું એમ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં (ગ્રન્થનો) વિષય સપ્રયોજન[5] છે એ વાત કહે છે—

કાવ્ય યશ, અર્થ, વ્યવહારજ્ઞાન, અમંગલનો નાશ, અવિલમ્બિત પરમ આનન્દ અને કાન્તાની પેઠે ઉપદેશ આપવા માટે છે. ૨

[કાવ્ય નીચેનાં પ્રયોજનો લક્ષણગ્રન્થો; કાવ્યો એટલે મહા- તેને તે સાધી આપે છે; કાલિ[દા]ઇતિહાસ વગેરે સમજવાં; તેમના હર્ષાદિપાસેથી ધાવકાદિને મળ્યુંવ્યુત્પત્તિ [એટલે નિપુણતા] થાય છે; આચારનું જ્ઞાન; મયૂરાદિને ર વિચારી શકે તેમના ઉપદેશથી, નિવારણ; સર્વ પ્રયોજનમાં ની ફરી ફરીને પ્રવૃત્તિ, એ ત્રણેય રસના સ્વાદથી ઉત્પન્ન થતો, ગેવ્યના ઉદ્ભવમાં, નિર્માણમાં અને કરી નાખતો—આનન્દ; શક્તિ કે હેતુઓ છે.[10]

ક્રિયા. કોઇ એ પ્રમાણે કારણ કહીને તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

(સૂ.૧) દોષ વિનાના, ગુણવાળા, વળી ક્યાંક અલંકાર વિનાના શબ્દાર્થ તે કાવ્ય.

દોષ, ગુણ અને અલંકાર હવે પછી કહેવાશે. ક્યાંક એ શબ્દથી એમ કહે છે કે સઘળે અલંકારવાળું તો હોય જ, ક્યાંક સ્ફુટ અલંકાર ન હોય તોપણ કાવ્યત્વને હાનિ થતી નથી. જેમકેઃ

૧૧ હેતુ એટલે કારણ. પ્રયોજન અને હેતુ બન્નેના અર્થો જુદા છે. પાણી ભરવું એ ઘડાનું પ્રયોજન છે અને માટી, ચાક, કુંભાર વગેરે હેતુ એ—કારણ છે.

૧૨ શક્તિ, લોક, શાસ્ત્ર અને કાવ્ય વગેરેના મનનથી થતી નિપુણતા, કાવ્ય જાણનારના ઉપદેશથી કરેલો અભ્યાસ, એ ત્રણેયની સામગ્રી કાવ્યનું કારણ છે. એ ત્રણ મળીને કારણ છે, દરેકનું એક પૂરતું કારણ નથી.

અંગભૂત વ્યાપાર વિષે[૭] તત્પર હોવાને લીધે, કાવ્ય અર્થાત્ લોકોત્તર વર્ણનમાં કુશળ કવિનું કર્મ, જે પ્રભુસમાન શબ્દની પ્રધાનતાવાળા વેદાદિ શાસ્ત્રોથી[૮] [તેમજ] અર્થતાત્પર્યવાળા મિત્રસમાન પુરાણ ઇતિહાસાદિથી[૯] વિલક્ષણ છે, તે કાન્તાની પેઠે રસ ઉત્પન્ન કરી પોતા તરફ અભિમુખ કરી, રામની પેઠે વર્તવું રાવણની પેઠે ન વર્તવું એવો ઉપદેશ કરે છે.[૧૦] માટે સર્વથા તેમાં પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે.

એ પ્રમાણે એન /કાવ્ય... પ્રયોજન કહીને કારણ કહે છે.
ધ્વનિ કહેલ છે.

આ એટલે કાવ્ય. બુધો ...ચારી ભાવોનો સંયોગ થવો ને;
જે [૧૫]સ્ફોટરૂપ વ્યંગ્ય છે તેના ...ોથા ઉલ્લાસમાં આવશે.
વાપર્યો છે. તેથી તેના મતનો
... કરે છે તેમાં સેવકને માટે શંકા
કરનાર એવા વ્યંગ્યને સૂચવવા
... પણ એવો છે માટે પ્રભુસમાન.
ધ્વનિ[૧૬] કહે છે. જેમકેઃ
...ત મહત્ત્વ છે. જેમકે ચન્નિર્માદિ
...તે ઠેકાણે ચહિમીકે પુરોહિતમ્

૧૩ <જે કૌમારનો હરનાર ... ગત્રિઓ છે, ઉઘડેલા માલતી ફૂલથી ... પર્ય... ...ઓ પણ કેરકાર પ્રૌઢ વાયરા છે, એની એ જ હું છું તોપણ ત્યાંના કાંઠા ... ઝાડ હેઠળ સુરતવ્યાપારની લીલાવિધિ માટે ચિત્ત ઉત્કંઠિત થાય છે.>

૧૪ જ્યારે રસ અપ્રધાન હોઇ અન્ય પ્રધાનભૂત વાક્યાર્થનું અંગ હોય ત્યાં રસવત્ અલંકાર કહેવાય છે. અહીં રસ પ્રધાન છે, માટે રસવત્ અલંકાર થઇ શકતો નથી. રસવત્ અલંકારને માટે જુઓ. ઉદાહરણ ૧૧૬. ઉલ્લાસ ૫

૧૫ વૈયાકરણોનો મત એવો છે કે શબ્દ નિત્ય છે. આપણે શબ્દના વર્ણો એકીસાથે બોલતા નથી, પણ એક પછી એક બોલીએ છીએ. હવે અર્થ સમજાવવાની શક્તિ તો આખા શબ્દમાં રહેલ છે. અને શબ્દ તો આપણે આખો એકીસાથે બોલી શકતા નથી. ત્યારે બોલવાથી શબ્દાર્થ સમજાય છે કેવી રીતે? તેનો ખુલાસો વૈયાકરણો એવો કરે છે કે આપણા એક પછી એક બોલાઇ બોલાઇને અસ્ત થતા ધ્વનિથી, અવાજથી, નિત્ય શબ્દ જે વ્યંગ્ય છે તે વ્યક્ત થાય છે અને તેનાથી અર્થબોધ થાય છે. તે નિત્ય-શબ્દને સ્ફોટ પણ કહે છે, અને તે જ મુખ્ય છે.

૧૬ વૈયાકરણો જેમ સ્ફોટને વ્યક્ત કરનાર અવાજને ધ્વનિ કહે છે તેમ આલંકારિકો પ્રધાનભૂત વ્યંગ્યાર્થને વ્યક્ત કરનાર શબ્દાર્થ-યુગલને ધ્વનિ, ધ્વનિકાવ્ય કહે છે.

[17]ઓઠે રાગ ફીકો, ખર્યું સ્તનતટે છે સર્વથા ચન્દને,
આંખોની અણિમાં ન કાજળ, થયો રોમાંચ તન્વી તને;
જુઠું બોલતી, દૂતિ! તેં સખીતણી પીડા ન જાણી કશી
ન્હાવા વાવ ગઈ, ન તે અધમની પાસે અહીંથી નકી. ૨

અહીં અધમ પદથી તેની પાસે રમવા ગઈ હતી એમ પ્રધાનપણે સૂચવાય છે.

(સૂ. ૩) એવું વ્યંગ્ય ન હોય પણ ગૌણ વ્યંગ્યવાળું હોય તે મધ્યમ.

એવું વ્યંગ્ય ન હોય એટલે વાચ્યથી ચડી જાય એવું ન હોય તે. જેમકેઃ

[18]ગામ-તરુણના હાથે, નવ વંજુલમંજરી ફરી ફરીને
દેખતાં તરુણીની, મુખ છબિ ઝાંખી જ છેક થઈ. ૩

અહીં વંજુલ વેલના મંડપમાં સંકેત આપીને ન આવી એ વ્યંગ્ય ગૌણ છે, શાથી જે તેની એટલે વ્યંગ્યની અપેક્ષાએ વાચ્ય જ ચમત્કારી છે.

(સૂ. ૪) શબ્દચિત્ર અને વાચ્યચિત્ર (એવું) અવ્યંગ્ય અવર મનાય છે. ૫

ચિત્ર એટલે ગુણ અને અલંકારવાળું. અવ્યંગ્ય એટલે સ્ફુટ વ્યંગ્યાર્થથી રહિત. અવર એટલે અધમ. જેમકેઃ

૧૭<તારા સ્તનતટ ઉપરથી બધું ચન્દન ખરી પડ્યું છે, તારા અધર ઉપરથી રંગ ભૂંસાઈ ગયો છે, તારાં નેત્રો છેક ખૂણે આંજણ વિનાનાં થઈ ગયાં છે અને તારા નાજુક શરીર ઉપર રોમાંચ થાય છે; હે જૂઠાબોલી સખીજનની પીડા ન જાણની દૂતિ, તું અહીંથી વાવ ઉપર ન્હાવા ગઈ હતી, તે અધમની પાસે ગઈ ન હતી.>

૧૮<હાથમાં વંજુલની તાજી મંજરીવાળા ગ્રામતરુણને વારંવાર જોતી તરુણીની મુખકાન્તિ અતિશય ઝાંખી થાય છે.>

[૧૯]છોળો સ્વચ્છ ઊંડાં જલોનાં ઉછળે સ્વચ્છન્દથી એ મહીં,
વામી મોહ મહર્ષિ હર્ષથી કરે જ્યાં સ્નાન ને આહ્નિક,
મોટા મંડુક જ્યાં ઠીંપે દર, દ્રુમો ધિંગા અને દીર્ઘના,
દ્રોહે, કૂદતી મત્ત ઉર્મિથી, હણો મન્દાકિની મન્દતા. ૪

[૨૦]મહેલથી માનદ બ્હાર નીસર્યો
સહેજ, એવું સુણી ગાભરા થઈ,
ત્વરાથી ઇન્દ્રે ભીડી <u>આગળા</u> દીધે,
ભયે શું મીંચે અમરાવતી દગો.

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં, કાવ્યનાં પ્રયોજન કારણ સ્વરૂપ અને પ્રકારના નિર્ણયનો પ્રથમ ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

---

૧૯ <સ્વચ્છન્દથી ઉછળતાં સ્વચ્છ (અને) કિનારાની બખોલોમાં બળવાન્ પાણીનાં મોજાંથી નાશ થતા મોહવાળા મહર્ષિઓ વડે જેમાં સ્નાન અને આહ્નિક કરાય છે, જેના ખાડાઓમા ચળકતાં મોટાં દેડકા છે, મોટાં લચી પડેલા ઝાડની ઇર્ષ્યાથી મોટાં મોટાં મોજાં ઊંચા જવાથી અતિશય મદવાળી મન્દાકિની તમારી મંદતાનો એકદમ નાશ કરો.>

મૂળ શ્લોકનો ઉચ્ચાર કેવો થાય છે, તે વાંચકની કલ્પનામા આવે તે માટે તે નીચે આપ્યો છે.

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छाततराम्बुच्छटा
मूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्वाय वः ।
भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरी दीर्घादरिद्रद्रुम-
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ।

૨૦ <જે માનદને પોતાના મંદિરથી સહેજ બ્હાર નીકળ્યો સાંભળીને ઇન્દ્રે ગભરાટથી જેના આગળા એકદમ બંધ કરી દીધા તે અમરાવતી ભયથી જાણે આંખો બંધ કરી દે છે.>

બીજો ઉલ્લાસ

ક્રમથી શબ્દ અને અર્થનું સ્વરૂપ કહે છે.

(સૂ. ૫) અહીં, શબ્દ, વાચક લાક્ષણિક અને વ્યંજક ત્રણ પ્રકારનો છે.

અહીં એટલે કાવ્યમાં.[૧] એઓનું સ્વરૂપ કહેવાશે.

(સૂ. ૬) વાચ્ય વગેરે તેના અર્થો છે.

(વાચ્ય વગેરે એટલે) વાચ્ય લક્ષ્ય અને વ્યંગ્ય.

(સૂ. ૭) કેટલાએકમાં તાત્પર્યાર્થ પણ. ૬

જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે એવા-પદના અર્થોનો-આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને સંનિધિને લીધે, સમન્વય થાય ત્યારે, વિશિષ્ટ સ્વરૂપવાળો, કોઇપણ એક પદનો અર્થ નહિ એવો વાક્યાર્થ ઉદય પામે છે, એવો અભિહિતાન્વયવાદીઓનો મત છે;[૨] વાચ્ય જ વાક્યાર્થ છે એવો અન્વિતાભિધાનવાદીનો મત છે[૩]

---

૧ આલંકારિકો સિવાય બીજા કોઇ વ્યંગ્યને સ્વીકારતા નથી.

૨-૩ કુમારિલભટ્ટના અનુયાયીઓ ભાટ્ટ મીમાંસકો અભિહિતાન્વયવાદી કહેવાય છે. તેઓ માને છે કે અભિધા લક્ષણા અને વ્યંજના ઉપરાંત એક તાત્પર્યશક્તિ પણ છે; જે પદમાં નહિ પણ વાક્યમાં રહે છે. "રામચન્દ્રની ગાય જાય છે." તેમાં પદો આકાંક્ષા યોગ્યતા સંનિધિથી સંકલિત થયાં છે. રામચંદ્ર એક પદ છે, તેનો અમુક અર્થ છે, ગાયનો અમુક અર્થ છે, વગેરે; પણ આખું વાક્ય બોલવાથી રામચંદ્રના સ્વામિત્વનો અર્થ જે નીકળે છે તે કોઇ પણ એક પદનો અર્થ નથી; ષષ્ઠીવિભક્તિનો અર્થ તો માત્ર સંબંધ જ થાય છે. પણ અહીં એ સામાન્ય સંબંધના અર્થ ઉપરાંત આપણે સ્વામિત્વનો વિશિષ્ટ સંબંધ, ખાસ સંબંધ જે સમજીએ છીએ તે તાત્પર્ય શક્તિને લીધે સમજીએ છીએ. અભિહિત એટલે અભિધા શક્તિથી પદોદ્વારા પ્રથમ ઉપસ્થિત થયેલા અર્થો; તેમનો અન્વય એટલે સંબંધ. (વાક્યાર્થ) તાત્પર્ય વૃત્તિથી ભાસમાન થાય છે એમ અભિહિતાન્વયવાદીઓ કહે છે. પ્રભાકર-ગુરુના અનુયાયીઓ અન્વિતાભિધાનવાદીઓ કહેવાય છે. તેઓ કહે છે કે અભિધા શક્તિથી જે અર્થ પ્રતીત થાય છે તે અન્વિત એટલે અન્વયયુક્ત જ પ્રતીત થાય

(સૂ. ૮) ઘણું કરીને બધા પ્રકારના અર્થોનું વ્યંજકપણું મનાય છે.

તેમાં વાચ્યનું, જેમકે—

[4]માજી ઘરમાં આજે, સામગ્રી નથી તમે કહ્યું એમ;
તો શું કરવું કહોને, દહાડો એમ ન ઊભો રહેશે. ૬

અહીં સ્વચ્છન્દ વિહારાર્થી સ્ત્રી સૂચવાય છે.

લક્ષ્યનું, જેમકે—

[5]રીઝવતી સખિ! પ્રિયને ક્ષણે ક્ષણે વેઠતી દુઃખ હું કાજે,
સદ્ભાવ અને સ્નેહથી કરવા સરખું કરી દીધું તેં! ૭

આમાં મારા પ્રિયની સાથે રમીને તેં વેરણનું કામ કર્યું છે એવો લક્ષ્યાર્થ છે અને તે દ્વારા યારના અપરાધીપણાનું પ્રકટ કરવું એ વ્યંગ્ય છે.

વ્યંગ્યનું, જેમકે—

[6]જો, નવ હાલે ચાલે પદ્મિનીપત્રે વિરાજતી બગલી!
ચોખ્ખા મરકત થાલે મૂકેલી છીપ કટોરી[7] શી. ૮

છે. અન્વય કોઇ ઇલાયદી વૃત્તિથી ભાસમાન થતો નથી માટે તાત્પર્યવૃત્તિ સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

૪ <માજી આજે ઘરમાં જરૂરની સાધન સામગ્રી નથી એમ તમે જ કહ્યું છે; તો કહો શું કરવું છે? દિવસે એમને એમ રહેશે નહિ. >

૫ <હે સખિ (તે) સુભગને રીઝવતાં મારા કાજે તું ક્ષણે ક્ષણે દુઃખ પામી છે; સદ્ભાવ અને સ્નેહથી કરવું જોઇએ તેને યોગ્ય તેં કર્યું છે! >

૬ <જો પદ્મિનીની પાંદડીમાં સ્થિર અને ન ફરકતી બગલી શોભે છે! નિર્મળ મરકતના વાસણમાં મૂકેલા શંખના બનાવેલા પાત્રની જેમ. >

૭ મૂળમાં 'શંખશુક્તિ' છે. તેનો અર્થ શંખનું બનાવેલું છીપના આકારવાળું ચંદન ઉતારવાનું પાત્ર.

અહીં હાલ્યા ચાલ્યા વિના એ વડે નિરાંત અને તે નિરાંત વડે નિર્જનપણું સૂચવાય છે. માટે આ સંકેત સ્થાન છે એમ કોઇ સ્ત્રી કોઇને કહે છે; અથવા તું ખોટું બોલે છે, તું અહીં આવેલો ન હતો એવું સૂચન છે.

વાચક વગેરે શબ્દોનું ક્રમથી સ્વરૂપ કહે છે.

(સૂ. ૯) સાક્ષાત સંકેતિત અર્થને જે કહે તે વાચક. ૭

અહીંઆ, જેનો સંકેત[૮] નથી જણાયો એવા શબ્દના અર્થની પ્રતીતિ ન થતી હોવાથી, સંકેત સાથેનો જ શબ્દ ખાસ અર્થનો બોધ કરે છે, તેથી જે શબ્દનો જે અર્થપરત્વે વ્યવધાન વિના સંકેત સમજાય તે શબ્દ તે અર્થનો વાચક છે.

(સૂ. ૧૦) સંકેતિત અર્થ જાતિ વગેરે ચાર પ્રકારનો હોય છે અથવા સંકેતિત અર્થ માત્ર જાતિ જ હોય છે.

જોકે વ્યક્તિથી જ કામ સરતું હોવાથી તે જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને[૯] યોગ્ય છે, તોપણ આનન્ત્ય અને વ્યભિચારના[૧૦]

---

૮ ગાય શબ્દનો અર્થ અમુક પ્રાણી આપણે ગણીએ છીએ, પણ ગુજરાતી નહિ જાણનાર તે અર્થ નથી જાણતો. આનું કારણ એ છે કે 'ગાય' શબ્દથી અમુક અર્થ થાય છે એવો શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેનો સંબંધ એ જાણતો નથી. આ સંબંધને સંકેત કહે છે.

૯ પ્રવૃત્તિ—નિવૃત્તિ—માણસની ક્રિયામાત્રનું પ્રયોજન સુખકારક તરફ પ્રવૃત્તિ અને દુઃખકારકમાંથી નિવૃત્તિ હોય છે. એટલે કે સુખ મેળવવું અને દુઃખ છોડી દેવું. એટલે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ શબ્દથી માણસની સર્વ ક્રિયા એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ છે. દલીલ એવી છે કે માણસ જે જે ક્રિયાઓ કરે છે જેમકે ગાયને બાંધવી, છોડવી, દોરવી, તે તો બધું ગાય વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને જ થાય છે; એટલે કોઇ એમ કહે કે "ગાય બાંધ" એ વાક્યમાં ક્રિયા તો ગાય વ્યક્તિ સંબંધી થાય છે, માટે ગાય શબ્દનો સંકેત વ્યક્તિમાં છે એમ ગણવું જોઇએ. એ શંકા "જોકે...યોગ્ય છે" એ વાક્યથી લખી, "તો પણ" એ વાક્યથી તેનું સમાધાન કરે છે.

૧૦ આનન્ત્ય, વ્યભિચાર:—વ્યક્તિમાં સંકેત ઘટે નહિ તેનું કારણ કહે છે કે તેમાં આનન્ત્યનો દોષ આવે છે. ગાય શબ્દ, વ્યક્તિને લગાડવા જઇએ તો વ્યક્તિ તો અનન્ત છે, એ અનન્ત વ્યક્તિને ગાય શબ્દ કો

દોષોને લીધે તેમાં એટલે વ્યકિતમાં, સંકેત કરવો યોગ્ય નથી; આ કારણથી અને "गौः शुक्लश्चलो डित्थः" વગેરે શબ્દોનો અર્થભેદ[૧૧] ન થતો હોવાથી તેની (વ્યકિતની) ઉપાધિની[૧૨] અંદર જ સંકેત છે.

ઉપાધિના બે પ્રકારો છે. વસ્તુધર્મ અને બોલનારની યદચ્છાથી —મરજીથી—આરોપાયેલો. વસ્તુધર્મ પણ બે પ્રકારનો છે. સિદ્ધ અને સાધ્ય. સિદ્ધના વળી બે પ્રકાર છે. પદાર્થનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ અને પદાર્થને વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપનાર ધર્મ. તેમાં પહેલાને જાતિ કહે છે. વાકયપદીયમાં કહ્યું છે કે "આખલો સ્વરૂપથી, પોતાની મેળે, વ્યક્તિ તરીકે, આખલો છે એમ પણ નથી, આખલો નથી એમ પણ નથી. આખલાપણાના સંબંધથી તે આખલો કહેવાય

રીતે લાગુ કરી શકાય? જો કોઈ એમ કહે કે સંકેત અનન્ત ગાયોને લાગતો નથી, પણ અત્યારે જેટલી ગાય છે તેટલીને જ લાગેછે, તો વ્યભિચારનો દોષ આવે. કારણકે અત્યારે જેટલી ગાયો છે તેટલીને ગાય શબ્દ લાગુ પડયા પછી તે પદની શકિત તો ખૂટી ગઇ. હવે ભવિષ્યમાં ગાયે થશે તેને તે શબ્દ શી રીતે લગાડશો? જો પછીની ગાયને એ શબ્દ લગાડો તો શકિત વિના તે લગાડવો પડે તે વ્યભિચાર (વિ-વધારે, અભિચાર-જવું, વ્યાપ્ત થવું હોય તેનાથી વધારે ઉપર જવું, એટલે કે કારણ વિના કાર્યનું થવું,) દોષ છે.

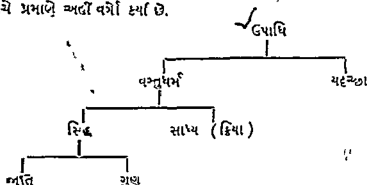
૧૧ અર્થભેદ: આ પણ, વ્યક્તિમા સંકેત છે એ શંકાના ઉત્તરમાં કહ્યું છે. ધારો કે વ્યક્તિમાં સંકેત છે એમ કહીએ તો "ડિત્થ નામનો ચાલતો ધોળો આખલો" એ વાકયમા 'આખલો' એ શબ્દથી જ એ વ્યક્તિનો અર્થ થઇ જાય; તો પછી ડિત્થ, ચાલતો, ધોળો એ શબ્દો કોનો બોધ કરે? જો એમ કહીએ કે એ શબ્દો પણ એ જ આખલાનો બોધ કરે છે તો પછી 'ડિત્થ' શબ્દથી પણ એ આખલો 'ધોળો'થી પણ એ આખલો 'ચાલતો'થી પણ એ આખલો એવો અર્થ થાય; એટલે કે ચારેય શબ્દનો એક જ વ્યક્તિ અર્થ થયો; એટલે શબ્દોના અર્થોનો ભેદ ન થઇ શક્યો; બધા શબ્દોનો જૂદો જૂદો અર્થ ન થઈ શક્યો, એટલે કે નિરર્થક પુનરકિતનો વાંધો આવે.

૧૨ ઉપાધિ એટલે વ્યક્તિમાં રહેલો ધર્મ.

છે." બીજો ગુણ છે. અસ્તિત્વ પામેલી વસ્તુ, 'ધોળું' વગેરે ગુણોથી વિશિષ્ટ બને છે. પહેલા અને પછી એવા જેના અવયવો છે એવો ક્રિયારૂપ ધર્મ તે સાધ્ય ધર્મ.[13]

---

૧૩ શબ્દનો સંકેત ઉપાધિમાં થાય છે. તે ઉપાધિ ચાર પ્રકારની છે એમ કારિકામાં કહ્યું તે જ અહીં સ્ફુટ કરે છે. આ ચાર પ્રકારો તે જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને યદૃચ્છા આ ચારેય ઉપાધિ ગણાય છે. ઉપાધિના નીચે પ્રમાણે અહીં વર્ગો કર્યા છે.

આપણે કોઈ પદાર્થને અમુક નામ આપીએ છીએ તે તે પદાર્થની જાતિ ઉપરથી આપીએ છીએ. કોઈપણ અમુક ગાયને ગાય કહીએ છીએ તો તે વ્યક્તિની ખાતર નહિ પણ ગોત્વ જાતિ સાથેના તેના સંબંધથી ગાય કહીએ છીએ. એટલે કે ગાય પોતાની જાતિને લઈને ગાય બને છે. માટે જાતિ એ પદાર્થનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ કહ્યો છે. કામળો હોવો, દૂધ દેવું, વગેરે જે જે સવળા ધર્મોથી ગાય જાતિ થાય છે તે તેનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ છે. એ પ્રમાણે પ્રાણપ્રદ ધર્મ ઉપરાંત, જે ધર્મો હોય તેને ગુણ કહ્યા છે. કામળો વગેરે ધર્મો અમુક વ્યક્તિમાં હોય એટલે તેને ગાયપણું મળી ગયું, તેને પ્રાણ, સત્તા, અસ્તિત્વ મળી ગયું. હવે ધોળી ગાય એમાં ધોળાપણું, એ એ વ્યક્તિનો ગુણ છે; એ ગુણ ગાયપદ મળવાને માટે વ્યક્તિમાં આવશ્યક નથી, માત્ર એ ગાયને વિશિષ્ટ કરે છે; માટે "અસ્તિત્વ પામેલી વસ્તુ ગુણથી વિશિષ્ટ બને છે." એમ કહ્યું. આ બન્ને ધર્મો સિદ્ધ છે. ક્રિયાને સાધ્ય ધર્મ કહે છે. ક્રિયાના અવયવો જુદા પાડો તો એ અવયવો કાળમાં આગળ પાછળ હોય, સમકાલીન ન હોય. માટે તેને સાધ્ય કહ્યા. ગાય જાતિના અવયવો

છેલ્લો વર્ણ જાણ્યાથી સમજાતું, ક્રમ વિનાનું, ડિત્થ વગેરે શબ્દોનું સ્વરૂપ, બોલનાર પોતાની મરજી પ્રમાણે ડિત્થ વગેરે અર્થોમાં ઉપાધિ તરીકે મુકે છે તેથી આ [ઉપાધિ] સંજ્ઞારૂપ યદૃચ્છાત્મક છે.

"गौः शुक्लश्चलो डित्थः ઇત્યાદિમાં શબ્દની ચાર પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે." એમ મહાભાષ્યકાર કહે છે. પરમાણુ વગેરેને ગુણમાં ગણાવેલું હોવાથી તેમનું ગુણપણું પારિભાષિક સમજવું.[૧૪] ગુણ ક્રિયા અને યદૃચ્છા (એ દરેક) વસ્તુતઃ એક છે છતાં આશ્રયના ભેદને લીધે તેમાં ભેદ જેવું દેખાય છે;[૧૫] જેમ એક જ મુખ ખડ્ગ અરીસો તેલ વગેરે આલમ્બનના ભેદથી ભિન્ન દેખાય છે તેમ.

બરફ, દૂધ, શંખ વગેરે વસ્તુઓમાં રહેલા ધોળા ગુણો વાસ્તવિક રીતે ભિન્ન હોવા છતાં જે કારણથી ધોળું ધોળું વગેરે

ખરીમાં ફાટ હોવી, શીંગડાં હોવાં વગેરે સમકાલીન છે; ક્રિયાના અવયવો, જેમકે ચાલવાની ક્રિયાના, તેમાં એક પગ ઉપાડવો પછી બીજો ઉપાડવો, એમ બધા અવયવો એક પછી એક આવે. સમકાલીન, એકકાલીન, ન હોય શકે. છેવટે ચોથો ધર્મ યદૃચ્છા. એ બોલનારની ઇચ્છાથી આરોપેલો એટલે વિશેષ નામોનો છે. અમુક વસ્તુનું નામ અમુક આપીએ છીએ તે આપતી વખતે બોલનારની મરજીનો વિષય છે. એવી રીતે સંકેતિત અર્થના તેની ઉપાધિની દૃષ્ટિએ ચાર પ્રકારો, જાતિ, ગુણ, ક્રિયા, યદૃચ્છા બતાવ્યા. પછી કારિકામાં કહેલો બીજો મત લે છે. એટલે કે સંકેત માત્ર જાતિમાં જ હોય છે એ મત વિષે કહે છે. આ મત "બરફ, દુધ,..."વગેરેથી શરૂ થાય છે.

૧૪ ઉપર પ્રમાણે પરમાણુત્વ પણ પ્રાણપદ ધર્મ હોવાથી જાતિમા ગણાવવું જોઇએ; પણ વૈશેષિક દર્શનમાં તેનો ગુણમાં સમાવેશ કરે છે. આનો શી રીતે ખુલાસો કરવો? તો કહે છે કે એ તો ફક્ત વૈશેષિક દર્શનની પરિભાષા છે. વાસ્તવિક રીતે તે જાતિ જ છે.

૧૫ શંખ, દૂધ વગેરેમા ધોળાપણું જુદા જુદા પ્રકારનું છે. છતાં બધાને ધોળું કહીએ છીએ એમાં પણ આનન્ત્ય અને વ્યભિચાર દોષ આવ્યો ગણાય એવી શંકાનું અહીં સમાધાન કરે છે કે એ તો માત્ર આલમ્બનના ફરકથી જુદું દેખાય છે પણ વસ્તુતઃએ એક જ છે માટે એ દોષો આવતા નથી.

એક જ જાતનો શબ્દપ્રયોગ અને એક જ જાતનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ધોળાશ વગેરેનાં સામાન્યને લઈને છે. ગોળ ભાત વગેરેમાં જે વાસ્તવિક ભિન્ન પાકક્રિયા છે તેની અંદર જેના વડે એક જ શબ્દપ્રયોગ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પાકત્વાદિ ક્રિયા સામાન્ય છે. બાલ વૃદ્ધ પોપટ વગેરેથી બોલાએલા ડિત્થ વગેરે શબ્દોની અંદર, અથવા પ્રતિક્ષણે બદલાતી જતી ડિત્થ વગેરે વસ્તુઓની અંદર ડિત્થત્વ સામાન્ય જ છે જે એક જ શબ્દપ્રયોગ અને જ્ઞાનનું કારણ થાય છે. આ પ્રમાણે બધા શબ્દોના વ્યવહારનું નિમિત્ત જાતિ જ છે એમ કેટલાએકનો[16] મત છે. જાતિ-વિશિષ્ટ વ્યક્તિ એ જ શબ્દનો અર્થ છે એમ કેટલાએકનો[17]અને અન્યથી વ્યાવૃત્તિ એ જ શબ્દનો અર્થ છે એમ કેટલાએકનો[18]મત છે; પણ તે ગ્રન્થ મોટો થઈ જવાની બીકથી અને પ્રસ્તુત વિષયમાં ઉપયોગી ન હોવાથી બતાવ્યા નથી.[19]

(સૂ. ૧૧) તે મુખ્ય અર્થ છે; તે વિષે આનો મુખ્ય વ્યાપાર <u>અભિધા</u> કહેવાય છે. ૮

તે–એટલે સાક્ષાત્ સંકેતિતં અર્થ. આનો–એટલે શબ્દનો.

(સૂ. ૧૨) મુખ્ય અર્થનો બાધ થાય, (અને) મુખ્ય અર્થ જોડે સંબંધ હોય, ત્યારે રૂઢિને લઈને અથવા પ્રયોજનને લઈને બીજો અર્થ જે (વ્યાપાર)થી સમજાય તે <u>લક્ષણા</u> નામની આરોપિત ક્રિયા છે. ૯

---

૧૬ જાતિમાં જ માત્ર સંકેત હોય છે એ મત અહીં કહ્યો છે તે પૂર્વ મીમાંસકોનો છે.

૧૭ આ મત નૈયાયિકોનો છે.

૧૮ આ મત બૌદ્ધોનો છે. આમના મત પ્રમાણે ગાય શબ્દનો અર્થ ' ગાય સિવાયનું બીજું કોઈ નહિ ' એવો નિષેધાત્મક થાય છે. એટલે કે શબ્દનું કામ માત્ર બીજા બધા પદાર્થોથી પોતાના અર્થના ભિન્નતા બતાવવાનું, તેની વ્યાવૃત્તિ કરવાનું છે એવો મત.

૧૯ નરસિંહ ઠક્કુર નામના ટીકાકાર પ્રમાણે મમ્મટને 'વ્યક્તિમાં સંકેત' મત ઇષ્ટ છે. ઝળકીકર પ્રમાણે મહા ભાષ્યકારનો મત મમ્મટને ઇષ્ટ છે. અમને પણ એ જ ઠીક લાગે છે.

'કર્મમાં કુશલ'[૨૦] વગેરેમાં દર્ભ લેવા વગેરેનો અર્થ બંધ ન બેસવાથી મુખ્ય અર્થનો બાધ થાય છે, તેનો વિવેકિત્વાદિરૂપ સંબંધ છે, તથા રૂઢિ એટલે પ્રસિદ્ધિ છે તેથી મુખ્ય અર્થ વડે અમુખ્ય અર્થ જે વ્યાપારદ્વારા લક્ષાય છે તે, વ્યવહિત અર્થને વિષય કરતો આરોપિત શબ્દ વ્યાપાર લક્ષણા છે. [તેવી રીતે] 'ગંગા ઉપર નેસ' વગેરેમાં ગંગાઆદિ નેસ વગેરેના આધાર ન થઈ શકવાથી મુખ્યાર્થનો બાધ થાય છે; તેનો નજીકપણુ રૂપ સંબંધ[૨૧] છે, તથા "ગંગા કિનારા ઉપર નેસ" વગેરેના પ્રયોગથી જે પવિત્રતા વગેરે ધર્મોનો બોધ થતો નથી તેમનો બોધ કરાવવા રૂપ પ્રયોજન છે તેથી મુખ્ય અર્થ વડે અમુખ્ય અર્થ જે વ્યાપારદ્વારા લક્ષાય છે તે, વ્યવહિત અર્થને વિષય કરતો આરોપિત શબ્દવ્યાપાર લક્ષણા છે.

(સૂ. ૧૩) પોતાની સિદ્ધિ માટે બીજાનો આક્ષેપ કરવો તે ઉપાદાન લક્ષણા, અને બીજાને માટે પોતાનું સમર્પણ કરવું તે લક્ષણ-લક્ષણા; એવી બે પ્રકારની લક્ષણા શુદ્ધા કહેવાય છે. ૧૦

'ભાલા પ્રવેશ કરે છે' 'ડાંગો પ્રવેશ કરે છે' વગેરેમાં પોતાનો પ્રવેશ બંધ બેસે માટે ભાલા વગેરેથી પોતાના સંયોગમાં આવેલા પુરુષો લેવાય છે, માટે ઉપાદાન[૨૨] વડે આ લક્ષણા થએલી છે.

'ગોધો હોમવો' વગેરે શ્રુતિએ ફરમાવેલ હોમવાની ક્રિયા મારા ઉપર કેવી રીતે થાય, માટે જાતિવડે વ્યક્તિ લેવાય છે;

૨૦ कुशान् लातीति कुशलः (કુશને કાપે તે કુશલ) એવી કુશલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે.

૨૧ તેનો...સંબધ એટલે મુખ્યાર્થનો લક્ષ્યાર્થ સાથેનો સંબંધ. આ દાખલામાં વિવેકીપણું એ મુખ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ વચ્ચેનો સંબંધ છે. 'ગંગા ઉપર નેસ'ના દાખલામા નજીકપણું એ મુખ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ વચ્ચેનો સંબધ છે.

૨૨ ઉપાદાન એટલે મેળવવું. એક શબ્દ પોતાનો અર્થ સાચવીને બીજા શબ્દનો અર્થ મેળવી લે તે ઉપાદાન.

વ્યક્તિ બોલાતી નથી કારણકે "વિશેષણનો બોધ કરીને અભિધા શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે ને વિશેષ્ય સુધી પહોંચી શકતી નથી." એવો ન્યાય છે; માટે આ ઉપાદાન લક્ષણાનું ઉદાહરણ છે;[23] એમ ન કહેવું. કારણકે અહીં પ્રયોજન નથી તેમ રૂઢિ પણ નથી. વ્યક્તિ સાથેના જાતિના નિત્ય સંબંધને લીધે જાતિથી વ્યક્તિનો આક્ષેપ થાય છે. જેમકે 'કરાય' એમ કહેતાં કર્તાનો આક્ષેપ થાય છે. 'કર' એમ કહેતાં કર્મનો આક્ષેપ થાય છે. 'પેસ' 'પેંડો' વગેરેમાં 'ઘરમાં' 'ખા' વગેરેનો.

'જાડો દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી' એમાં રાત્રિભોજન સમજાય છે તે લક્ષણાથી નથી સમજાતું કારણકે તે શ્રુતાર્થાપત્તિ અથવા અર્થાપત્તિનો[24] વિષય છે. 'ગંગા ઉપર નેસ' અહીંઆં તટ નેસના આધાર તરીકે ઘટી શકે એટલા માટે ગંગા શબ્દ પોતાનો અર્થ આપી દે છે. આવા દાખલાઓમાં લક્ષણ[25] વડે લક્ષણા થાય છે. આ બંને પ્રકારની શુદ્ધા (લક્ષણા) છે શાથી જે એમાં ઉપચારનું[26] મિશ્રણ નથી.

---

૨૩ આ પારિગ્રાફમાં અહીં સુધી પૂર્વપક્ષ છે. પૂર્વપક્ષ એવો છે કે તમારા મત પ્રમાણે શબ્દનો સંકેત ઉપાધિમાં છે. માટે 'ગોધો હોમવો' એવા શ્રુતિવાક્યમાં 'ગોધો' શબ્દનો સંકેત 'ગોધાની જાતિ'માં થયો. પણ જાતિ કાંઇ હોમી શકાતી નથી એટલે 'ગોધો' શબ્દના મુખ્યાર્થનો બાધ થયો સમજવો જોઇએ અને એ શબ્દથી જે 'ગોધો' વ્યક્તિ સમજાય છે તે હવે લક્ષણાથી સમજાય છે એમ ગણવું જોઇએ. જાતિથી જે વ્યક્તિનો આક્ષેપ થાય છે તે અભિધાથી ન થઇ શકે કારણકે નિયમ એવો છે કે વિશેષણનો-જાતિનો બોધ કરી અભિધા શક્તિ ક્ષીણ થઇ જાય છે, તેનાથી વિશેષ્ય-વ્યક્તિનો બોધ થઇ શકતો નથી. માટે અભિધાનો બાધ થતાં લક્ષણા વ્યાપારમાં આવે છે એમ માનવું જોઇએ. આવો પૂર્વપક્ષ છે. તેનો 'એમ ન કહેવું' વગેરેથી જવાબ આપે છે.

૨૪ શ્રુતાર્થાપત્તિ—જેને વ્યાકરણમાં આપણે શબ્દ અધ્યાહાર રહેલો કહીએ છીએ તે શ્રુતાર્થાપત્તિ. અમુક દૃષ્ટાન્ત બંધ બેસે તે માટે જે બીજી દૃષ્ટાન્ત સમજી લેવી પડે તે અર્થાપત્તિ.

૨૫ લક્ષણ એટલે ગૌણ થઇને સૂચવવું.

૨૬ ઉપચાર એટલે સાદૃશ્ય, સરખાપણાનો સંબંધ.

આ બન્ને પ્રકારોમા લક્ષ્ય અને લક્ષક વચ્ચે ભેદની[૨૭] પ્રતીતિ-રૂપ તાટસ્થ્ય એટલે અલગપણું નથી. ગંગા વગેરે શબ્દોથી તટ

---

૨૭ ભેદ–અહી એક તકરારની ચર્ચા કરી છે આપણે જોયુ કે 'ગગા ઉપર નેસ' એ શુદ્ધા લક્ષણા છે. આ પછી ગૌણી લક્ષણા આવશે તેમા ઉપચાર એટલે સરખાપણાનો સબધ હોય છે, જેમકે 'વાહીક (ગામડીઓ અથવા જગની માણસ) બળદ છે' તેમા વાહીક અને બળદ વચ્ચે સાદૃશ્ય સબધ છે હવે મુકુલભટ્ટ કહે છે કે ગૌણીમા સાદૃશ્ય સબધ છે, માટે ત્યા વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થનો સાદૃશ્યને લીધે અભેદ છે પણ 'ગગા ઉપર નેસ' એમા વાચ્યાર્થ ગગા અને લક્ષ્યાર્થ ગગાતટ એ બે વચ્ચે ભેદ છે અને આ ભેદભાન એ શુદ્ધા અને ગૌણીને જુદુ પાડનાર તત્ત્વ છે તે મતનું ગ્રથકર્તા, લક્ષ્ય ગગાતટ અને લક્ષક ગગા બેની વચ્ચે ભેદ પ્રતીત થતો નથી એવો મત સ્થાપી નિરાકરણ કરે છે. દલીલ એવી છે કે 'ગગા ઉપર નેસ' એમા 'ગગાથી' તમારે કહેવાનો અર્થ શો છે? ગગા એટલે ગગાપ્રવાહ કે ગગાતટ? અલબત્ત જવાબ એવો જ આપવો પડે કે ગગાતટ ત્યારે ગગાતટ કહેવાને બદલે ગગા કહેવાનુ તમારુ ખાસ પ્રયોજન શુ છે? પ્રયોજન એ છે કે ગગા એમ કહીને એ નેસની જગા પવિત્ર છે અને ઠડી છે એમ સૂચવવા માગીએ છીએ એટલે કે ગગાતટ શબ્દથી પાવનતા અને શીતળતા સૂચવાતી નથી અને ગગા શબ્દથી સૂચવાય છે ત્યારે એમ જ માનવુ પડે કે ગગા ઉપર નેસ એનો અર્થ થતી વખતે ગગા અને ગગાતટ એ બે અર્થોનો ભેદ નથી જણાતો જો બે જણાય એટલે કે ગગાતટ ગગા રૂપે ન ભાસે તો પછી ઠડી અને પવિત્રતાનો અર્થ ન થઇ શકે માટે 'ગગા ઉપર નેસ' એનો અર્થ થતી વખતે ગગા અને ગગાતટ બન્ને અર્થનો અભેદ રહે છે હવે એમ માનો કે ગગાનો અર્થ માત્ર ગગાતટ એટલો જ થાય છે અને ગગા અને ગગાતટ વચ્ચે અભેદ નથી તો એમ માનવુ પડે કે પવિત્રતા ઠડી વગેરે સૂચિત અર્થો ગગાતટમાથી આવ્યા તો પછી 'ગગાતટ ઉપર નેસ' એ વાક્યમા પણ પવિત્રતા અને ઠડીનો અર્થ થાય છે એમ માનવુ પડે એટલે ગગા ઉપર નેસ' અને 'ગંગાતટ ઉપર નેસ' બને વાક્યોનો એક અર્થ થયો ત્યારે પછી અભિધા અને લક્ષણાનો ફેર શો રહ્યો? માટે તેમા ભેદપ્રતીતિ થતી નથી એ સ્વીકારવુ જોઇએ, અને તેથી ભેદપ્રતીતિને શુદ્ધા અને ગૌણીના ભેદકતત્ત્વ તરીકે ગણવું જોઇએ નહિ એ ભેદક તત્ત્વ શુ છે તે આગળ ૧૬ મા સૂત્રમા કહેવાશે.

વગેરેનો બોધ થાય છે ત્યારે બન્નેના અભેદના જ્ઞાનથી જ જણાવવા ધારેલું પ્રયોજન જણાવાય છે. માત્ર ગંગાનો સંબંધ પ્રતીત થાય છે એમ કહીએ તો 'ગંગાતટ ઉપર નેસ' એવા શબ્દના પ્રયોગમાં અને લક્ષણાના પ્રયોગમાં શો ભેદ રહ્યો ?

(સૂ. ૧૪) પણ જ્યાં વિષયી અને વિષય તે તે રીતે બોલાય ત્યાં સારોપા લક્ષણા થાય છે; જે (શુદ્ધાથી) જુદી છે.

જે આરોપાય છે તે વિષયી અને જેમાં આરોપાય છે તે વિષય. જેમાં વિષયી અને વિષય બન્ને, તેમનો બન્નેનો ભેદ

આ ચર્ચા વધારે સ્ફુટ થાય તે માટે તેને નીચે પ્રમાણે સંવાદમાં ગોઠવી છે.

વાદી—'ગંગા ઉપર નેસ' એ વાક્યથી તમારે કહેવું છે શું ? ગંગા ઉપર નેસ છે એમ કહેવું છે કે ગંગાતટ ઉપર ?

પ્રતિવાદી—'ગંગાતટ ઉપર નેસ છે' એમ.

વાદી—ત્યારે 'ગંગાતટ ઉપર નેસ' કહેવાને બદલે 'ગંગા ઉપર નેસ' એમ કહેવાનું તમારું પ્રયોજન શું છે ?

પ્રતિવાદી—પ્રયોજન એ છે કે 'ગંગા' શબ્દથી એ જગાની શીતળતા અને પવિત્રતા સૂચવવા માગીએ છીએ.

વાદી—કેમ 'ગંગાતટ' શબ્દથી એ પ્રમાણે પવિત્રતા અને શીતળતા ન સૂચવી શકાત ?

પ્રતિવાદી—ન જ સૂચવી શકાત. ગંગાતટથી જો પવિત્રતા અને શીતળતા સૂચવાતાં હોત તો ગંગા શા માટે કહેત ?

વાદી—ત્યારે તમે કબુલ કરો છો કે શીતળતા અને પવિત્રતા ગંગાતટ શબ્દથી સૂચવાતી નથી અને ગંગા શબ્દથી સૂચવાય છે ?

પ્રતિવાદી—હા.

વાદી—હવે કહો કે 'ગંગા ઉપર નેસ' એનો લક્ષણાથી અર્થ કરવામાં ગંગા અને ગંગાતટ એ લક્ષક અને લક્ષ્યનો ભેદ પ્રતીત થાય છે એમ તમે માનો છો ?

પ્રતિવાદી—હાસ્તો. ગંગા અને ગંગાતટ બે જુદાં જ છે !

ઢંકાઇ ગયા વિના, સમાન-અધિકરણથી[૨૭] બતાવાય તે લક્ષણા સારોપા લક્ષણા છે.

(સૂ. ૧૫) વિષયી જ્યારે બીજાને [વિષયને] ગળી જાય ત્યારે એ સાધ્યવસાનિકા કહેવાય. ૧૧

વાદી—અસ્તુ. ત્યારે મને જરા ફરી કહો કે 'ગંગા ઉપર નેસ' એનો અર્થ શો કરો છો ?

પ્રતિવાદી—'ગંગાતટ ઉપર નેસ' એવો.

વાદી—અસ્તુ. હવે હું પૂછું છું કે આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં શીતળતા અને પવિત્રતાનું જે સૂચન થાય છે એમ તમે કહ્યું તે કેવી રીતે થયું 'ગંગા' થી થયું કે 'ગંગાતટ' થી ?

પ્રતિવાદી—'ગંગાતટ' થી થયું.

વાદી—પણ તમે હમણાં જ કહી ગયા કે ગંગાતટ શબ્દથી ઠંડી અને પવિત્રતાનું સૂચન નથી થઇ શકતું અને એટલા માટે જ તમે ' ગંગા પર નેસ' એમ કહો છો.

પ્રતિવાદી—હા એ ખરૂં છે.

વાદી—ત્યારે ઠંડી અને પવિત્રતાનું સૂચન ગંગાતટથી નથી થયું તો હવે કહો કે શાથી થયું ?

પ્રતિવાદી—ગંગા શબ્દથી.

વાદી—પણ જો ગંગા અને ગંગાતટ બન્ને વચ્ચે ભેદ જ પ્રતીત થતો હોય તો ગંગાની ઠંડી અને પવિત્રતા ગંગાતટને શી રીતે લાગુ પડે ?

પ્રતિવાદી—હા એ વાંધો આવે ખરો.

વાદી—ત્યારે એમ જ માનવું પડે કે ગંગા અને ગંગાતટનો ભેદ લક્ષણા વ્યાપારમાં પ્રતીત નથી થતો.

પ્રતિવાદી—પણ બન્ને વચ્ચે ભેદ છે તેનું કેમ ?

વાદી—તેમાં જ લક્ષણા વ્યાપારની વિશેષતા છે. વાસ્તવિક ભેદ હોવા છતાં તે ભુલાવી પવિત્રતા શીતળતા વગેરેનું તે સૂચન કરે છે. અને હવે તમે આથી કબુલ કરશો કે શુદ્ધાલક્ષણા, ભેદ-પ્રતીતિને લીધે ગૌણીથી જુદા પ્રકારની છે એમ કહેવું બરાબર નથી.

૨૭ સમાન-અધિકરણથી, એટલે એક સરખી વિભક્તિવાળાં પદોથી.

જેનો આરોપ થાય છે તે વિષયી, બીજાને એટલે જેમાં આરોપાય છે તે વિષયને, પોતામાં સમાવી દે, ગળી જાય ત્યારે સાધ્યાવસાના થાય.

(સૂ. ૧૬) આ બે ભેદો સાદૃશ્યને લીધે હોય ત્યારે ગૌણ અને સાદૃશ્ય સિવાયના સંબંધને લીધે હોય ત્યારે શુદ્ધ ગણાય છે.

આ સારોપા અને સાધ્યવસાના એવા લક્ષણાના બે ભેદો સાદૃશ્યને લઈને થનારા, 'વાહીક બળદ છે' એમાં અને 'આ બળદ છે' એમાં થાય છે.[૨૮]

અહીંઆં પોતાના અર્થના (એટલે બળદપણાના) સહચારી ગુણો જેવા કે જડતા, મન્દતા, જો કે લક્ષણાથી સમજાય છે, છતાં તે ગુણો બળદશબ્દદ્વારા બીજા અર્થનો એટલે વાહીક અર્થનો અભિધાદ્વારા બોધ કરવામાં કારણભૂત થાય છે એમ કેટલાએક કહે છે. પોતાના અર્થના સહચારી ગુણના અભેદને લીધે બીજા શબ્દના અર્થમાં રહેલા ગુણોનું જ લક્ષણાથી જ્ઞાન થાય છે, બીજા શબ્દનો અર્થ અભિધાથી કહેવાતો નથી એમ બીજા કેટલાએક માને છે. સમાન ગુણના આશ્રયપણાને લીધે બીજો અર્થ જ લક્ષણાથી જણાય છે એમ બીજા કહે છે.[૨૯]

બીજી જગાએ કહ્યું છે કે "વાચ્યાર્થની સાથે અવિનાભાવ રાખનારા અર્થની પ્રતીતિ તે (શુદ્ધા) લક્ષણા. લક્ષ્યાર્થ વ્યક્તિના ગુણો સાથે (મુખ્યાર્થનો) સંબંધ હોવાને લીધે જે વૃત્તિ થાય છે

૨૮ સારોપા—'વાહીક બળદ છે' એ સારોપા છે, કારણકે તેમાં વિષય વાહીક અને વિષયી બળદ બન્ને પોતપોતાને રૂપે સમાનાધિકરણથી કહેવાયા છે. વાહીકને ઉદ્દેશીને આપણે કહીએ 'આ બળદ છે' ત્યારે એ સાધ્યવસાના થઇ.કારણકે એમાં બન્ને બોલાતાં નથી માત્ર વિષયી જ બોલાય છે, એટલે કે વિષયી વિષયને ગળી જાય છે. વાહીક શબ્દ મૂળ બાહીક હશે. તેનો અર્થ બહાર રહેનારો, સભ્ય લોકોની બહાર રહેનાર-અસભ્ય એવો થાય.

૨૯ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે 'વાહીક બળદ છે' એમાં બળદ શબ્દ વાહીક સાથે અન્વયં કેવી રીતે પામે છે. તે સંબંધી ત્રણ જુદા જુદા મતો ટીકે છે. પહેલો મત એવો છે કે બળદ શબ્દનો મુખ્યાર્થ બાધિત થતાં તે પોતાના અર્થના સહચારી

ત ગણી વૃત્તિ કહેવાય છે." અહીં અવિનાભાવનો અર્થ માત્ર સંબંધ એટલો જ છે, નહિ કે એકના સિવાય બીજાનું ન હોવું તે. તેવો અર્થ કરીએ તો "માંચડા બૂમો પાડે છે" વગેરેમાં લક્ષણા ન થઈ શકે. અવિનાભાવ સંબંધમાં આક્ષેપથી એટલે કે અનુમાનથી સિદ્ધિ થતી હોવાથી લક્ષણાનો ઉપયોગ નથી એમ કહી ગયા છીએ.

"ઘી આવરદા છે" "આ જ આવરદા છે" વગેરેમાં સાદૃશ્યથી ભિન્ન એવો કાર્ય–કારણભાવ વગેરે રૂપ બીજો સંબંધ છે. આ વગેરે [શુદ્ધાનાં] ઉદાહરણોમાં કાર્ય–કારણભાવ વગેરે રૂપ સંબંધના હેતુથી સારોપા અને સાધ્યવસાના બને છે.

અહીં ગૌણીના બે ભેદોમાં, (પહેલામાં) તફાવત છતાં એકતાનું જ્ઞાન કરવું તથા (બીજામાં) સર્વ પ્રકારે અભેદનું જ્ઞાન કરવું એ પ્રયોજન છે. શુદ્ધાના બે ભેદોમાં તો બીજા (પદાર્થો)થી વિલક્ષણ રીતે, અને અવ્યભિચારથી એટલે અપવાદ વિના કાર્યકારિત્વ વગેરે બતાવવું એ પ્રયોજન છે.

કોઈ જગાએ તાદર્થ્યથી[૩૦] ઉપચાર[૩૧] કરવામાં આવે છે જેમકે ઇન્દ્ર માટેનો થાંભલો ઇન્દ્ર કહેવાય. કોઈ જગાએ માલીક–નોકરના સંબંધથી જેમકે રાજાનો માણસ રાજા, કોઈ જગાએ અવયવ–અવયવીના સંબંધથી જેમકે હાથના આગલા ભાગના અર્થમાં અગ્રહસ્ત કહેવાને બદલે હસ્ત શબ્દ બોલાય છે. કોઈ જગાએ તેના કામના લીધે જેમકે સુતાર ન હોય તે સુતાર કહેવાય.

ગુણો જડતા અને મન્દતાનો લક્ષણાથી બોધ કરે છે અને પછી એ ગુણોના બલથી તે વાહીકનો અર્થ અભિધાથી બતાવે છે. બીજો મત એવો છે કે જડતા મન્દતા વગેરે પોતાના અર્થના સહચારી ગુણો અને વાહીકમા આવેલા તેવા ગુણોનો અભેદ હોવાથી વાહીકમાં આવેલ ગુણોનો જ લક્ષણાથી બોધ થાય છે. ત્રીજો મત એવો છે કે બળદના ગુણો છે એ જ ગુણોનો વાહીક આશ્રય કરે છે માટે એ આશ્રયરૂપ વાહીકના અર્થનો જ લક્ષણાથી બોધ થાય છે. આ ત્રીજો મત ગ્રંથકર્તાનો પોતાનો હોવાથી આગળ તેનું સમર્થન કરે છે.

૩૦ તાદર્થ્ય—તેને અર્થે, એટલે તેને માટે હોવાપણું.

(સૂ. ૧૭) તેથી લક્ષણા છ પ્રકારની છે. ૧૨

પહેલાં બતાવેલા ભેદો સાથે.[૩૨]

અને તે

(સૂ. ૧૮) રૂઢિને લઇને થએલી હોય ત્યારે વ્યંગ્ય વિનાની અને પ્રયોજનને લીધે થએલી હોય ત્યારે વ્યંગ્ય-વાળી હોય છે.

કારણકે પ્રયોજનનો બોધ વ્યંજન વ્યાપારથી જ થાય છે.

(સૂ. ૧૯) તે ગૂઢ અથવા અગૂઢ હોય છે.

તે એટલે વ્યંગ્ય.

ગૂઢ નીચે પ્રમાણે જેમકે:—

૩૩ સુખે સ્મિત વિકાસિયું, વશ કરેલ વાંકી દગ;
મદે મલપતી ગતિ, મતિ ન ઠામ એકકે ઠરે;
ઉરે સ્તન-કળી ફુટી, જઘન અંસબંધક્ષમ:
શું જોબન બહાર છે, શશિમુખી શરીરે ખિલ્યો. ૯

અગૂઢનો જેમકે:—

૩૪ શ્રીસંગથી અણુધો પણ, પાવરધા થાય ચતુર ચરિતોના;
ઉપદેશે હાવભાવ યૌવનમદ એ જ લલનાને. ૧૦

---

૩૨ છ પ્રકારની નીચે પ્રમાણે.

શુદ્ધા

ઉપાદાન જેમકે ભાલાપ્રવેશ કરે છે, ડાંગો પ્રવેશ કરે છે.

લક્ષણ જેમકે ગંગા ઉપર નેસ.

સારોપા જેમકે ઘી આવરદા છે.

સાધ્યવસાના જેમકે આ આવરદા છે.

ગૌણી

સારોપા જેમકે વાહીક બળદ છે.

સાધ્યવસાના જેમકે આ બળદ છે.

૩૩ < જેમાં સ્મિત વિકસેલું છે એવું મુખ છે; જેણે વાલાને વશ કરી છે એવો દૃષ્ટિપાત છે; જેમાં વિભ્રમો ઉભરાઇ જાય છે એવી ગતિ છે; જ્યાં સ્તનકળિ ફુટી છે એવું ઉર છે; અંસબંધને સહન કરી શકે એવું જઘન છે; અહો ચન્દ્રમુખીના શરીરમાં યૌવનનો ઉદય (શો) ખીલે છે.>

૩૪ < લક્ષ્મીના પરિચયથી, જડ પણ ચતુરોની રીતભાતના જાણકાર થાય છે; જુવાનીનો મદ જ કામિનીઓને લલિત ભાવો ઉપદેશે છે. <

અહીં 'ઉપદેશે' એ પદ (અગૂઢવ્યંગ્યવાળું છે.)[૩૪૬]

(સૂ. ૨૦) તેથી આ ત્રણ પ્રકારની કહેવાય છે. ૧૩

અવ્યંગ્યા, ગૂઢવ્યંગ્યા અને અગૂઢવ્યંગ્યા.

(સૂ. ૨૧) તે લક્ષણાનો આધારભૂત [શબ્દ] લાક્ષણિક કહેવાય છે.

શબ્દ[૩૫] એવો સંબંધ લેવાનો છે. આધાર એટલે આશ્રય.

(સૂ. ૨૨) તેમાં (એટલે પ્રયોજનમાં) થતો જે વ્યાપાર તે વ્યંજનારૂપ છે.

શાથી, તો કહે છે કે

(સૂ. ૨૩) જેની પ્રતીતિ કરવાને માટે લક્ષણાનો આશ્રય લેવામાં આવે છે (૧૪) તે કેવળ શબ્દથી સમજાતા ફળમાં વ્યંજના સિવાય બીજી ક્રિયા નથી.

પ્રયોજન સમજાવવાની ઇચ્છાથી જ્યાં લક્ષણા વડે શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ત્યાં બીજા કશાથી તેનું એટલે પ્રયોજનનું જ્ઞાન થતું નથી, પણ તે શબ્દથી જ થાય છે. અને અહીં વ્યંજના સિવાય બીજો વ્યાપાર નથી.

કારણકે—

(સૂ. ૨૪) સંકેત ન હોવાથી અભિધા ન હોઈ શકે.

'ગંગા ઉપર નેસ' વગેરેમાં જે પાવનત્વ વગેરે ધર્મો તટ વગેરેમાં સમજાય છે તે ધર્મોમાં ગંગા વગેરે શબ્દોનો સંકેત નથી.

(સૂ. ૨૫) હેતુ ન હોવાથી લક્ષણા ન હોઈ શકે. ૧૫

મુખ્યાર્થનો બાધ વગેરે ત્રણ હેતુ.

તે આ પ્રમાણે

(સૂ. ૨૬) [પ્રયોજનનો બોધક લક્ષણા વ્યાપાર ન હોઇ શકે કારણકે] લક્ષ્ય અર્થ છે તે કાંઇ મુખ્ય નથી, વળી તેનો કાંઈ બાધ થતો નથી, ફળની સાથે કાંઇ

૩૪૯. ઉપદેશવાની ક્રિયા યૌવનમદ, અચેતન, કરી શકે નહિ તેથી અનાયાસે-સ્ફુટ શબ્દો વિના જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે એવો વ્યંગ્યાર્થ વાં જેટલો જ સુગમ છે માટે આ અગૂઢવ્યંગ્ય છે.

૩૫. પાંચમા સૂત્રમાં આવેલા 'શબ્દ' શબ્દની સાથે આ સૂત્રનો કરવાનો છે એવો અર્થ છે

(અર્જુન) કાર્તવીર્યમાં [સહસ્રાર્જુન], 'ભવનો નાશ કરવા માટે સ્થાણુને[૪૧] ભજ' તેમાં શિવમાં, 'દેવ[૪૨] બધું જાણે છે' ત્યાં આપમાં, 'મકરધ્વજ[૪૩] કોપ્યો' એમાં કામમાં, 'ત્રિપુરારિ દેવનું' એમાં શંભુમાં, 'મધુવડે[૪૪] કોકિલ મત્તછે' એમાં વસંતમાં, 'દયિતાનું મુખ રક્ષણ[૪૫] કરો' તેમાં સંમુખપણામાં, 'અહીં પરમેશ્વર[૪૬] બિરાજે છે' એમાં રાજ્યધાની રૂપ દેશને લીધે રાજામાં, 'ચિત્રભાનુ પ્રકાશે છે' એમાં દિવસે સૂર્યમાં અને રાત્રે અગ્નિમાં, 'મિત્ર[૪૭] પ્રકાશયું' ત્યાં ભાઈબંધમાં,' અને 'મિત્ર[૪૮] પ્રકાશ્યો' ત્યાં સૂર્યમાં. 'ઇન્દ્ર-શત્રુ[૪૯] વગેરેમાં (સ્વરભેદ) વેદમાં જ વીશેષ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે, કાવ્યમાં નહિ.

વગેરે શબ્દથી નીચે જણાવેલા શ્લોકમાં અભિનય વગેરેથી અર્થનો નિશ્ચય થાય છે.

---

૪૧ સ્થાણુનો બીજો અર્થ ઠુંઠું થાય છે.

૪૨ દેવ શબ્દ દેવતાના અર્થમાં તેમજ કોઈને માનાર્થે પણ વપરાય છે.

૪૩ મકરધ્વજનો બીજો અર્થ સમુદ્ર થાય છે.

૪૪ મધુનો બીજો અર્થ મધ.

૪૫ મુખ એટલે મોંઢું અને સંમુખપણું એવા બે અર્થો થાય છે.

૪૬ પરમેશ્વર શબ્દ રાજાના અર્થમાં પણ વપરાય છે.

૪૭–૪૮ મિત્ર. સંસ્કૃતમાં મિત્ર નાન્યેતર જાતિ હોય ત્યારે સખા અને નરજાતિ હોય ત્યારે સૂર્યના અર્થમાં વપરાય છે.

૪૯ इन्द्रशत्रुः એ સંસ્કૃત સામાસિક પદ છે. તે સમાસ બે રીતે છોડી શકાય. તત્પુરુષ સમાસ લઈએ તો 'ઇન્દ્રનો શત્રુ–એટલે મારનાર' એવો અર્થ થાય છે. જો બહુવ્રીહિ લઈએ તો 'ઇન્દ્ર જેનો શત્રુ—મારનાર છે,' એવો થાય છે. વેદમાં બહુવ્રીહિ સમાસમાં આદ્યપદ અને તત્પુરુષમાં અન્ત્યપદ ઉદાત્ત સ્વરવાળું હોય છે. કથા એવી છે કે ઇન્દ્રને મારવાનો વર માગવા વૃત્રે इन्द्रशत्रुः થવા વરદાન માગ્યું પણ અન્ત્યપદ ઉદાત્ત બોલવાને બદલે તે આદ્યપદ ઉદાત્ત બોલ્યો તેથી 'હું ઇન્દ્રને મારું' એને બદલે 'ઇન્દ્ર મને મારે' એવો અર્થ ફરી ગયો. એવી રીતે સ્વરના અપરાધથી વૃત્ર માર્યો ગયો એવી કથા છે. આ સ્વરથી વેદમાં અર્થફેર થઈ શકે છે, કાવ્યમાં નહિ.

° આટાટલાં જ ઉરજો, આટલાં છે માત્ર આંખપાંદડીઓ,
આટલી થઈ અવસ્થા દિવસો આટલા જ થાતાંમાં. ૧૧

આ પ્રમાણે સંયોગ વગેરેથી બીજા અર્થનું નિવારણ થઇ ગયા પછી પણ કોઇ જગાએ અનેકાર્થ શબ્દના બીજા અર્થનો બોધ જે થાય છે ત્યાં અભિધા નથી, કારણકે તેનું નિયમન થઇ ગયું છે, તેમ લક્ષણા નથી, કારણકે મુખ્યાર્થનો બાધ વગેરે નથી, પણ અહીં અંજન એટલે વ્યંજન એ જ વ્યાપાર છે. જેમકે:—

[૫૧]પૂહોંચ્યું ન જાય તન! ઉચ્ચ શું વંશ મોટો!
સંચ્યા શિલીમુખ, ન થાય ગતિ નિરુદ્ધ,
એ ભદ્ર જાત પરવારણનો હમેશ
દાનાંબુના ઝરણથી કર રહે સુહાતો. ૧૨

(સૂ. ૩૩) તેથી યુક્ત તે વ્યંજક શબ્દ.

તેથી યુક્ત એટલે વ્યંજનાથી યુક્ત.

(સૂ. ૩૪) જેથી કરીને તે (વ્યજંક શબ્દ) પોતાના મુખ્ય અર્થના વ્યવધાનવાળો થઇને તેવો (વ્યંજક) બને છે તેથી કરીને (મુખ્ય) અર્થ પણ મદદગાર થવાને લીધે તે જગાએ વ્યંજક ગણાય છે. ૨૦

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં શબ્દાર્થના સ્વરૂપના નિર્ણયનો બીજો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

---

૫૦ <આવડાં સ્તનવાળી આવડી આંખપાંદડીવાળીની આવી અવસ્થા આટલા દિવસમાં થઈ.>

૫૧ <ભદ્રસ્વરૂપવાળાનો મુશ્કેલીથી પહોંચી શકાય એવા શરીરવાળાનો વિશાળ વંશની ઉન્નતિવાળાનો, શિલીમુખ એટલે બાણનો સંગ્રહ કર્યો છે એવાનો અબાધિત ગતિવાળાનો, પર એટલે શત્રુના વારણનો, નિવારકનો કર હમેશાં દાનામ્બુના સેકથી સુંદર રહેતો.>

રાજામાં પૂરેપૂરો અર્થ નિયન્ત્રિત થવા છતાં આ શ્લોકમાંથી હાથીના વર્ણનનો અર્થ નીકળે છે. તેમાં ભદ્રનો અર્થ ભદ્રજાતિનો હાથી, દુરાધરોહ એટલે ઉપર ચઢવામાં મુશ્કેલી પડે એવો (ઊંચો), શિલીમુખ એટલે ભમરા (તેના કુંભસ્થળમાંથી ઝરતા મદને લીધે આકર્ષાયેલા) પરવારણ એટલે ઉત્કૃષ્ટ હાથી, કર એટલે સૂંઢ અને દાન એટલે મદ જે ઝરવાથી સુંદર દેખાય એવો અથ-

ત્રીજો ઉલ્લાસ

(સૂ. ૩૫) તેમના અર્થો પહેલાં કહેવાઈ ગયા છે.

તેમના એટલે વાચક લાક્ષણિક વ્યંજક શબ્દોના. અર્થો એટલે વાચ્ય લક્ષ્ય વ્યંગ્ય અર્થો.

(સૂ. ૩૬) અર્થની વ્યંજકતા હવે કહેવાય છે.

કેવી ? તો કહે છે કે

(સૂ. ૩૭) બોલનાર, સમજનાર, કાકુ,[1] વાક્ય, વાચ્યાર્થ, ત્રાહિતની સંનિધિ, (૨૧) પ્રસ્તાવ, દેશ, કાલ વગેરેની વિશેષતાને લઇને પ્રતિભાશાલી માણસોને થતા બીજા અર્થના બોધમાં કારણભૂત થતો એવો જે અર્થનો વ્યાપાર તે જ વ્યક્તિ (એટલે વ્યંજના) છે. ૨૨

સમજનાર એટલે જેને સમજાવવા માટે બોલાય છે તે, કાકુ એટલે ધ્વનિ (ઉચ્ચાર)નો વિકાર. પ્રસ્તાવ એટલે ચાલુ વિષય—પ્રસંગ, અર્થનો એટલે તે વાચ્ય, લક્ષ્ય, વ્યંગ્ય રૂપી (અર્થનો).

ક્રમે ઉદાહરણો—

[2] અતિશે ભારે બેડું, ભરીને સખિ! હું ઉતાવળી આવી.
થાકયોં સાસે શ્રેદે, લેવાણું; લઉં ઘડી વિશ્રામો. ૧૩

આમાં ચૌર્યરત છુપાવે છે એ સમજાય છે.

[3] ઉજાગરો, દુર્બળતા, ચિંતા, ભારે શરીર, નીસાસે;
હું મન્દભાગી માટે સખિ, સૌ તુજને ય અરર પીડે છે. ૧૪

---

૧ "શોક, ભય આદિથી થતો કણ્ઠધ્વનિનો જે વિકાર તે કાકુ (સ્ત્રી-લિંગ) છે." 'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः' અમરકોશ.

૨ બોલનાર કોણ છે તે ઉપરથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <અતિ ભારે પાણીનો ઘડો લઇને સાથ હું ઉતાવળથી આવી છું. શ્રમથી પરસેવો વળવાથી અને શ્વાસ ચઢવાથી નિર્બળ થએલી હું ઘડી થાક ખાઉં છું.>

૩ કોને કહેવામાં આવે છે તે ઉપરથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <નિશ્વાસ સાથે ઉજાગરો, દુર્બળતા, ચિંતા, મન્દતા, હું મન્દભાગિની માટે તને પણ પીડે છે.>

આમાં પોતાના કામુક સાથે દૂતીએ ઉપભોગ કર્યો એવી વ્યંજના છે.

> ⁴ અવસ્થા એવીમાં નૃપપરિષદે દ્રૌપદી દીઠી,
> વને વ્યાધો સાથે ઘણુ ય વસિયા વલ્કલ ધરી;
> વિરાટપ્રાસાદે અકરમ કર્યાં ગુપ્ત રહીને,
> હજી, હું ખીજાયે, ગુરુ મુજરું ખીજે, ન કુરુને ! ૧૫

અહીં મારા તરફ ખેદ યોગ્ય નથી, કુરુ તરફ છે એમ કાકુથી સૂચન થાય છે. અહીં કાકુ વાચ્યની સિદ્ધિકારક છે માટે આ ગુણીભૂતવ્યંગ્ય કાવ્ય છે એવી શંકા કરવી નહિ. શાથી જે કાકુદ્વારા માત્ર પ્રશ્ન વ્યક્ત થઈને જ (વાચ્યની) વિશ્રાન્તિ એટલે સમાપ્તિ થાય છે.[૫]

---

૪ કાકુની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ <પાંચાલતનયાને તે અવસ્થામાં રાજસભામાં જોઈને, અને વનમાં વ્યાધો સાથે વલ્કલ પહેરીને ઘણો કાળ રહ્યા તે જોઈને, અયોગ્ય કામ કરતા છાના વિરાટને ઘેર રહ્યા તે જોઈને, મોટાભાઈ હું ખેદ પામતા મારા વિષે ખેદ પામે છે; હજી સુધી કુરુઓ તરફ નહિ !'>

૫ આ દાખલો ધ્વનિ કાવ્યનો છે, અને 'પ્રધાનભૂત વ્યંગ્યાર્થ કાકુથી સૂચવાય છે' એમ સાબીત કરવા માટે મમ્મટે આપેલ છે હવે કોઈને કદાચ શંકા થાય કે આ દાખલો ધ્વનિ કાવ્યનો નથી, પણ ગુણીભૂત વ્યંગ્યનો છે તો એવી શંકાના નિવારણ માટે આ ટીકા આપેલી છે. આ શંકા થવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે. ગુણીભૂતવ્યંગ્યમાં વ્યંગ્યનું કામ વાચ્ય સમજાવવાનું હોય છે, એટલે કે વાચ્યની સિદ્ધિમાં વ્યંગ્ય અંગભૂત-થાય છે. એવા ગુણીભૂતવ્યંગ્યમાં કાકુ વપરાય છે જેમકે આગળ ભીમ કહે છે કે "રાણી ન કોપથી રણે શત કૌરવોને," (જુઓ ઉદા ૧૩૧) અહીં વાચ્યાર્થ બેસતો કરવાને જ "રોળીશ જ" એવા વ્યંગ્યાર્થની મદદ લેવી પડે છે અને ત્યાં દાખલો ગુણીભૂત વ્યંગ્યનો થાય છે, માટે કદાચ શંકા થાય કે આ જગાએ આપેલો દાખલો પણ ગુણીભૂત વ્યંગ્યનો હોય મમ્મટ આ શંકા અયોગ્ય ગણે છે. તેનુ કારણ એવુ બતાવે છે કે આ શ્લોકમાં વ્યંગ્ય, વાચ્યની સિદ્ધિ માટે જરૂરનો નથી અહીં કાકુદ્વારા માત્ર પ્રશ્ન જ વ્યક્ત કર્યો છે. એટલે કે કાકુ એવો પ્રશ્ન સૂચિત કરે છે કે

[૬] ત્યારે કપોલ મારે ચોટેલી બીજે ન દૃષ્ટિ ફેરવતો,
અત્યારે એજ હું છું, એ જ કપોલો, ન એ દૃષ્ટિ. ૧૬

મારા કપોલમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી મારી સખીને જોતાં તારી નજર બીજી જ હતી, તે ગઈ એટલે જૂદી જ થઈ ગઈ, કેવું તારૂં છાનું કામુકત્વ છે! એમ અહીં સૂચવાય છે.

[૭] રેવાનો આ, સરસ કદલી હારથી, પ્રાન્ત શોભે,
કુંજશ્રીથી જહીં વિકસતા વિભ્રમો કામિનીના;
ક્રીડાના ત્યાં સુહૃદસરખા વાયુ તે તન્વિ વાય
જેની આગે, મનસિજ ધસે, કોપ ધારી કવેળે. ૧૭

અહીં ક્રીડા માટે પ્રવેશ કર એવો વ્યંગ્યાર્થ છે.

[૮] સાસુ નમેરી કરાવે હું પાસે ઘરનું વૈતરૂં સઘળું.
વીસામો ખાવાનું સાંજ પડચે ઘડી બને ન બને. ૧૮

"વકીલભાઈ હજુ છોકરો તરફ ક્રોધ કરતા નથી?" અને એ સૂચનથી જ વાચ્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે અને તે પછી પાછું એમ સૂચિત થાય છે કે ગુરુનો મારા તરફનો કોપ અયોગ્ય છે અને એ વ્યંગ્યાર્થ વાચ્યાર્થ પ્રસ કરતાં પ્રધાનપણે અભિપ્રેત હોવાથી આ કાવ્યમાં વ્યંગ્ય પ્રધાન છે એટલે કે આ ધ્વનિ કાવ્ય છે.

૬ વાક્યની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. < તે વખતે મારા ગણ્ડસ્થલમાં નિમગ્ન થએલી—ચોટી ગએલી—દૃષ્ટિ બીજે ફેરવતો ન હતો; અત્યારે તેની તે જ હું છું, તેના તે જ કપોલ છે, પણ દૃષ્ટિ તેની તે નથી. >

[*] ૭ વાચ્યની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. < નર્મદાનો આ ઊંચો પ્રદેશ સરસ કેળોની હારથી અતિશય શોભાયમાન છે; ત્યાં ઘાડા કુંજથી રમણીઓના વિભ્રમ અંકુરિત થાય છે. વળી હે તન્વિ! અહીંઆં સુરતાનુકૂલ વા વાય છે જેની આગળ અયોગ્ય સમયે કોપ ધરીને મન્મથ સરે છે. >

૮ ત્રાહિત માણસની સંનિધિથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <અનાર્દ્ર-મનવાળી સાસુ બધા ઘરના કામમાં મને પ્રેરે છે. સાંજે ઘડી બેઘડી વિસામો મળે ને નયે મળે. >

અહીં સાંઝે મળવાનો વખત છે એમ ત્રાહિતને કોઈ સ્ત્રી સૂચવે છે.

૯ પ્હોર માત્ર થાતાંમાં, આવી પ્હોંચશે આજ પિયુજી તારા;
તો શું સખી ઊભી છે, ઘર કામે ઝટ વળગી જાને. ૧૯

અહીં ઉપપતિ તરફ જવા તૈયાર થયેલીને 'આ ઠીક નથી' એમ કહી કોક રોકે છે.

૧૦ તમે વીણો ફૂલ બીજે જઇને, અહીં રહીને સખી હું વીણું છું;
ફરી ન આઘે મુજથી શકાય; ભલાં થઇને, કહું હાથ જોડી. ૨૦

આ જગા એકાન્તવાળી છે માટે છૂપા કામુકને અહીં મોકલ એમ વિશ્વાસુને કોઈ કહે છે.

વડિલોને વશ પિયુજી, તમને શું કહું હું મન્દભાગી છું;
આજ પળો છો? પળજો, કરવાનું કરીશ આપુઠા સુણશો. ૨૧

આમાં જો આજે વસંત સમયે જઇશ તો હું નહિ જીવું; તારી ગતિ તો હું જાણુતી નથી એવું વ્યંગ્ય છે.

વગેરે [સાડત્રીશમા સૂત્રમાં] થી ચેષ્ટા વગેરે સમજવાનાં છે. તેમાં ચેષ્ટાનું વ્યંજકપણું જેમકે—

૯ પ્રસંગની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <સંભળાય છે કે તારો પ્રિય આજે એક પહોર માત્રમાં આવી પહોંચશે; આમને આમ ક્યાંસુધી ઊભી રહીશ; માટે જે કરવું હોય તે તૈયાર કર.>

૧૦ સ્થાનની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <સખીઓ તમે બીજે જઇને ફૂલ ભેગાં કરો. હું અહીંઆ કરૂં છું. મારાથી બહુ દૂર જવાય એમ નથી. હાથ જોડું છું.>

૧૧ કાલની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <વડીલોને પરવશ પ્રિય! હું તને શું કહું. હું જ મન્દભાગિની છું. આજ પ્રવાસે જાય છે તો જા. મારે કરવાનું છે તે તું તારી મેળે સાંભળીશ.>

[12]દ્વારે પાસ હું આવતાં, છર્ણીલીએ, સૌન્દર્યના સારની
શ્રીએ, બેઉ ઉરુ પ્રસારી ભીડીયા અન્યોન્ય, ઓઢ્યું મુખે
આધું વસ્ત્ર શિરેથી; ચંચલ દગો નાખી નીંચે, તે ક્ષણે
આને વાણી નિવારી ને ભુજલતા સંકોચી સંકેતમાં. ૨૨

અહીં ચેષ્ટા વડે છૂપા આવેલા પોતાના કાન્ત તરફ પોતાના ખાસ ભાવનો ધ્વનિ કરેલો છે.

સમજવામાં જિજ્ઞાસા ન રહી જાય માટે અને અવસર પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી વારંવાર ઉદાહરણો આપ્યાં છે.[13]

બોલનાર વગેરેનો પરસ્પર સંયોગ હોય ત્યારે બેના સંયોગ વગેરે ભેદથી (ઉદાહરણો) આંપવાં; આજ ક્રમથી લક્ષ્ય અને વ્યંગ્યનાં વ્યંજકપણાનાં પણ ઉદાહરણો સમજી લેવાં.

(સૂ. ૩૮) શબ્દ પ્રમાણથી જણાયેલો અર્થ બીજા અર્થનું
સૂચન કરે છે, તેથી અર્થના વ્યંજકપણામાં શબ્દ
સહકારી ગણાય છે. ૨૩

શબ્દ પ્રમાણ કહીને એમ સૂચવે છે કે (શબ્દથી) અન્ય પ્રમાણદ્વારા સમજાતો અર્થ વ્યંજક થતો નથી.

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં અર્થની વ્યંજકતાના નિર્ણયનો ત્રીજો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

---

૧૨ ચેષ્ટાની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યગ્યનું ઉદાહરણ. <હું જ્યારે બારણાની નજીક આવ્યો ત્યારે સકલ સૌન્દર્યના સારની શોભાવાળી તેણે ઉરયુગને પ્હોળા કરી ભેગા કરી દીધા. સાડીનો આધો ઓઢ્યો. ચંચલ લોચનને નીચા નમાવ્યા; તે સમયે વાણીને રોકી ભુજલતાનો સંકોચ કર્યો.>

૧૩ સમજવામાં કશો પણ સંદેહ ન રહે તે માટે આટલાં બધાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. પરંપરાપ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે શ્રીવાગ્દેવતાવતાર મમ્મટ બહુ જ થોડું કહી કામ સારનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે આટલાં બધાં ઉદાહરણોનું કારણ આપે એ એને માટે ઉચિત છે.

ચોથો ઉલ્લાસ

જો કે શબ્દ ને અર્થનો નિર્ણય કર્યા પછી દોષ, ગુણ અને અલંકારનું સ્વરૂપ કહેલું જોઈયે, તોપણ, ધર્મી(કાવ્ય)ને બરાબર બતાવ્યા પછી જ ધર્મોમાં ગ્રહણ કરવા જેવું અને ત્યાગ કરવા જેવું શું છે તે જણાય છે, માટે પ્રથમ કાવ્યના ભેદો[1] કહે છે.

(સૂ. ૩૯) જે અવિવક્ષિતવાચ્ય [ધ્વનિ] હોય તે ધ્વનિમાં, વાચ્ય બીજા અર્થમાં સંક્રમિત થયેલું હોય છે અથવા અત્યંત તિરસ્કૃત થયેલું હોય છે. ૨૮

જ્યારે લક્ષણા[2] ઉપર આધાર રાખનાર ગૂઢવ્યંગ્ય પ્રધાન

---

[1] કાવ્યપ્રકાશકાર કાવ્યોના નીચે પ્રમાણે ભેદો પાડે છે.

૧. ઉત્તમ કાવ્ય એટલે ધ્વનિકાવ્ય. (સૂ. ૪)
- અવિવક્ષિતવાચ્યધ્વનિ અથવા લક્ષણામૂલક
  - અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્ય
  - અત્યન્તતિરસ્કૃતવાચ્ય } (સૂ. ૩૯)... ... ... ૨
- વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્યધ્વનિ અથવા અભિધામૂલક (સૂ. ૪૦)
  - અસંલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય ૧
  - લક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય } (સૂ. ૪૬)
    - શબ્દશક્તિમૂલક (સૂ. ૫૨)
      - અલંકારધ્વનિ
      - વસ્તુધ્વનિ } (સૂ. ૫૩) ૨
    - અર્થશક્તિમૂલક (સૂ. ૫૪) તેના ૧૨ પ્રકારો. ૧૨
    - ઉભયશક્તિમૂલક (સૂ. ૫૫) ૧

કુલ પ્રકારો (સૂ. ૫૬) ૧૮

૨ મધ્યમ કાવ્ય (સૂ. ૩) તેના ૮ પ્રકારો (સૂ. ૬૬)

૩ અધમ કાવ્ય અથવા ચિત્ર કાવ્ય (સૂ. ૫) (સૂ. ૭૦)
- શબ્દ ચિત્ર
- અર્થ ચિત્ર

[2] ...જનમૂલક લક્ષણામા પ્રયોજન વ્યંગ્ય હોય છે. તે વ્યંગ્ય ગૂઢ અને ...ગઢ એમ બે પ્રકારનું હોય છે. જુઓ સૂત્ર ૧૮–૨૮

હોય ત્યારે જ, અવિવક્ષિત છે વાચ્ય જેમાં એ,
શબ્દના સંબંધને લીધે–૩ ધ્વનિ તરીકે ઓળખ
(વાચ્યનો) ઉપયોગ ન થતો હોવાથી વાચ્ય
પરિણામ પામેલું હોય છે. જેમકે,

ૈતને કહું છું બેઠી છે, .વિદ્વાનોની સભા અહીં
માટે નિજ મતિ ઠામ, રાખીને બેસવું ઘટે.

આમાં 'હું કહું છું' વગેરે 'હું તને ઉપદેશ
એવા-અર્થમાં પરિણામ પામે છે.

ક્યાંક (વાચ્ય) બંધ બેસતું ન હોવાથી અત્યંત
પામેલું હોય છે. જેમકે

ૄબહુ કર્યો ઉપકાર કહેવું શું, સુજનતા ભલી વિસ્તરી
કરત આવું જ તેથી સદા સખે, સુખી રહો શરદો શત

આમ અપકારી તરફ વિપરીત લક્ષણા વડે કોઇ

(સૂ. ૪૦) જેમાં વાચ્ય વિવક્ષિત તથા અન્યપર
બીજા પ્રકારનું.

અન્યપર એટલે વ્યંગ્યનિષ્ઠ (એટલે કે જેનું વાચ્ય
વિરામ પામે છે એવું.)

અને એ

(સૂ. ૪૧) કોઇ એક અલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય, અને બીજું
વ્યંગ્યક્રમ છે. ૬૫

૩–૩ મૂળ કારિકામાં વાક્યનો અન્વય નીચે પ્રમાણે છે. યઃ અવિ
;, तत्र ध्वनौ, वाच्य अर्थान्तरे सक्रमितम्, अत्यन्त वा तिरस्कृतम् :
ાં तत्र નો અર્થ तस्मिन् કરીને तस्मिन् ध्वनौ ઉપરથી य અવિવ
: ध्वनिः એમ અર્થ કરવાનો છે. માટે વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે
ાદથી, ध्वनौ શબ્દ પછીથી કારિકામાં આવે છે તેના સંબંધથી,
પણ ध्वनि શબ્દ અધ્યાહાર લેવો.

૪ <હું તને કહું છું કે અહીં વિદ્વાનોનો સમાજ છે. તેથી
ઠેકાણે રાખીને બેસજો>

૫ <બહુ ઉપકાર કર્યો; તેમાં શું કહેવું ? આપે બહુ સુજનતા
તેથી આવું હમેશાં કરતા જ, હે સખે, સેંકડો શરદો સુખી રહો.

અલક્ષ્ય—વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવ એજ રસ
મેમ નથી, પણ રસ તેઓ વડે વ્યક્ત થાય છે માટે ક્રમ તો
ણ તે શીઘ્રતાને લઇને દેખાતો નથી.

Passion, Emotion, Aberrations of these

(સ. ૪૨) રસ, ભાવ, તેઓનો આભાસ,[૬] [વ્યભિચારી] ભાવની શાન્તિ વગેરે અલક્ષ્યક્રમ છે, તે રસવત્ વગેરે અલંકારોથી ભિન્ન હોઇ પોતે અલંકાર્ય છે.૨૬

વગેરેથી ભાવોદય ભાવસન્ધિ ભાવશબલત્વ સમજવાનાં
, જ્યાં રસાદિ પ્રધાન હોય છે, ત્યાં તે અલંકાર્ય છે જેનું
રણ પછી અપાશે. બીજે જ્યાં વાક્યાર્થ પ્રધાન હોઇ રસાદિ,
ભૂત હોય તે ગુણીભૂતવ્યંગ્ય કાવ્યમાં રસવત્, પ્રેય, ઊર્જસ્વી,
હિત વગેરે અલંકાર સમજવા. તેનાં ઉદાહરણો[૭] ગુણીભૂત-
ય વિષે બોલતાં આપીશું.

હે રસનું સ્વરૂપ કહે છે.

(સ. ૪૩) લોકમાં રતિ વગેરે સ્થાયી (ભાવ)નાં જે કાર્ય-કારણ અને સહકારી છે તે જો નાટ્ય અને કાવ્યમાં હોય તો તે વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવ કહેવાય છે. તે વિભાવાદિ વડે વ્યક્ત થતો સ્થાયી ભાવ રસ કહેવાય છે. ૨૮[૮]

---

૬ રસ, ભાવ, અને તેઓના આભાસ માટે જુઓ અનુક્રમે/સૂ ૪૪, ૪૯.

૭ ૧૧૬–૧૧૯ ઉદાહરણો જુઓ.

૮ મનુષ્યના હૃદયમાં બીજ રૂપે કે સંસ્કાર રૂપે અનેક ભાવો રહેલા
 છે; આ ભાવો તે સ્થાયી ભાવો કહેવાય છે, જેમકે પ્રીતિ, શોક, હાસ
, ભય વગેરે. આ ભાવોનો આવિર્ભાવ નિમિત્ત મળતાં થાય છે. આ
વિર્ભાવનો વિચાર ત્રણ વિગતો પૃથક્ કરી કરે છે; આવિર્ભાવનું કારણ,
વિર્ભાવ અને મુખ્ય ભાવના આવિર્ભાવની ઉત્પત્તિમાં તથા સમજવામાં
મિત્તભૂત બીજી ક્ષણિક બાબતો; પહેલાને કારણ, બીજાને કાર્ય અને
જાને સહકારી કહેવામાં આવે છે. કુદરતનું કોઇ દૃશ્ય જોતાં અમુક આનન્દ
 છે; આમાં અમુક દૃશ્ય જેવું કે ચન્દ્રોદય, એ કારણ કહેવાય, એથી

ભરતે કહ્યું છે કે "વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારીના સંયોગથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે." તેનું ભટ્ટ લોલ્લટ વગેરે આ પ્રમાણે વિવરણ કરે છેઃ વિભાવોથી–(જેમકે) લલનાદિ આલંબન[9] કારણ અને ઉદ્યાનાદિ ઉદ્દીપન[10] કારણથી–ઉત્પન્ન થયેલો, અનુભવોથી—(જેમકે) કટાક્ષ અને ભુજાક્ષેપ[11] વગેરે કાર્યોથી—પ્રતીતિયોગ્ય કરાએલો, વ્યભિચારીઓથી—(જેમકે) નિર્વેદાદિ સહકારીઓથી—પુષ્ટ થયેલો, એવો રત્યાદિભાવ રામાદિ અનુકાર્યમાં[12]મુખ્યપણે[13]હોવા છતાં તેના (રામાદિના) રૂપના અનુસંધાનના બળથી નર્તકમાં પણ પ્રતીત થતો હોય ત્યારે રસ કહેવાય છે.[14]

થતો આનન્દનો અનુભવ કાર્ય કહેવાય; તે સમયે જે બીજી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે અનેક લાગણીઓ જેમકે હર્ષ અથવા વિષાદ થાય. અથવા ગદ થાય કે નિર્વેદ થાય અથવા આ બધાનું કોઇ વિલક્ષણ મિશ્રણ થાય તે સહકારી કહેવાય. વ્યવહારની અને દર્શનશાસ્ત્રની પરિભાષાને રસમીમાંસામાં વિભાવ (કારણ) અનુભાવ (કાર્ય) અને વ્યભિચારી (સહકારી) કહે છે. ચેતનાના વ્યાપારના સંબંધને કાર્યકારણની પરિભાષામાંથી મુક્ત કરવામાં અમુક ઔચિત્ય રહેલું છે. બીજ રૂપે રહેલાને પ્રકટ કરે તે વિભાવ. અનુભવને યોગ્ય કરે તે અનુભાવ. અને વિશેષતાથી સંચાર કરે તે વ્યભિચારી.

૯–૧૦ રસના આવિર્ભાવના મૂળભૂત અને મુખ્ય કારણ તે આલંબન કહેવાય અને તે વડે પ્રકટ થયેલા રસને ઉદ્દીપ્ત કરે, બઢાવે તે ઉદ્દીપન કારણ કહેવાય. જેમકે પ્રિયજનનું મરણ તે કરુણનું આલંબન છે અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી વસ્તુઓનું દર્શન વગેરે ઉદ્દીપન કારણ છે.

૧૧ ભુજાક્ષેપ, રતિને લીધે આળસ મરડવાની માફક હાથ ઊંચા કરવા.

૧૨ અનુકાર્ય, નાટકમાં જેનું અનુકરણ થાય તે. રામનો પાઠ ભજવવાનો હોય તો રામ અનુકાર્ય છે.

૧૩ મુખ્યપણે, સાક્ષાત્ રીતે, વાસ્તવિક રીતે, ખરી રીતે. એટલે કે રસ ખરી રીતે રામમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને રામના રૂપના અનુસંધાનથી તે નર્તકમાં પ્રતીત થાય છે.

૧૪ ભટ્ટલોલ્લટના મતનો સાર એ છે કે રામવેશધારી નટની અંદર વાસ્તવિક રીતે સીતાપ્રેમ નથી છતાં પણ નાટ્યનૈપુણ્યથી તેની અંદર હોય એમ જે સામાજિકોને પ્રતીત થાય છે તે રસ છે.

શ્રી શંકુક આ પ્રમાણે વિવરણ કરે છે: 'આ રામ જ છે' 'આ જ રામ છે' એવી સમ્યક્ પ્રતીતિ, 'આ રામ નથી' એવું ઉત્તર કાળમાં બાધક જ્ઞાન થાય ત્યારે (તેના પૂર્વનું) 'આ રામ છે' એવું જે જ્ઞાન તે મિથ્યા પ્રતીતિ, 'આ રામ છે કે નથી' એવી સંશય પ્રતીતિ, 'આ રામના જેવો છે' એવી સાદૃશ્ય પ્રતીતિ, એ ચારેય પ્રતીતિઓથી વિલક્ષણ પ્રતીતિ વડે 'ચિત્ર–તુરગાદિ[15] ન્યાયથી નટ, 'આ રામ છે' એ રીતે ગ્રહણ કરાય છે. એ રીતે ગ્રહણ કરાતા નટમાં અનુમાન કરાતો રત્યાદિ ભાવ તે જ રસ. આ અનુમાન કરાતો રસ વસ્તુના સૌન્દર્ય-બલને લીધે આસ્વાદનો વિષય થતો હોવાથી અનુમાનમા બીજા વિષયોથી વિલક્ષણ છે. આ ભાવ નટમાં ન હોવા છતાં સામાજિકોની[16] વાસનાને લીધે આસ્વાદનો વિષય બને છે. આ અનુમાન, કારણ કાર્ય અને સહકારી રૂપ હેતુઓ જે વિભાવાદિ શબ્દો વડે ઓળખાય છે તેઓ વડે, 'સંયોગ', એટલે ગમ્ય–ગમક ભાવરૂપ સંબંધથી, ઉદય પામે છે. આ હેતુઓ શિક્ષા અને અભ્યાસથી સંપાદન કરેલ પોતાના કાર્યના (અભિનયના) પ્રકટ-નથી નટ વડે પ્રકાશિત થાય છે અને તેથી તે કૃત્રિમ છે છતાં

[17]અંગો વિષે અમૃત કેરી હેલિ એ,
નેનોની કર્પૂર સળી જ શીળી એ,
મનોરથથી, સશરીર, ચિત્તથી
પ્રાણેશ્વરી દર્શન નેન આપતી. ૨૫

---

૧૫ ચિત્રમાં કાઢેલા તુરગને—ઘોડાને ઘોડો કહીયે છીયે તે રીતે. આ પ્રતીતિ નથી કારણ કે ઘોડાનું ચિત્ર એ ઘોડો નથી, તેમજ તે મિથ્યા પ્રતીતિ પણ નથી કારણ કે ઉત્તરકાળમા એ ઘોડો નથી એવું બાધક જ્ઞાન થતું નથી, તે સંશયપ્રતીતિ નથી કારણ કે તે ઘોડો છે કે નહિ એવો સંશય ઉત્પન્ન થતો નથી અને તે સાદૃશ્યપ્રતીતિ પણ નથી કારણ કે તેને આપણે ઘોડા જેવું ન કહેતાં ઘોડો કહીએ છીએ.

૧૬ સહૃદય પ્રેક્ષક.

૧૭ તે મારા અંગની અમૃતરસની વૃષ્ટિ, મારી આંખની સારી રીતે

[18]દીર્ઘચપલ નેનીનો, વિયોગ થાતાં જ આજ દૈવગતે,
પ્હોંચી વર્ષ્યો સમો એ, ગાઢા દોડન્ત મેઘોનો. ૨૬

વગેરે કાવ્યના અનુસન્ધાન બલથી તેવા એટલે કૃત્રિમ રૂપે સમજાતા નથી.[19]

ભટ્ટનાયક આ પ્રમાણે વિવરણ કરે છે: રસ તટસ્થપણે કે પોતાની અંદર પ્રતીત થતો નથી, તેમ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ અભિવ્યક્ત થતો નથી; પણ કાવ્ય અને નાટ્યમાં અભિધાથી ભિન્ન એવા વિભાવાદિને સાધારણ કરવારૂપ ભાવકત્વ વ્યાપારવડે[20] ભાવના–વિષય કરાતો (સાધારણ કરાતો) સ્થાયી ભાવ ભોગવડે ભોગવાય છે; જે ભોગ સત્ત્વની પ્રબળતાથી (ઉત્પન્ન થતા) પ્રકાશ–આનન્દરૂપ જ્ઞાનની વિશ્રાન્તિરૂપ[21] છે.

રેવી કપરના સળી, શરીરધારી મનોરથની શ્રી તે આ પ્રાણેશ્વરી મનમાથી આખ આગળ આવી

૧૮ દૈવથી આજે હું તે ચપલ અને દીર્ઘ નયનવાળીથી છૂટો પડયો મને ગાઢા વિલોલ વાદળાનો આ સમય આવી પહોંચ્યો.

૧૯ શ્રી શંકુકના મતનું તાત્પર્ય એવું છે કે નટ નિપુણતાથી 'જે આરાદિનાં કારણો વગેરે' એનાં પોતાનાં નથી તે પોતાના હોય એમ બતાવે છે તેથી સામાજિકો નટમાં રતિનું અનુમાન કરે છે. અને રસની આવી અનુમિતિ એ જ રસનિષ્પત્તિ છે.

૨૦ વિભાવાદિને સાધારણ કરવારૂપ ભાવકત્વ વ્યાપાર. ભટ્ટનાયક કાવ્ય અને નાટકમા ભાવકત્વ અને ભોજકત્વ નામના બીજા બે માનસિક વ્યાપારો માને છે. કાવ્યના અર્થનું જ્ઞાન થયા પછી તરત જ ભાવકત્વ વ્યાપાર વડે વિશિષ્ટ વ્યક્તિમા રહેલા ભાવો વ્યક્તિસંબંધ છોડી દઈ તેમના સામાન્ય રૂપે ભાસે છે. જેમકે રામ અને સીતાનો પ્રેમ બે વ્યક્તિઓનો સંબંધ છોડી સામાન્ય દામ્પત્યરૂપે મન આગળ ખડો કરાય છે. આ બાબતનો પરના વાક્યથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય થયેલા ભાવ ભોજકત્વ વ્યાપાર વડે સહૃદયો ભોગવે છે. આ જ ભટ્ટનાયકના મતનો સાર છે.

૨૧ જ્ઞાનની વિશ્રાંતિ એટલે જ્ઞાનમા લય થઈ જવું. બીજા જ્ઞેયના—જ્ઞાનના વિષયના—સંબંધથી રહિતપણું અર્થાત્ એ ભોગ વખતે એ પ્રકાશ–આનંદ જ હોય છે. બીજું કાંઈ હોઈ શકતું નથી.

લોકમાં જે પ્રમદાદિ વસ્તુઓ છે તે જ, સ્થાયી ભાવનું અનુમાન કરવાના અભ્યાસમાં કુશલ થયેલા સામાજિકોવડે અલૌકિક વિભાવ વગેરે શબ્દોથી કાવ્ય અને નાટકમાં વ્યવહાર પામે છે; કારણકે તે કાવ્ય અને નાટકમાં કારણતા—આદિને પરિહરી વિભાવના વગેરે વ્યાપારવાળાં બને છે; તે વિભાવ વગેરે 'આ મારા જ છે,' 'આ શત્રુના જ છે,' 'આ તટસ્થના જ છે' એ પ્રકારના ખાસ સંબંધના સ્વીકારના નિયમના તથા 'આ મારા જ નથી' 'આ શત્રુના જ નથી' 'આ તટસ્થના જ નથી' એ પ્રકારના ખાસ સંબંધના નિષેધના નિયમના અનિશ્ચયથી સાધારણ રૂપે સામાજિકોને પ્રતીત થાય છે; તેવા સાધારણ રૂપે પ્રતીત થએલા વિભાવ વગેરેથી અભિવ્યક્ત થએલો, સામાજીકોના હૃદયમાં વાસનારૂપે રહેલો રત્યાદિ સ્થાયી ભાવ તે શૃંગારાદિ રસ. તે રસ અમુક પ્રમાતામાં રહ્યો છે છતાં, સકલ સહૃદયોની સંમતિ (સમાન અનુભવ)વાળા સાધારણત્વવડે પ્રમાતાદ્વારા વિષય કરાએલો હોય છે; આ રસ, જેમ જ્ઞાન પોતાના આકારથી અભિન્ન છે[૨૨] તેમ પોતાથી અભિન્ન હોવા છતાં તે વિષયભૂત થાય છે. આ પ્રમાતા સાધારણ ઉપાયના[૨૩] બલથી તે (રસાસ્વાદ) વખતે લોપ પામેલ પરિમિત પ્રમાતૃપણાને[૨૪] લીધે ઉદય પામેલ અને અન્ય વિષયના સંસર્ગથી રહિત એવા અપરિમિત ભાવવાળો હોય છે. આસ્વાદનો વિષય થવું એ જ એનો (રસનો)પ્રાણ છે. વિભાવાદિના જીવનની અવધિ એજ એની અવધિ છે. શરબતની પેઠે[૨૫] તેનો આસ્વાદ થાય છે. તે સામે જાણે સ્ફુરતો

---

૨૨ જ્ઞાનનો વિષય અને જ્ઞાન એક જ છે, જ્ઞાનથી અન્ય નથી એવો વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધોનો મત છે.

૨૩ વિભાવ અનુભાવ વગેરે જે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સાધારણ રૂપે પ્રતીત થયાં છે તે.

૨૪ પરિમિતપ્રમાતૃપણું એટલે આ વિભાવાદિ મારા છે અને હું જ રસનો આસ્વાદ લઉં છું એવું વ્યક્તિના અહંતાથી મર્યાદિત થએલું જ્ઞાન.

૨૫ શરબતમાં જેમ સાકર એલાયચી વગેરે વસ્તુઓનો જૂદો સ્વાદ

હોય, હૃદયમાં જાણે પ્રવેશતો હોય, સર્વાંગને જાણે આલિંગતો હોય, બીજું બધું જાણે તિરોહિત કરતો હોય, બ્રહ્માસ્વાદનો જાણે અનુભવ કરાવતો હોય, એવો અલૌકિક ચમત્કાર કરનારો હોય છે. તે રસ કાર્ય[२६] નથી; કારણ કે જો એમ હોય તો વિભાવાદિના વિનાશ પછી પણ તેના સંભવનો પ્રસંગ આવે. તે જ્ઞાપ્ય[२७] પણ નથી કારણ કે તે સિદ્ધરૂપ સંભવતો નથી. પરંતુ વિભાવ વગેરેથી વ્યંજિત થઈને જ આસ્વાદનો વિષય કરવા યોગ્ય બને છે. કારક અને જ્ઞાપકથી ભિન્ન એવું બીજું ક્યાં દીઠું ? એનો ઉત્તર એ છે કે ક્યાંય નથી દેખાયુ એટલા માટે અલૌકિક કાર્યની સિદ્ધિ થવાથી એ ભૂષણ છે દૂષણ નથી. ચર્વણા (આસ્વાદ)ની નિષ્પત્તિથી રસની નિષ્પત્તિનો ઉપચાર[२८] થાય છે માટે તેને કાર્ય કહેવું હોય તો કહો. લોક-પ્રસિદ્ધ પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાન, અને ચક્ષુરાદિ પ્રમાણોથી તટસ્થપણે એટલે નિરપેક્ષપણે ઉત્પન્ન કનાર જ્ઞાનવાળા મિત યોગીનું[२९] જ્ઞાન, અને અન્ય વિષયના સ્પર્શ માત્રથી રહિત તેમજ કેવળ સ્વસ્વરૂપમાં સમાપ્ત થતું (પોતાના સ્વરૂપને વિષય કરતું) એવું જે અમિત યોગીનું[३०] જ્ઞાન, એ ત્રણેય પ્રકારના જ્ઞાનથી વિલક્ષણ એવા અલૌકિક સ્વસંવેદનનો વિષય થતો હોવાથી

નહિ આવતા એક સ્વાદ આવે છે તેમ આ વિભાવ છે, આ અનુભાવ છે એવો જૂદો જૂદો સ્વાદ નહિ આવતા અમુક રસનો સ્વાદ આવવો તે.

૨૬-૨૭ જ્ઞાપ્ય કાર્યઃ કુંભાર એ ઘડાનો કારક છે અને ઘડો એ કુંભારનું કાર્ય છે. કુંભાર (કારક)નો નાશ થયા પછી પણ ઘડો (કાર્ય) રહે છે. પણ વિભાવોના વિનાશ થયા પછી રસ અનુભવી શકાતો નથી માટે રસને વિભાવોનું કાર્ય ન ગણી શકાય. સૂર્ય એ ઘડાનો જ્ઞાપક છે અને ઘડો એ સૂર્યનો જ્ઞાપ્ય છે જ્ઞાપ્ય વસ્તુ જ્ઞાપકથી સ્વતંત્ર રીતે સિદ્ધ એટલે અસ્તિત્વવાળી હોય છે સૂર્ય વિના પણ ઘડો તો છે. પણ વિભાવાદિ વિના રસ સંભવતો નથી. આ રીતે વિભાવાદિ રસના કારક નથી તેમ જ્ઞાપક નથી એટલે રસ કાર્ય નથી તેમ જ્ઞાપ્ય નથી.

૨૮ ઉપચાર થાય છે એટલે વ્યવહાર થાય છે, બોલાય છે.

૨૯ મિતયોગી=પ્રાથમિક યોગી. ૩૦ અમિતયોગી–પરિપક્વયોગી.

જ્ઞાપ્ય[31] પણ કહેવો હોય તો કહો. નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન એ રસને વિષય કરી શકતું નથી; શાથી જે રસની પ્રતીતિમાં વિભાવાદિનો પરામર્શ પ્રધાનપણે હોય છે. તેમજ સવિકલ્પ જ્ઞાન પણ તેને વિષય કરી શકતું નથી; શાથી જે આસ્વાદનો વિષય એવો અલૌકિક આનંદસ્વરૂપ રસ તે સ્વસંવેદનથી જ સિદ્ધ છે. ઉભય (નિર્વિકલ્પ, સવિકલ્પક)ના અભાવરૂપ તે રસમાં ઉભયરૂપપણું જ સિદ્ધ થાય છે[32] જે પહેલાં (કાર્ય–જ્ઞાપ્ય)ની વિલક્ષણતાની પેઠે એનું લોકોત્તરપણું જ સૂચવે છે, નહિ કે વિરોધઃ આ પ્રમાણે આચાર્ય અભિનવગુપ્તનો અભિપ્રાય છે.

વ્યાઘ્ર વગેરે જેમ ભયાનકના વિભાવો છે તેમ વીર અદ્ભુત અને રૌદ્રના પણ છે. અશ્રુપાત વગેરે જેમ શૃંગારના અનુભાવો છે તેમ કરુણ અને ભયાનકના પણ છે. ચિન્તા વગેરે જેમ શૃંગારના વ્યભિચારી ભાવ છે તેમ વીર કરુણ અને ભયાનકના છે. એ રીતે પ્રત્યેક અનેકમાં હોવાથી સૂત્રમા ભેગા બતાવ્યા છે.

[33]નભ સજલ ઘને અતિ શું નીલું,
મધુકર કોકિલ કૂજનો દિશામાં,

૩૧ રસની પણ નિષ્પત્તિ થાય છે માટે કાર્ય ગણવુ હોય તો ગણો. તેમજ એ અલૌકિક જ્ઞાનનો વિષય ... માટે તેને સિદ્ધ ગણી જ્ઞાપ્ય ગણવું હોય તો ગણો

૩૨ વિષય અને ઇન્દ્રિયનો સંબંધ થયા પછી 'કંઈક છે' એવું જે પ્રાથમિક જ્ઞાન તે નિર્વિકલ્પક, 'આ વૃક્ષ છે' વગેરે ધર્મોથી યુક્ત જે જ્ઞાન થાય તે સવિકલ્પક રસ નિર્વિકલ્પક એટલા માટે નથી કે તેમા વિભાવાદિનો પરામર્શ-જ્ઞાન છે તે સવિકલ્પક એટલા માટે નથી કે તે ધર્મીરૂપે જ જણાઇ જાય છે આ બન્નેથી જૂદા પ્રકારનુ જ્ઞાન ન હોવાથી રસ શું છે એ પ્રશ્ન થતા કહે છે કે તે ઉભયરૂપ છે રસ એટલા પૂરતો નિર્વિકલ્પક છે કે તે પોતે માત્ર ધર્મીરૂપે પણ જણાઈ જાય છે; તે એટલા પૂરતો સવિકલ્પક છે કે તેમા વિભાવાદિનું વિભાવત્વાદિરૂપે જ્ઞાન હોય છે આની ઉપપત્તિ વિભાવાદિના જ્ઞાનમા અને રસના જ્ઞાનમા ક્રમ દેખાતો નથી એનાથી થઇ શકે.

૩૩ <આકાશ ભમરાના જેવા શ્યામ, જલગર્ભવાળા મેઘવાળું છે.

ધંરણિ પર નવાંકુરો ફુટયા છે, ૨૭
પગ પડતાં પિયુ, માન માન, મુગ્ધા !

વગેરેમાં,

[૩૪]મૃદિત કમલિની શાં અંગ બ્હીલાયલાં છે,
પરિજંન વિનવ્યાથી માંડ કામે વળે છે,
ધવલ, નવલ હાથી-દાંત શો, એ કપોલ
હિમકર અકલંકી કેરી શોભા ધરે છે. ૨૮

ગેરેમાં અને

[૩૫]દૂરે ઉત્સુક, આવતાં વળી ગઈ, બોલાવતાં ફાટીં ગે,
ભેટંતાં થઈ લાલ, સાળુ પકડયે વાંકાં ભવાં કૈં થયાં;
પાયે માનુનીને પડયે દગ રહી રેલાઈ આંસુ પૂરે,
ચક્ષુ એમ થયું પ્રપંચચતુરે વ્હાલા તણા વાંકમાં. ૨૯

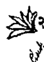
વગેરેમાં જો કે વિભાવો, અનુભાવો અને ઔત્સુક્ય, વ્રીડા, હર્ષ, કોપ, અસૂયા, પ્રસાદરૂપી વ્યભિચારી ભાવોની જ ફક્ત સ્થિતિ છે, છતાં પણ અહીં નિયમભંગ થતો નથી. કારણકે આ બધાં અસાધારણ હોવાથી ત્રણમાંના બાકીના બે આક્ષેપથી સમજાય છે.

તેના ભેદો કહે છે—

દિશાઓની શોભા, મધુકર અને કોકિલના કૂજનથી યુક્ત છે. ધરણિ, પોતાના મેળામાં નવીન અંકુરરૂપી ટાંકણાવાળી છે. હે મુગ્ધે ' પગે પડેલા વહાલા ઉપર પ્રસન્ન થા.> આમાં માત્ર વિભાવો છે.

૩૪ <અંગ ચોળાઇ ગયેલી મૃણાલીના જેવું મ્લાન છે; પરિવારની દીનવાણીથી માંડમાંડ કામમાં પ્રેરાય છે; તાજા કાપેલા હાથીદાંતના કકડા જેવો તેનો સુંદર ગાલ નિષ્કલંક ચન્દ્રના સૌન્દર્યને ધારણ કરે છે > આમાં માત્ર અનુભાવો છે.

૩૫ <વ્હાલાનો વાંક પકડે, માનિનીની આંખ કેવી વિવિધ વ્યાપારમાં ચતુર થઈ! દૂરથી જોતાં ઉત્સુક થઇ આવતાં તિરછી થઇ, વાત કરતા પહોળી થઈ, ભેટતા લાલ થઈ, વસ્ત્ર ઝાલતાં કંઇક બવાં ચડયા, અને પગે પડતાં આંસુથી ભીની ભરાઈ ગઇ.> આમાં માત્ર વ્યભિચારી ભાવો છે.

(સૂ. ૪૪) શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ અને અદ્‌ભુત નામના આઠ રસ નાટ્યમાં મનાય છે. ૨૯[૩૫]

તેમાં શૃંગારના બે ભેદ છે. સંભોગ અને વિપ્રલંભ. તેમાં પહેલો પરસ્પર અવલોકન, આલિંગન, અધરપાન, પરિચુંબન વગેરેથી અનંત પ્રકારનો હોવાથી અપરિચ્છેદ્ય એક જ ગણાય છે. જેમકે

[૩૬]સૂનું ધામ વિલોકીં, સેજથીં જરા ધીમે ઊઠી, ઢોંગથી
પોઢેલા પિયુનું નિહાળીં રહીંને એકી ટસે મુંખડું,
વિશ્રંભે ચુમી, ગાલના નિરખીંને રોમાંચ, નીચું કરે
લજ્જાથી મુખ, ત્યાં ચુમાઈ હસતા વ્હાલાથી મુગ્ધા ચિર. ૩૦

[૩૭]તું મુગ્ધા વણચોળીં ધારણ કરે કાન્તિ મનોહારિણી
એવાં વેણ વદી પિયૂજીં અડતાં ગ્રંથિ, સખી સાથ સૌ,
બેઠી સેજ સમીપ સસ્મિત સખીના નેત્રના ઉત્સવે
આનંદી, કંઈ જૂઠડાં મિષ કહી, ધીમેથીં ચાલી ગયો. ૩૧

બીજો (વિપ્રલંભ) અભિલાષ, વિરહ, ઈર્ષ્યા પ્રવાસ અને શાપના કારણથી પાંચ પ્રકારનો છે. તેમનાં ક્રમથી ઉદાહરણો—

[૩૮]પ્રેમાળ, પ્રણયે ભીંની, પરિચયે જ્યાં રાગ જામેલ છે,
મુગ્ધાક્ષી તણીં એ સ્વભાવમધુરી ચેષ્ટા થજો હું વિષે;

---

૩૫ આ આખી કારિકા મમ્મટે ભરત નાટ્યશાસ્ત્રના ૬ઠ્ઠા અધ્યાયમાંથી લીધી છે.

૩૬ <વાસગૃહ સૂનું જોઈને શયનગૃહમાંથી જરા ધીમેથી ઊઠીને, ખોટું ખોટું ઊંઘી ગયેલા પતિનું બહુ વાર સુધી મુખ નિરખીને વિશ્રબ્ધ ચૂમતાં રોમાંચિત ગંડસ્થલી જોતાં લજ્જાથી મુખ નીચું કરેલી બાળા હસતા પ્રિયથી ખૂબ ચૂમાઈ>

૩૭ <'મુગ્ધાક્ષી! તું તો કાંચળી વિનાજ મનોહર શોભા ધારણ કરે છે,' એમ કહીને પ્રિયતમ કાચળીની ગાંઠને અડતાં, શય્યાની કોરે બેઠેલી સસ્મિત સખીના નેત્રના ઉત્સવથી આનન્દ પામી સખીઓ જૂઠાં બહાનાં કાઢતી ધીમે ધીમે ચાલી ગઈ.>

૩૮ <મુગ્ધાક્ષીની પ્રેમાર્દ્ર, પ્રણયવાળી, પરિચયને લીધે જેમાં ગાઢ

જેને કોડથી કલ્પતાં પણ,-ઘડી રોકાય બાહ્યેન્દ્રિયો
ફેરી સર્વ પ્રવૃત્તિ; ને લય થતું અંતર્ ઘનાનન્દમાં. ૩૨

૩૯બીજે જાય શીં વાત એ, નથી સુહૃદ્ એવોય કો એમને,
ના શું ચ્હાય! ન આવિયા પણ, અરે દૈવે શું ધાર્યું હશે!
એવા કંઇ તરકોથી કાળજું જતાં કોરાઈ, આવાસમાં
બાલા આમથી તેમ લોટતી નિશામાં નીંદ પામે નહિ. ૩૩

આ ત્વરહોત્કંઠિતા છે.

૪૦તે બાલા, પ્રથમાપરાધ કરતાં વ્હાલો, ન જાણે કશાં
મ્હેણાં માર્મિક અંગવિભ્રમ, નથી શીખી સખી પાસ જે,
કિન્તુ સ્વચ્છ કપોલમૂલથી ખરન્તાં નિર્મળાં આંસુથી,
રોયા માત્ર કરે, છુટી લટ હલે, ને નેત્રપદ્મો ભમે. ૩૪

૪૧વ્હાલાં કંકણુ નીસર્યાં, વહીં રહ્યાં ચોધાર આંસુ, ઘડી
બેસી ના રહીં ધીર, આગળ જવા ચિત્તે થયું આકળું;
જાવાનો કરતાં વિચાર પિયુજી સાથે બધાં નીકળ્યાં;
જાવું છે જીવ! તો પછી કયમ જવા દે સાથ વ્હાલાં તણો? ૩૫

અનુરાગનો ઉદય થયો છે એવી, તે તે સ્વભાવમધુર ચેષ્ટાઓ મારા વિષે થાઓ; અભિલાષથી જ કલ્પેલી જે ચેષ્ટાઓમાં, ક્ષણને માટે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિને રોકનાર અંતઃકરણનો આનંદઘન લય થાય છે.>

૩૯ <બીજી જગાએ જાય એ તો વાત જ શી! એનો એવો મિત્ર પણ નથી. એ મને ન ચ્હાય? પણ આવ્યો તો નહિ. અરે રે, આ વિધિએ શું આદર્યું છે! આવી ઘણી કલ્પનાઓથી ગ્રસ્ત ચિત્તવાળી બાળા શયનગૃહમાં આળોટયા કરતી રાત્રે નિદ્રા પામતી નથી.>

૪૦ <પતિના પ્રથમ અપરાધને સમયે સખીના ઉપદેશ વિના વિભ્રમથી અંગમરોડ અને વક્રોક્તિથી સૂચન કરવાનું ન જાણતી હોવાથી, સ્વચ્છ કપોલ મૂલથી ગળતાં સ્વચ્છ આંસુવડે ભીની આંખવાળી વિખરાયલા હલતા વાળવાળી બાલા ફક્ત રુવે જ છે.>

૪૧ <પ્રિયતમે જવાનો વિચાર કરતાં, વ્હાલાં બલૈયાંએ પ્રસ્થાન કર્યું, આંસુઓ ચાલવા લાગ્યાં, ધૃતિ ક્ષણ પણ ન બેસી રહી, ચિત્તે આગળ જવાનો નિશ્ચય કર્યો, આ પ્રમાણે બધાં સાથે જ ચાલ્યાં તો હે જીવ, તારે પણ જવું જ છે તો પછી આ પ્રિય મિત્રોનો સાથ કેમ છોડે છે?>

૪૨આલેખીને પ્રણય–કૂંઠડી ધાતુરાગે શિલામાં,
પોતાને હું તુજ પદ પડયો દોરવા જાઉં છું જ્યાં,
ત્યાં આંસૂઓ, ઉભરી ઉભરી દૃષ્ટિને લોપી દે છે;
સંખાયે ના મિલન તહીંએ આપણું ક્રૂર દેવે.

હાસ્ય વગેરેનુ ક્રમથી ઉદાહરણ.

૪૩વારસ્ત્રીએ સ્વર ઝીણે કરી થૂ, અશુદ્ધ
હાથેથી થપ્પડ દીધી મુજ ઉત્તમાંગે,
મંત્રો ભણી જલથી જે કર્યુંતું પવિત્ર;
હા, હું મુવો, કરી રુવે બહુ વિષ્ણુશર્મા ૩૭

૪૪નાસી ક્યાં ગઈ મા ? શું આ થયું ? ગઇ આશીષ ક્યાં ? દેવ હા !
ધિક્ જીવ્યું, પડયું વજ્ર, દેહ તુજમાં અગ્નિ, બળી આંખ આ
એવી ગદ્‌ગદ ખોખરી અટકતી પૌરસ્ત્રીની વાણીથી
રોયાં સૌ ચિતરામણો ય, શતધા ભીંતો ય ફાટી ગઇ. ૩૮

૪૫નિરલજ થઈ હેવાનોએ, સશસ્ત્ર જ જેમણે
કર્યું, અનુમતિ આપી, દીઠું અહીં ગુરુ પાતક,

---

૪૨ <શિલા ઉપર ધાતુરાગ વડે તને પ્રણયકુપિત આલેખીને જેવો હુ મને પોતાને તારે પગે પડતો ચીતરવા જાઉં છુ તેવા વારવાર ઉભરાતા આંસુથી મારી નજર ઢકાઇ જાય છે ક્રૂરવિધિ ત્યા પણ આપણો સંગમ સહન કરતો નથી >

૪૩ <પગલે પગલે મંત્રોના પાણીથી પવિત્ર કરેલા મારા માથા ઉપર વેસ્યાએ પોતાનો અપવિત્ર હાથ વાળીને મોટા અવાજ સાથે થૂકીને, પ્રહાર કર્યો; હાય હાય હુ મુવો એમ કહીને વિષ્ણુશર્મા રુવે છે.>

૪૪ <માડી તું ક્યા નાસી ગઇ, આ શુ થઇ ગયુ ' દેવતાઓને ધિક્કાર છે, બધી આશીષો ક્યાં ગઇ, જીવતરને ધિક્કાર છે, વજ્ર પડયુ ' તારાં અંગોમાં અગ્નિ ' બળી આંખો ' આ પ્રમાણે પૌરાંગનાની ઘર્ઘર અવાજવાળી વચમા રૂંધાઇ જતા સ્વરવાળી કરુણ વાણી ચિત્રમા રહેલાને પણ રડાવે છે અને ભીતના પણ સો કકડા થાય છે.>

૪૫ <તમે નિર્મર્યાદ અને સજ્જ આયુધવાળા જે મનુજ પશુઓએ ગુરુ તરફનું આ મહાપાતક કર્યું હોય, અનુમોધ્યુ હોય, જોયું હોય તે બધા

તમ સકલના, સાથે કૃષ્ણ વૃકોદર પાર્થના
રુધિર ચરબી માંસેથી હું કરું છું દિશાબલિ. ૩૯

૪૬ છોડો એ વાનરાઓ અધમ ! ભય તમે, જેમણે ઇન્દ્ર કેરા
હાથીનાં કુંભ ભેદ્યાં, તમ તનુ પર તે બાણ લાજે પડંતાં;
સૌમિત્રે ! બેસ છાનો, તું ન મુજ રુષનું પાત્ર, હું મેઘનાદ,
કિંચિત્ ભ્રૂભંગલીલા થકી વશ ઉદધિ કીધ, તે રામ ખોળું. ૪૦

૪૭ દેઠ ધાતા રથે જો ! નજર બહુ કરે ડોક વાળી રૂપાળી,
પેઠો શું પૂર્વકાયે લગભગ પૂંઠથી બાણ વાગ્યાની બ્હીકે;
થાકે ન્હોળા મુખેથી તૃણ અધકરડ્યાં વેરતો માર્ગ ભલે;
ઊંચી ફાળોથી થોડું ધરણિ પર જતો ઝાઝું તો અંતરિક્ષે. ૪૧

૪૮ ઊખેડી ચામડીને પ્રથમ ઉરુ કટિ સ્કંધના ઊપસેલા
ગંધાતા માંસલોચા લબલબ મુખથી ખાઈને, પ્રેતરાંકું

ભીમ, અર્જુન અને કૃષ્ણ સુદ્ધાંના લોહી મેદ અને માંસ વડે દિશાઓને ભોગ આપું છું.>

૪૬ <એ ક્ષુદ્ર વાનરઓ ત્રાસ છોડી દો. આ બાણો કે જેણે ઇન્દ્રના હાથીનાં કુંભસ્થળને ભેદ્યાં છે તે તમારા દેહ ઉપર પડતાં બહુ લાજે છે. સૌમિત્ર, એક કોરે રહે, મારા રોષનું તું પાત્ર નથી. હું તો મેઘનાદ છું, જેણે જરા ભ્રૂભંગની લીલાથી સમુદ્રને નિયમિત કર્યો એ રામને હું શોધું છું.>

૪૭ <જોને ! (આ મૃગ) ડોક વાંકી વાળવાથી સુંદર લાગે એવી રીતે વારંવાર પૂંઠે પડેલા રથના ઉપર નજર કેંકે છે, બાણ લાગવાના ભયથી શરીરનો પાછલો ભાગ લગભગ શરીરના આગલા ભાગમાં પેસી ગયો છે, થાકથી પહોળા થઇ ગયેલા મોઢામાંથી પડતું અડધું ચાવેલું દર્ભ માર્ગ ઉપર વેરાયલું છે અને ઊંચી ફાળોથી આકાશમાં બહુ અને પૃથ્વી ઉપર થોડું જાય છે.>

૪૮ <પહેલાં ચામડું ઉતરડી ઉતરડીને પછી ખભા, જાંગનાં મૂળ અને કેડ ઉપરથી ઝટ લઇ શકાય તેવું, ઉગ્ર દુર્ગન્ધિવાળું, અને જાડા ઉપસેલા ભાગોમાં જામેલું માંસ ખાઇને પછી આર્ત પ્રેતરાંકું ચારેબાજુ ચકળ વકળ જોતું દાંત દેખાડતું, ખોળામાં પડેલી ખોપરીના હાડકાંનું ખાડાખૈયામાં ભરાયલું માંસ હરે છે.>

ખોળાની ખોપરીથી ખડબચડું લઇ હાડકું, માંસ ખાવા,

દેખાડી દાંત, ડોળા અહિં તહિં કરતું, ભૂખ્યું, કરે નિરાંતે. ૪૨

[૪૯]અહો મહા છે અવતાર આ કો !
શી કાંતિ એ ! કેવી છટા નવી જ.
શું ધૈર્ય લોકોત્તર! શો પ્રભાવ !
શી આકૃતિ ! સૃષ્ટિ જ કો નવીન. ૪૩

આના <u>સ્થાયી ભાવ</u> કહે છે.

(સૂ. ૪૫) રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, જુગુપ્સા અને વિસ્મય એ સ્થાયી ભાવો ગણાય છે. ૩૦

<u>વ્યભિચારી ભાવો</u> કહે છે.

(સૂ. ૪૬) નિર્વેદ, ગ્લાનિ, શંકા, અસૂયા, મદ, શ્રમ, આલસ્ય, દૈન્ય, ચિન્તા, મોહ, સ્મૃતિ, ધૃતિ, (૩૧) વ્રીડા, ચપલતા, હર્ષ, આવેગ, જડતા, ગર્વ, વિષાદ, ઔત્સુક્ય, નિદ્રા, અપસ્માર,[૫૦](૩૨) સ્વપ્ન, ઉજાગરો, અમર્ષ, અવહિત્થ,[૫૧] ઉગ્રતા, મતિ, વ્યાધિ, ઉન્માદ, મરણ, (૩૩) ત્રાસ, વિતર્ક એ વ્યભિચારી ભાવો જાણવા આ તેત્રીસ ભાવો, નામ દઈ ગણાવ્યા છે.(૩૪)

નિર્વેદ ઘણેભાગે અમંગલ હોવાથી તેનું પ્રથમ નામ દેવું ન જોઇએ છતાં દીધું છે તે વ્યભિચારી છતાં તે સ્થાયી છે એમ કહેવા માટે. તેથી

(સૂ. ૪૭) નિર્વેદ સ્થાયી ભાવવાળો <u>નવમો શાન્તરસ</u> છે.

જેમકે

[૫૨]ભુજંગે કે હારે, ફૂલ શયન કે પથ્થર વિષે,
મણિ કે માટીમાં, સબલ રિપુમાં કે સુહૃદમાં,

---

૪૯ <અહો આ કેવો મહાન અવતાર છે! આવી કાન્તિ ક્યાં હોય! આ રીત નવી જ છે. અલૌકિક ધૈર્ય! કેવો પ્રભાવ છે! અને કેવી આકૃતિ! અહો સૃષ્ટિ જ અપૂર્વ છે>

૫૦ અત્યંત દુઃખથી ભાન વગરનાં થઇ જવું તે.

૫૧ લજ્જા વગેરેને લીધે હર્ષ વગેરે ભાવો ખોટી કાઇક ચેષ્ટા કરીને સંતાડવા તે.

૫૨ <સર્પ અથવા હાર, ફૂલની પથારી અથવા પથ્થર, મણિ અથવા

તૃણે કે સ્ત્રીવર્ગે, સમદર્શીના મુજ દિવસો,
કહીં પુણ્યારણ્યે, શિવ શિવ લવંતાં વહીં જતા. ૪૪

(સૂ. ૪૮) દેવ વગેરે જેનો વિષય છે એવી રતિ[૫૩] તથા વ્યંજિત[૫૪] થયેલો વ્યભિચારી (૩૫) ભાવ કહેવાય છે.

' વગેરે શબ્દથી મુનિ, ગુરુ, નૃપ, પુત્ર, વગેરે વિષયોવાળી સમજવી. કાન્તાવિષયવાળી રતિ વ્યક્ત થઇ હોય ત્યારે શૃંગાર કહેવાય છે.

[૫૫]જામ્યું કંઠમહીં કાલકૂટ તે
ઇશ ! લાગતું મને મહામૃત;
આપના વપુથી ભિન્ન જો મળે
અમૃતે નહિ મને જરા રુચે. ૪૫

[૫૬]હરે અઘો સાંપ્રત, ભાવિમાં કરે
શુભો, થતું સચ્ચરિતોથી ભૂતનાં;
શરીરિને દર્શન આપનું ખરે
ત્રિકાળમાં સૂચવતું જ યોગ્યતા. ૪૬

આ પ્રમાણે બીજા વિષયો પણ ઉદાહરણથી સમજી લેવા.
વ્યંજિત થયેલો વ્યભિચારી જેમકે—

દેખું, બળવાન શત્રુ અથવા મિત્ર, ઘાસ અથવા સ્ત્રી એમાં સરખી દૃષ્ટિ રાખતાં શિવ શિવ એમ જપતાં ગમે ત્યાં પુણ્યારણ્યે મારા દિવસો ચાલ્યા જાય>

૫૩-૫૪ રતિ શબ્દથી બીજા સ્થાયી ભાવો પણ સમજવા. વ્યંજિત એટલે વિભાવ વગેરેથી નિષ્પન્ન થયેલો. અર્થાત્ રસની અવસ્થા સુધી નહિ ગયેલો કોઇ પણ સ્થાયી કે વ્યભિચારી ભાવ કાવ્યમાં ભાવ કહેવાય છે.

૫૫ <હે ઇશ ! તારા ગળાના એક ખૂણામાં રહેલું કાલકૂટ મારે મન મહામૃત છે. આપનાથી જુદું શરીર અમૃત હોય તોપણ તે મને ગમે નહિ.>

૫૬ <પૂર્વનાં શુભકર્મથી પ્રાપ્ત થતું, વર્તમાનમાં થતા પાપનું હરણ કરતું અને ભવિષ્યનાં કલ્યાણના હેતુરૂપ આપનું દર્શન દેહધારીઓને ત્રિકાલ યોગ્યતા સૂચવે છે.>

[૫૭]જાણું, રીસથી ફેરવી મુખ પ્રિયા, વારી મને હાથથી
સ્પર્શો માં કરોં રોતી ચાલતી થતી સ્વપ્ને દીઠી આજ મેં;
જ્યાં સાંઇ દઈ ચાટુ વાક્ય કહીને જાઉં મનાવા પ્રિયા
નિદ્રા લૂંટી કર્યો ગરીબ વિધિએ લુચ્ચે મને ત્યાં સખે! ૪૭

અહીં વિધિ તરફ ઈર્ષ્યા છે.

(સૂ. ૪૯) અનુચિતરીતે પ્રવૃત્ત થતાં તેના આભાસો કહેવાય છે.

તેના આભાસો એટલે રસાભાસો અને ભાવાભાસો. તેમાં રસાભાસ જેમકે

[૫૮]સ્તવું વામાક્ષી! કો, ક્ષણ ન ગમતું જે વિણ તને?
તજ્યા કેણે પ્રાણો રણમખમહીં શોધતી તું જે?
અહો કેના એવા, શશિમુખિ! તું આલિંગન કરે?
તપસ્વી કો એવો, મદનનગરી! ધ્યાન તું ધરે? ૪૮.

અહીંઆં 'સ્તવુ' ઈત્યાદિ સાથે સંબંધમાં આવેલું તેણીની અનેક ક્રિયાઓનુ કથન તેણીના અનેક કામુક વિશેના અભિલાષને વ્યંજિત કરે છે.

ભાવાભાસ જેમકે—

૫૭<આજે સ્વપ્નમા કોપથી આડુ જોઈ ઉભી રહેલી પ્રિયતમા મેં જોઈ, 'મને અડશો મા' એમ હાથવડે (સૂચવતી) રડતી રડતી આગળ ચાલવા માંડી. તેને આલિંગીને અનેક ચાટુ વચનો વડે પ્રિયાને આશ્વાસન આપુ એટલામા તો હે ભાઇ હુ જાણુ છુ કે ચાર વિધિએ મારુ નિદ્રારૂપી ધન લૂંટી લીધુ>

૫૮<હે ... આંખવાળી, જેના વિના એક ક્ષણ પણ તું નિરાંત પામતી નથી એવા કોની અમે સ્તુતિ કરીએ? એવા કયા માણસે રણયજ્ઞમા પોતાના પ્રાણ હોમ્યા છે કે જેને તુ શોધે છે? આવા (શ્રદ્ધ) જગતમા એવો કોણ જન્મ્યો છે કે જેને હે શશિમુખી, તું બથથી આલિંગે છે? હે મદન નગરી! એવો કોણ તપસ્વી છે કે જેનુ તું ચિંતન કરે છે?>

[૫૯]પૂર્ણેન્દુ શું મુખ, સુચંચલ દીર્ઘ નેનો,
આછી જુવાનીની વિલાસ લહેર અંગે.
તો શું કરું, કરૂં શી પેર હું મૈત્રી, તેના
સ્વીકાર માટ તદબીર હવાં રચું શી. ૪૯.

આમાં અનુચિત રીતે ચિન્તા પ્રવૃત્ત થએલી છે. આ પ્રમાણે બીજા પણ ઉદાહરણોથી સમજી લેવા.

(સૂ. ૫૦) ભાવની શાન્તિ, ઉદય, સન્ધિ, અને શબલતા
તે પ્રમાણે [એટલે ભાવશાન્તિ, ભાવોદય,
ભાવસન્ધિ, ભાવશબલતા કહેવાય છે.] ૩૬.

ક્રમપૂર્વક ઉદાહરણ

[૬૦]પેલીનો ઘન લેપ ઉરપરથી લાગ્યો તને ભેટતાં
તેનું ચિન્હ છુપાવવા ચરણમાં આ શું પ્રણામો કરે ?
કહેતાં એમ, હું 'એ બનાવ' કહીને તે લાગલું લુછવા
ભેટ્યો વેગથી, ત્યાંજ તે મુખમહીં તન્વી ગઈ વીસરી. ૫૦

આમાં કોપ (ની શાન્તિ છે.)

[૬૧]એકી સેજ વિશે પિયૂ ઉચરતાં નામે સપત્ની તણું
મુગ્ધાએ લઈ રીસ સદ્ય ઝુરતાં, આવેશથી કોપના

૫૯< પૂનમના ચંદ્રજેવા મુખવાળી, ચંચલ અને દીર્ઘનયનવાળી, સ્મિત કરતા યૌવન વડે તરંગિત વિલાસો જેના અંગમાં છે એવી એ છે. તો હું શું કરું ? તેની મૈત્રી કેમ થાય ? તે મારો સ્વીકાર કરે એમ થવાનો શો ઉપાય ?> આ ગીતા સબંધી શતાનંદની ઉક્તિ છે.

૬૦< પેલીના ધાડા વિલેપનવાળા સ્તનને આલિંગન કર્યાથી અંકિત થયેલી તારી છાતી પગે પડવાને બહાને કાં છુપાવે ? એમ કહેતા 'એ ક્યાં' છે એમ કહી અને તે એકદમ ભૂંસી નાખવા મેં ઉતાવળથી આલિંગન કર્યું તેના સુખમાં લીન થઇ જઇને તન્વી તે બાબત ભૂલી ગઈ.>

૬૧< એક શયનમાં ગોત્રનું નામ લેતાં એકદમ રીસાવાથી ગ્લાનિ પામેલી મુગ્ધાએ ચાટૂક્તિ કરવા છતાં પણ પ્રિયતમનો આવેગથી તિરસ્કાર કર્યો તેજ ક્ષણે તે શાન્ત થઈ ગયો. અને તેણે 'શું ધ્યા તો - દ્રિ હોય એમ મારી ડોક ખૂબ વાંકી કરીને તેના તરફ ફરીને જોયું.>

તછોડયો પ્રિય બોલતો પ્રિયપતિ, તે તુર્ત મૂંગો થતાં,
'ઊંઘ્યા તો નથી' એમ, ખૂબ મરડી ગ્રીવા નિહાળ્યો ફરી. ૫૧

આમાં ઔત્સુક્ય(નો ઉદય છે.)

[૬૨]આવ્યો એ તપ ને પરાક્રમ નિધિ ગર્વે ભર્યો, તેહના
વસંધિ વીરોત્સાહ તણો હુલાસ વર્ણો સત્સંગે ય આકર્ષતોઃ
શીતસ્નિગ્ધ, મયંક ચંદન સમું, સીતાનું આલિંગન,
મોદે ચેતનને હરી ફરી ફરી રોકે બીજી પાસથી. ૫૨

આમાં આવેગ અને હર્ષ(ની સન્ધિ છે.)

[૬૩]ક્યાં આ આવું અકાર્ય ચન્દ્રકુલ ક્યાં, દેખાય એ ક્યાં ફરી,
૧૫ માફે છે શ્રુત દોષશાન્તિ કરવા, કોપેય કાન્તિ મુખે !
શબલતા કહેશે શું ગતપાપ પુણ્યજન, કે સ્વપ્ને ય એ દુર્લભ,
ધીરૂ થા મન, કોણ એ અધરને પીશે સુભાગી યુવા ! ૫૩

અહીંઆં વિતર્ક, ઔત્સુક્ય, મતિ, સ્મરણ, શંકા, દૈન્ય, ધૃતિ અને ચિન્તાની શબલતા છે.

ભાવસ્થિતિ આગળ કહી ગયા છીએ અને તેનું ઉદાહરણ પણ આપ્યું છે.[૬૪]

૬૨< તપ અને પરાક્રમના નિધિ, અભિમાનીના અહીં આવવાથી એક બાજુએ સત્સંગની મીઠાશ અને વીરરસનો અતિશય ઉત્સાહ મને ખેંચે છે. અને બીજી બાજુ ચૈતન્યને મીચાવી દેતું, હરિચંદન અને ચન્દ્રના જેવું શીતલ અને સ્નિગ્ધ આનંદદાયી વૈદેહીનું આલિંગન રોકે છે.> મહાવીર ચરિતમાં અંતપુરમા રામ સીતા સાથે હતા તે સમયે પરશુરામને આવતા જોઈ તેમને મળવા જવા તૈયાર થતાં સીતા રામને અટકાવે છે તે સમયની આ ઉક્તિ છે.

૬૩<ક્યાં અનુચિત કાર્ય અને ક્યાં ચંદ્રવંશ ! એ ફરીથી દેખાય ! મારૂં જ્ઞાન એ દોષોની શાન્તિ માટે છે. અહો કોપમાં પણ તેનું મુખ સુંદર લાગે છે. પુણ્યશાળી ધીર પુરુષો શું કહેશે ? સ્વપ્નમાં પણ એ દુર્લભ છે. હે ચિત્ત શાન્તિ પામ. એવો કોણ ધન્ય યુવા હશે કે જે એના અધરનું પાન કરશે '>

૬૪ જુઓ સૂત્ર ૪૮, ઉદાહરણ ૪૭ મું.

(સૂ. ૫૧) રસ મુખ્ય હોવા છતાં પણ તે કોઇવાર અંગીપણું પામે છે.

તે એટલે ભાવસ્થિતિ ભાવશાન્તિ વગેરે. અંગીપણું, પરણેતા નોકરને જેમ રાજા અનુસરે છે તેમ તેનું અંગીપણું એટલે પ્રાધાન્ય છે.

(સૂ. ૫૨) [૬૫] રણકારની જેમ જેનો ક્રમ સંલક્ષ્ય છે એવો જેનામાં વ્યંગ્ય છે (૩૭) તે, શબ્દ અર્થ અને ઉભયની શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતો ત્રણ પ્રકારનો ધ્વનિ કહેવાય છે.

શબ્દશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય, અર્થશકિત જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય, ઉભયશકિત જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો. તેમાં

(સૂ. ૫૩) જેમાં શબ્દ વડે અલંકાર અથવા વસ્તુ જ પ્રકાશે છે (૩૮) તે મુખ્યપણે શબ્દશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો બે પ્રકારનો જાણવો.

'વસ્તુ જ' એટલે અલંકારથી ભિન્ન માત્ર વસ્તુ. પહેલો જેમકે—

[૬૬] उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं
देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन ।
निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणाम्
धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः ॥ ૫૮ ॥

---

૬૫ અહીંથી લક્ષ્યવ્યંગ્યક્રમ ધ્વનિ કાવ્યની ચર્ચા શરૂ કરે છે.

૬૬ આ શ્લોકમાં રાજાની સ્તુતિ છે. એ અર્થ બંધ બેઠા પછી શબ્દશક્તિથી ચન્દ્રનું વર્ણન વ્યક્ત થાય છે. એ બેનો અસંબદ્ધતાનો દોષ ટાળવા બન્ને વચ્ચે ઉપમેય-ઉપમાન ભાવ કલ્પવો જોઇએ માટે અહીંઆં ઉપમા અલંકાર વ્યંગ્ય છે. રાજાના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય છે. < જે દેવે કઠોર અને બળવાન ગર્જના કરીને, (काल=) કાળી (करवाल=) તલવારના મહાન (अम्बु=) પાણીના પ્રવાહને ઉછાળીને, (धाराजलै=) ધારના પાણી વડે શત્રુઓનો ત્રણ જગતમાં ઝળહળતો અમોઘ પ્રતાપ રણમાં ઓલવી નાખ્યો > આ શ્લોકમાં પાણી અને ધાર શબ્દો 'ચપ્પુની પાણીદાર ધાર' કહીએ છીએ એ અર્થમાં છે. ચન્દ્રના અર્થ

અહીંઆં વાક્ય અસંબદ્ધ અર્થ કહે છે એવો કોઈ દોષ ન લાવે એટલા માટે પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુતનો ઉપમાન–ઉપમેય ભાવ કલ્પવો જોઈએ, એટલે ઉપમા-અલંકાર વ્યંગ્ય થાય છે.

[૧૭]तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्विभो मधुरलीलः ।
मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् ॥५५॥

આમાં એક એક પદને બે પદરૂપે લેતાં વિરોધાભાસ થાય છે.

[૧૮]अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो ।
अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥५६॥

< જે ઇન્દ્રે કઠોર અને બળવાન ગર્જના કરીને (कालकर =) કાળાં કિરણોવાળું (वाल = वाल =) નવીન મહાન (अम्बुवाहं=) મેઘને પ્રકાશીને (धाराजलैः =) પાણીની ધાર વડે [પાણીના] શત્રુઓનો પણ જગતમાં બળતો તાપ (रणे =) [અંગાર ઉપર પાણી પડતાં થાય તેવો] છમ છમ અવાજ થાય એવી રીતે ઓલવી નાખ્યો. >

૬૭< હે વિભો! આપ કે જેનો तिग्म–(=તીક્ષ્ણ) અને रुचिर–(=મનોહર) प्रताप છે, જે विधुर–(=શત્રુ) ના निशाकृत (=રાત્રિ કરનાર, નાશ કરનાર) છો, मधुरलीलः (=મધુર લીલાવાળા) છો, मति–(=બુદ્ધિ) અને मान–(=પ્રમાણ) વડે तत्त्वमां–वृत्ति રાખનારા છો, प्रतिपद–(=દરેક સ્થાને) (પોતાના) પક્ષના અગ્રણી છો, તે શોભો છો. > આ શ્લોકમાં જે જે પદો લઇ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે એક એક પદનાં બબ્બે ખંડપદો લઇ અર્થ કરતાં વિરોધાભાસ થાય છે. જેમકે < तिग्मरुचिः (=તીક્ષ્ણ કિરણવાળો અર્થાત્ સૂર્ય) अप्रतापः (પ્રતાપ વિનાનો) विधुः (=ચન્દ્ર) अनिशाकृत् (=રાત્રિ નહિ કરનારો) છે, विभः (=भा એટલે કાન્તિ વિનાના) આપ દીપો છો, मधुः (=વસન્ત) अलीलः (=લીલા વિનાનો) છે, मतिमान् (=બુદ્ધિશાળી) अतत्त्ववृत्तिः (=તત્ત્વવિનાની વાતમાં વૃત્તિ રાખનાર) છે, प्रतिपद् (=પડવો) अपक्षाग्रणीः (=પખવાડીઆની પહેલાં ન આવનાર) છે.>

૬૮<હે હર્ષદ પ્રભુ! સમિતમાંથી (રણસંગ્રામમાંથી) મળેલા ઉત્કર્ષ વડે અમિત છો, દુષ્ટોના અહિત છો, સારા યશથી સહિત છો.> આ શ્લોકમાં हर्षद એટલે હર્ષ આપવાવાળો અને હર્ષ છેદવાવાળો, समितः (માપવાળો) अमितः (માપ વિનાનો) अहितः (હિત વિનાનો) અને सहितः (હિતવાળો) એ પ્રમાણે શબ્દોનો વિરોધાભાસ છે.

અહીંઆં પણ વિરોધાભાસ છે.

[69]ના ઉપાદાનં સામગ્રી, ભીંત ના તોય ચીતરે
જગચ્ચિત્ર, નમું તેહ કલાશ્લાઘ્ય પિનાકને. ૫૭

આમાં વ્યતિરેક.[70]

બ્રાહ્મણશ્રમણ ન્યાય[71]થી અલંકાર્ય પણ અહીં અલંકાર બને છે.

માત્ર વસ્તુ (વ્યંગ્યથી સૂચિત કરાય છે.) જેમકે

[72]પંથી નથી પાથરણું કહીં ય આ પથ્થરાલ ગામ મહીં;
ઉન્નત પેખી પયોધર, જો વાસો રૂહે ભલે રૂહે તો. ૫૮

---

૬૯ <ઉપકરણની સામગ્રી વિના, ભીંત વિના જગચ્ચિત્રને વિસ્તારના કલાશ્લાઘ્ય શૂલિને નમસ્કાર.>

૭૦ ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનું આધિક્ય તે વ્યતિરેક અલંકાર કહેવાય છે. જુઓ. સૂ. ૧૬૯. અહીં રંગ વગેરે સામગ્રીથી ભીંત ઉપર ચિત્ર ચીતરનાર ઉપમાનભૂત ચિત્રકારથી ઉપમેય શંકરનું આધિક્ય બતાવ્યું છે.

૭૧. ઉપરનાં બધાં દૃષ્ટાન્તો ધ્વનિ કાવ્યનાં છે. અર્થાત્ આ કાવ્યોમા વાચ્ય કરતા વ્યંગ્ય વધારે ચમત્કારી છે. એટલે કે અહીં વ્યંગ્ય પ્રધાન છે. હવે કાવ્યમાં જે પ્રધાન હોય તે જ અલંકાર્ય હોઇ શકે. અલંકાર તો અપ્રધાન હોય: છતાં અહીં વ્યગ્યાર્થ પ્રધાન હોવાથી અલંકાર્ય છે તેને અલંકાર કેમ કહ્યો? એવી શંકાનું અહીં સમાધાન કર્યું છે. અહીં વાચ્ય પ્રસ્તુત છે અને વ્યંગ્ય અપ્રસ્તુત છે (જુઓ ઉદાહરણ ૫૪ ઉપરની વૃત્તિ) હવે જ્યારે આની રીતે વાચ્યમાં કોઈ અપ્રસ્તુત ભાગ આવે ત્યારે તે અલંકાર હોય છે અને કાવ્યપ્રકાશમાં પણ અલંકાર પોતાના લક્ષણ પ્રમાણે વાચ્ય જ હોઇ શકે છે એ રીતે અહીં વ્યંગ્યને પણ બ્રાહ્મણ શ્રમણ ન્યાયથી અલંકાર કહ્યો છે. બ્રાહ્મણ શિખા સૂત્રનો ત્યાગ કરી શ્રમણ થાય ત્યારે તે વાસ્તવિક રીતે બ્રાહ્મણ રહેતો નથી છતાં તેનો પૂર્વ સંબંધ સ્મરણમાં રાખી જેમ તેને બ્રાહ્મણ કહે છે તેવી રીતે જેમ અપ્રસ્તુત હકીકત વાચ્યમાં આવતા અપ્રધાન હોઈ અલંકાર કહેવાય તેમ તેવીજ હકીકત વ્યંગ્યમાં આવતાં પ્રધાન છતાં અલંકાર કહી છે.

૭૨ <હે પંથિક! આ પથરવાળા ગામમાં પથારી જરાએ નહિ મળે. ઉન્નત પયોધરને જોઈને જો રહેવું હોય તો રહે.>

જો ઉપભોગ યોગ્ય હો તો રહે એવું અહીંઆં સૂચવેલું છે.

[૭૩]शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम् ।
यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥ ५९ ॥

અહીંઆં વિરુદ્ધ એવી વસ્તુઓ તને અનુકૂળ થવાને માટે એક જ કાર્ય કરે છે એવી વસ્તુનો ધ્વનિ છે.

(સૂ. ૫૪) જેથી, અર્થશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે અર્થ, સ્વતઃસંભવી અર્થાત્ પોતાની મેળે વ્યંજક છે, (૩૯) અથવા કવિની પ્રૌઢોક્તિથી વ્યંજક છે, અથવા કવિએ નિર્માણ કરેલા નાયક વગેરેની પ્રૌઢોક્તિથી વ્યંજક છે, તે વસ્તુ રૂપ હોય અથવા અલંકાર રૂપ હોય તેવો છ પ્રકારનો પોતે પણ (૪૦) વસ્તુ અથવા અલંકાર સૂચવે છે તેથી બાર પ્રકારનો છે.

સ્વતઃસંભવી એટલે કેવળ બોલવાથી જ સિદ્ધ થતો એટલું નહિ પણ લોકમાં પણ જેની યોગ્યતાનો સંભવ છે એવો. બીજો, બહાર લોકમાં ન હોવા છતાં પણ કવિની પ્રતિભાથી જ નિર્માણ પામેલો અથવા કવિએ રચેલા વક્તાથી નિર્માએલો એવો બે પ્રકારનો. એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો. આ (પોતે) વસ્તુ હોય અથવા અલંકાર હોય એ રીતે છ પ્રકારનો વ્યંજક છે. તેનું વ્યંગ્ય વસ્તુ હોય અથવા અલંકાર હોય એ રીતે અર્થશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ધ્વનિ બાર પ્રકારનો છે.

---

૭૩ <હે નરેન્દ્ર! જેના પર તું ગુસ્સે થાય છે તેને શનિ અને અશનિ એટલે વજ્ર અતિશય હણે છે. જેના પર પ્રસન્ન થાય છે તે ઉદાર અને અનુદાર (જેની પછવાડે દાગ—સ્ત્રી ચાલે છે તેવો) થાય છે.> આ શબ્દશક્તિમૂલક વસ્તુધ્વનિકાવ્યનું ઉદાહરણ છે. આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધ પૂરતું જ એ સમજવું. એટલે કે શનિ અને અશનિ બન્ને તને અનુકૂળ જ કાર્ય કરે છે, એવું વસ્તુ સૂચિત થાય છે. ઉત્તરાર્ધમાં તો વિરોધાભાસ અલંકાર વ્યંગ્ય છે જેનું ઉદાહરણ અહીં પ્રસ્તુત નથી.

[૭૪]ધૂર્તોનો મ્હોવડીઓ, આળસુનો પીર, બેટી! શ્રીમંત;
એવું વદતાં લોચન નમણી કેરાં પ્રફુલ્લ થયાં. ૬૦

અહી વસ્તુ વડે, મારેજ ઉપભોગ્ય છે એ પ્રમાણે વસ્તુ સૂચવાય છે.

[૭૫]વિશ્રંભ ચાટુ વચનો પ્રિય સંગમાં તું
બોલી શકે સુરતમાં! સખી! કેવી ધન્ય!
નીવી ભણી કર જરા સરતાં પિયૂનો
જો શુદ્ધિ રહે કશીય તો સમ છે સખીના. ૬૧

અહીં તું અધન્ય છે અને હું ધન્ય છું એવો વ્યતિરેકાલંકાર છે.

[૭૬]ઉન્મત્ત ગન્ધગજકુંભ કપાટકૂટે
જામી ગયેલ ઘન રક્તની કાન્તિવાળો
દીઠો રણે કરસું, કોપથી લાલચોળ
કાલીકટાક્ષ સમ, વીરજને જમૈયો. ૬૨

અહીંઆં ઉપમા અલંકારથી, શત્રુના સમગ્ર સૈન્યનો ક્ષણમાં નાશ થશે એવી વસ્તુ સૂચવાય છે.

---

૭૪ <'હે પુત્રી (આ) આળસુઓનો શિરોમણી, ધૂર્તોનો નાયક, ધન સમૃદ્ધિવાળો છે.' એ પ્રમાણે કહેતાં નતાંગીનાં નયનો વિકસી ગયાં. > આ સ્વતઃસંભવી ધ્વનિમાં વસ્તુથી વસ્તુ વ્યંજિત થયાનું ઉદાહરણ છે. [૧]

૭૫ <સુરત ક્રીડા દરમીઆન, પ્રિયસંગમમાં પણ વિશ્વસ્ત ચાટુ વચનો તું બોલી શકે છે તે તને ધન્ય છે. નીવી તરફ પ્રિયતમે હાથ નાંખતાં અને જો કાંઈ સાંભરતું હોય તો સખીના જ સમ છે. > સ્વતઃસંભવી, વસ્તુથી અલંકાર. [૨]

૭૬ <મદાંધ ગંધગજના, કમાડના આગળીઆ જેવા કુંભ ઉપર પડવાથી દૃઢ સંબદ્ધ થયેલા ઘાડા લોહીથી જેનો પ્રકાશ રાતો છે એવો અને કોપથી લાલ કાન્તિવાળા કાલીના કટાક્ષ જેવો કૃપાણ જેના હાથમાં વીરોએ રણમાં જોયો. > સ્વતઃસંભવી, અલંકારથી વસ્તુ. [૩]

[૭૭]યુદ્ધમાં અધર દંશતાં નિજ
કાન્તદન્તવ્રણ કેરી પીડના
સંકટેથી કીધ મુક્ત શત્રુની
નારનાં અધર-ઓષ્ઠ પલ્લવો. ૬૩

આમાં વિરોધાલંકારથી હોઠના કરડવા સાથે જ શત્રુઓ હણાયા એ પ્રમાણે તુલ્યયોગિતા.[૭૮] મારી ક્ષતિથી અન્યની ક્ષતિ દૂર થાઓ એવી તેની બુદ્ધિ સૂચવાય છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા. આ દાખલાઓમાં વ્યંજક સ્વતઃસંભવી છે.

[૭૯]વેણુ કેરા સરસ સ્વરથી, મુખ્ય કૈલાસશૃંગે
ગાતાં કીર્તિ, અમરરમણી, જેહની સાંભળીને,
ત્રાંસું જોતા, કુણી કમલિની-દાંટલીના ભ્રમેથી
દિઙ્માતંગો, શ્રવણતટમાં, સૂંઢને ફેરવે છે. ૬૪

અહીં આ વસ્તુવડે, જેમને અર્થનું જ્ઞાન થતું નથી, તેમને પણ આવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાથી તારી કીર્તિ ચમત્કાર કરે છે એવીું વસ્તુ સૂચવાય છે.

---

૭૭ <યુદ્ધમાં રોષથી પોતાનો હોઠ કરડતાં જેણે શત્રુઓની સ્ત્રીઓના હોઠરૂપી પરવાળાની પાંદડીઓને કાન્તના ગાઢ દંતક્ષતની વ્યથારૂપી સંકટથી છોડાવી.> અહી સ્વતઃસંભવીમાં વિરોધાલંકારથી તુલ્યયોગિતા અને ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારો વ્યંજિત થાય છે. [૪]

૭૮. માત્ર પ્રસ્તુતોના અથવા માત્ર અપ્રસ્તુતોના સાધારણ ધર્મનું એકવાર કથન કર્યું હોય તે તુલ્યયોગિતા. અહીં પોતાનો હોઠ કરડવો અને શત્રુઓ નાશ પામવા એ બન્ને એક સાથે બનવારૂપ ધર્મનો ધ્વનિ છે માટે તુલ્યયોગિતા. (જુઓ સૂત્ર ૧૫૮)

૭૯<કૈલાસના પ્રથમ શિખર ઉપર વેણુની સંમૂર્છના વડે અપ્સરાઓથી ગવાતી, જેની કીર્તિ સાંભળીને સરસ મૃણાલીના દાંડાની શંકા થવાથી દિગ્ગજો આંખના ખૂણા ફેરવીને શ્રવણતટ ઉપર પોતાની સૂંઢ ફેરવે છે.> કવિ પ્રૌઢોક્તિથી વસ્તુથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૫]

[૮૦]સમર મહિં બલાત્કારે કેશથી તેણે જયશ્રી પકડી જ્યાં,
ત્યાં તેના રિપુઓને વળગી ગઇ ગાઢ કન્દરા કંઠે. ૬૫

આમાં કેશગ્રહણ જોઇને કંદરા જાણે કામાસક્ત થઇ હોય તેમ તેના શત્રુઓને ગળે વળગી પડે છે એવી ઉત્પ્રેક્ષા છે. એક જ જગ્યાએ સંગ્રામમાં તેનો વિજય જોઇને તેના શત્રુઓ નાસીને ગુફામાં બેઠા છે એ કાવ્યહેતુ અલંકાર છે. તેના શત્રુઓ નાશી ગયા નથી પણ તેના તરફથી પરાભવની બીકથી ગુફાઓ જ તેમને છોડતી નથી એવી રીતે અપહ્નુતિ અલંકાર છે.[૮૧]

[૮૨]હોંસથી ગાઢાલિંગન કરવા જતાં પિયુકૅ માનુનીનું
માન સરે છે દડગડ પીલાવાની બ્હીકે શું હૃદયેથી. ૬૬

અહીં ઉત્પ્રેક્ષા વડે, તેમાં અત્યાલિંગન વગેરે જામે છે એમ વસ્તુ (સૂચવાય છે)

[૮૩]બુદ્બુદાને હસતી શું, કવિના વદનાંબુજે જઈ બેઠી,
ભુવન બીજું શું બતાવે વાગ્દેવી તેહ જય પામે. ૬૭

---

[૮૦]<ચોટલો ઝાલીને તેણે સમરમાં જયશ્રીને બળાત્કારથી એવી પકડી કે તેના શત્રુઓ ગુફાઓ વડે પોતાના કંઠે જ સજ્જડ બેસાડાયા.> કવિ પ્રૌઢોક્તિથી વસ્તુ વડે અલંકાર વ્યંજિત થાય છે. [૬]

૮૧. કાવ્યહેતુને કાવ્યલિંગ પણ કહે છે. હેતુનું વાક્યથી કે પદથી કથન કર્યું હોય તે કાવ્યલિંગ. કાવ્યની ચમત્કૃતિવાળું હેતુપૂર્વક અનુમાન કર્યું હોય તે કાવ્યલિંગ. અહીં વિજય દર્શન એ નાસી જવાનો હેતુ છે માટે કાવ્યલિંગાલંકાર. ઉપમેયને અસત્ય કરીને ઉપમાનને સત્યરૂપે સ્થાપવું તે અપહ્નુતિ (સૂ. ૧૭૪. ૧૪૬)

[૮૨]<વ્હાલો ગાઢાલિંગન કરવાને હોંસથી આવતાં મનસ્વિનીના હૃદયમાંથી માન, પીલાવાની બીકથી જાણે એકદમ સરકી ગયું.> કવિ પ્રૌઢોક્તિથી અલંકારથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૭]

[૮૩]<કવિના વદનકમલ ઉપર બેઠેલી, બુદ્બુદાને હસતી જાણે બીજું ભુવનમંડલ બતાવે છે તે વાણી જય પામો.> કવિ પ્રૌઢોક્તિથી અલંકારથી અલંકાર વ્યંજિત થાય છે. [૮]

અહીંઆં ઉત્પ્રેક્ષાથી, અબ્જકાસન ઉપર બેઠેલી, ચમત્કારનું અનન્ય કારણ નવું નવું જગત નિર્માણ કરે છે. એ રીતે વ્યતિરેક અલંકાર[૮૪] છે. ઉપરના બધા દાખલાઓમાં કવિની પ્રૌઢોક્તિથી વ્યંજક નિષ્પન્ન થયેલ છે.

[૮૫]જે લંકાગિરિને તટે ખળીં રહ્યા, થાકે લૂંખી સર્પિણી
પ્હોળી ફેણની હાર ફૂલવી ગળી જાતાં થતા દૂબળા,
તે હાવાં મલયાનિલો વિરહિણી નિશ્વાસના સ્પર્શથી
છોટા છે પણ પૂર્ણ જોબનથી શું માતા થયા દીસતા. ૬૮

અહીંઆં, વસ્તુ વડે નિશ્વાસ વડે ઐશ્વર્ય પામેલા વાયુઓ શું શું નથી કરતા એ રીતે વસ્તુ સૂચવાય છે.

[૮૬]મુજ હઠને આશ્વાસન, આપ્યું જે ધીરજે સખિ! તેહ
પિયુદર્શન કૌતુકના કાલે 'સાહસ' કરી ગયું જ સરી. ૬૯

અહીંઆં, પ્રાર્થના કર્યા વિના પણ પ્રસન્ન થઇ એમ વિભાવના, અથવા પ્રિયદર્શનનું સૌભાગ્યબલ ધૈર્યથી સહન ન થઇ શક્યું એવી ઉત્પ્રેક્ષા વસ્તુ વડે સૂચવાય છે.

---

[૮૪]બ્રહ્માને જલપદ્મનું આસન છે અને વાગ્દેવીને કવિના મુખરૂપી અબ્જનું આસન છે તથા વાગ્દેવી નવીન જ ભુવન બતાવે છે માટે વ્યતિરેક.

[૮૫]<લંકાગિરિની મેખલા ઉપર સ્ખલન પામેલા, સંભોગથી ખિન્ન થઇ ગયેલી સર્પિણીઓની અત્યંત ફેલાયેલી ફેણો વડે ભક્ષાવાથી દરિદ્રતાને પામેલા, તે મલયાનિલો હવે વિરહીણીના નિશ્વાસના સંપર્કથી, શિશુ હોવા છતાં પણ, જાણે એકદમ તારુણ્યથી ભરાઇ જઇને ફાલી જાય છે.> કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિથી વસ્તુથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૯]

[૮૬]<સખિ! જે ધૈર્યે મારા માનને આશ્વાસન આપ્યું હતું, તે પ્રિયદર્શનની વિહ્વલ ક્ષણે, "આતો સાહસ!" એમ કરી એકદમ સરકી ગયું.> કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિ વડે વસ્તુથી ઉત્પ્રેક્ષા અથવા વિભાવના અલંકાર વ્યંજિત થાય છે. [૧૦] વિભાવના એટલે કારણનો પ્રતિષેધ કર્યા છતાં કાર્ય પ્રકટ કરવું તે. અહીં પ્રાર્થના વિનાપ્રસન્નતા થઇ તે. (સૂત્ર ૧૬૨.)

[87]લીલાં દશન નખ ક્ષત તારાંએ, રક્તઅંશુક નયનને
અર્પ્યો, એ જ પ્રસાદી એ છે, નથી કોપ કૈં ચડિયો. ૭૦

અહીંઆં, તારાં નયન કેમ ગુસ્સે ભર્યાં છે એવા ઉત્તરાલંકાર[88] વડે 'તું આર્દ્રનખક્ષતને છુપાવે છે,' એટલું જ નહિ પણ 'હું તેની પ્રસાદપાત્ર થઇ ગઈ છું' એવીં વસ્તુ (સૂચવાય છે).

[89]મહિલાની ભીડ ભર્યો તવ હૈયે માગ સુભગ! ના મળતાં,
તજી બીજું કામ દિનદિન તનુ તનડાને ય તનુ કરતી. ૭૧

અહીંઆં, હેતુ અલંકારથી દુબળાને વધારે દુબળું કરવા છતાં પણ એ તારા હૃદયમાં વસતી નથી એવી વિશેષોક્તિ[90] (સૂચવાય છે). આ દાખલાઓમાં વ્યંજકનું શરીર કવિએ રચેલા વક્તાની પ્રૌઢોક્તિથી જ નિષ્પન્ન થાય છે.આ પ્રમાણે બાર ભેદો.

(સૂ. ૫૫) શબ્દ અને અર્થ બન્નેમાંથી નિષ્પન્ન થતો એક. જેમકે

---

૮૭ <હે પ્રિય! તારાં અત્યંત આર્દ્ર દંતક્ષતો અને નખક્ષતોએ મારા નયનને આપેલા રક્તાંશુકનો આ પ્રસાદ છે. એ કાંઇ ક્રોધે ભર્યાં નથી.> રક્તાંશુક શબ્દ ઉપર શ્લેષ છે. રક્ત અંશુ એટલે રાતાં કિરણો અને તેનાથી બનેલું રક્તાંશુક એટલે રાતો સાળુ એવો અહીં અર્થ છે. કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિ વડે અહીં અલંકારથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૧૧]

૮૮ માત્ર ઉત્તર સાંભળવાથી જ જ્યાં પ્રશ્નનું અનુમાન થાય તે ઉત્તરાલંકાર. (સૂત્ર ૧૮૮).

૮૯ <હે સુભગ! હજારો મહિલાઓથી ભરેલા તારા હૃદયમાં એ ન સમાતી દરરોજ, બીજું કાંઇ કર્યા વિના, પોતાના દુબળા અંગને દુબળું કરે છે.> કવિ નિર્મિત પાત્રની પ્રૌઢોક્તિવડે અલંકારથી અલંકાર સૂચવાય છે. [૧૨]

૯૦. અખંડ કારણો હોવા છતાં કાર્ય ન થવાનું કહે તે વિશેષોક્તિ. (સૂત્ર ૧૬૩).

[૭૧]अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।
तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम् ॥७१॥ ર

અહીંઆં ઉપમા વ્યંગ્ય છે.

(સૂ. ૫૬) આ રીતે આના અઢાર ભેદ (થયા). ૪૧.
આના એટલે ધ્વનિના.
રસોના બહુ ભેદ હોવાથી અઢાર જ કેમ ? તો કહે છે કે

(સૂ. ૫૭) રસ વગેરે અનંત હોવાથી એક જ ભેદ ગણાય છે.
અનંત હોવાથી એટલે કે નવ રસો, તેમાં શૃંગારના બે ભેદ, સંભોગ અને વિપ્રલંભ. સંભોગના પણ પરસ્પર અવલોકન આલિંગન, પરિચુમ્બન વગેરે, ફુલવીણવાં, જલકેલિ, સૂર્યાસ્ત, ચન્દ્રોદય, ષડ્ઋતુવર્ણન વગેરે બહુ ભેદો છે. વિપ્રલંભના અભિલાષ વગેરે કહી ગયા છીએ. તે બન્નેનું પણ વિભાવ અનુભાવ વ્યભિચારીથી વૈચિત્ર્ય થાય છે. તેમાં પણ નાયક નાયિકાની ઉત્તમ પ્રકૃતિ મધ્યમ પ્રકૃતિ અધમ પ્રકૃતિ. તેમાં પણ દેશ કાળ અવસ્થા વગેરેના ભેદો છે. એ રીતે એકજ રસ અનન્ત થાય છે. તો બીજાની ગણત્રી કેમ કરી શકાય ? પણ અસંલક્ષ્યક્રમત્વને સાધારણ ધર્મ તરીકે આશ્રય લઇને રસ વગેરેનો ધ્વનિભેદ એકજ ગણાય છે.

---

[૭૧] <પ્રકાશમાન ચન્દ્રરૂપી આભરણવાળી, કામને ઉદ્દીપ્ત કરવાવાળી, થોડા તારાઓવાળી શ્યામા કોને આનંદ નથી પમાડતી.> તન્દ્રા વિનાની, ચન્દ્રના આભરણવાળી, કામને ઉદ્દીપ્ત કરવાવાળી આંખના તારા જેના ચપળ છે એવી શ્યામા (સ્ત્રી) કોને આનંદ કરતી નથી એવો આ શ્લોકનો બીજો અર્થ વ્યંજિત થાય છે. એવી રીતે જ્યોત્સ્નામયી રાત્રીને સ્ત્રી સાથે સરખાવી છે. અહીં શબ્દ અને અર્થ બન્નેની શક્તિ વડે વ્યંગ્ય થાય છે. ચન્દ્રનો અર્થ આકાશનો ચન્દ્ર અને સ્ત્રીનું માથાનું ચન્દ્રનામનું ઘરેણું તેમજ તારક એટલે આકાશના તારા અને આંખના તારા અને શ્યામા એટલે રાત્રી અને સ્ત્રી થાય છે તે શબ્દશક્તિથી થાય છે, અને શબ્દોને બદલાવ્યા હોય તો તે વ્યંજક શક્તિ ચાલી જાય છે. પણ समुद्दीपितमन्मथा રાત્રી અને સ્ત્રીને બન્નેને લાગુ પડે છે તે અર્થશક્તિથી. એ રીતે અહીં વ્યંગ્ય ઉભયશક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે.

(સૂ. ૫૮) બન્નેમાંથી ઉત્પન્ન થતો વાક્યમાં હોય છે.[૯૨]
બન્નેમાંથી ઉત્પન્ન થતો એટલે શબ્દ અને અર્થ બન્નેની શક્તિથી ઉત્પન્ન થતો.

(સૂ. ૫૯) બીજા, પદમાં પણ, હોય છે.[૯૩]

'પણ' શબ્દથી વાક્યમાં પણ. એક અંગે પહેરેલા ભુષણ વડે કામિનીની જેમ, પદથી પ્રકાશતા વ્યંગ્ય વડે વાક્યથી સૂચવવા યોગ્ય ભારતી પ્રકાશે છે. તેમાં પદથી પ્રકાશ થતા ધ્વનિના ક્રમથી દાખલાઓ:

[૯૪]મિત્ર છે જેહના મિત્રો, શત્રુઓ શત્રુ છે વળી,
દયાપાત્ર દયાપાત્ર, તે જન્મ્યો, તે જ જીવતો. ૭૩ [૧]

અહીં બીજા મિત્ર વગેરે શબ્દો, વિશ્વસનીયપણું નિયન્ત્રણયોગ્યતા સ્નેહપાત્રપણું વગેરે અર્થમાં પરિણામ પામેલા છે.

[૯૫] ખલનાં ચરિતો દારુણ દેખાયે છે. તથાપિ ધીરોનાં
હૃદયવયસ્યે સન્માનેલાં કર્મો ન મૂંઝાયે. ૭૪ [૨]

---

૯૨. ૯૩. ૫૬મા સૂત્ર સુધીમાં ધ્વનિ કાવ્યોના ૧૮ ભેદો કર્યા. હવે એજ ભેદોના વધારે ભેદ જુદી દૃષ્ટિથી પાડે છે. કાવ્યમાં જે વ્યંગ્ય સૂચિત થાય છે તે બે રીતે થઈ શકે. ૧ વાક્યમાં ૨ પદમાં. એ દૃષ્ટિથી ૧૮ ભેદોના વિભાગો કરતાં કહે છે કે ઉભયશક્તિમૂલક ધ્વનિ તો માત્ર વાક્યમાં જ હોય છે એટલે એના આ દૃષ્ટિએ ભેદો થઇ શકશે નહિ. બાકીના ૧૭ પ્રકારો વાક્યમાં તો હોય છે પણ 'પદમાં પણ' હોય છે. એ ૧૭ ધ્વનિ ભેદોનાં દૃષ્ટાન્તો અગાઉ આવી ગયાં (૨૩ થી ૭૨) તે સઘળાંમાં વ્યંગ્ય વાક્યમાં સૂચિત થાય છે અને તેમના પદમાં સૂચિત થતા દાખલાઓ ૫૯ સૂત્ર નીચેની વૃત્તિમાં આપેલા છે. એ રીતે આ ૧૭ પ્રકારોના બબ્બે પ્રકારો થયા અને ઉભયશક્તિમૂલકના વિભાગો ન થયા એટલે આ દૃષ્ટિએ ધ્વનિ કાવ્યના કુલ ૩૫ પ્રકારો થયા. (જુઓ ૫૯ મા સૂત્ર નીચેની વૃત્તિનો છેલ્લો ભાગ).

૯૪ <જેના મિત્રો મિત્રો છે, શત્રુઓ શત્રુઓ છે, દયાપાત્રો દયાપાત્ર છે તે જ જન્મીને જીવે છે.>

૯૫ <દુરાત્માઓના વ્યવહારો દારુણ દેખાય છે છતાં પણ હૃદયરૂપી વયસ્યને સમ્મત એવા ધીર પુરુષોના વ્યવસાયો મૂંઝાતા નથી>

અહીં મૂંઝાયે છે [એ શબ્દ વ્યંજક છે].

[૯૬] એ લાવણ્ય અને કાન્તિ રૂપ એ વાક્યની છટા,
સુધા શાં લાગતાં ત્યારે સપ્ત જ્વર સમાં હવાં. ૭૫

અહીંયાં 'એ' વગેરે પદોથી 'કેવળ અનુભવથીજ સમજાઇ શકે' એવો અર્થ પ્રકાશાય છે. અથવા તો જેમકે

[૯૭]ભોળી ! ભોળપણમાં અહીં જ સઘળો શું કાળ છે ગાળવો ?
માની થા, ધર ધૈર્ય ને સરલતા વ્હાલા વિશે હે તજી.
એવો બોધ સુણી સખીથી, વદને બ્હેબાકળી બોલી કે
"ધીમે બોલ કદાચ સાંભળી જશે પ્રાણેશ હૈયે રહ્યો." ૭૬ [૩]

અહીં 'વદને બ્હેબાકળી' એ શબ્દો. એ વડે 'ધીમે બોલ' એવા કથનની યોગ્યતા સમજાય છે.

પદ વડે ભાવ વગેરેનો પ્રકાશ થાય છે તેમાં વિશેષ ચમત્કાર નથી માટે તેનાં ઉદાહરણો આપ્યાં નથી.

[૯૮]રક્તની ધારથી મંડિત ખડ્ગથી સુંદર-કરાલ ભુજ તારો;
ભ્રુકુટિ-કમાન થી શોભે તેં ઝટ રચ્યો જે લલાટ નૃપ ! ભીમ !
૭૭ [૪]

અહીં ભયંકર લાગતા નૃપનું ભીમસેન ઉપમાન (વ્યંગ્યથી જણાય છે)

---

૯૬ <તે લાવણ્ય તે કાન્તિ તે રૂપ અને તે વાણીની છટા તે વખતે અમૃત જેવાં લાગતા હતા પણ અત્યારે તો સખ્ત તાવ જેવાં લાગે છે.>

૯૭ <હે મુગ્ધે ! શું મુગ્ધપણામાંજ આખો વખત ગાળવાનું ધાર્યું છે ? જરા માન ધર, ધૈર્ય રાખ, પ્રિયતમ સાથે ભોળી ન થા. એમ સખી વડે ઉપદેશ પામેલીએ ભયભીત મોઢે જવાબ આપ્યો 'ધીમે બોલ. કદાચ હૃદયમાં રહેલો પ્રાણેશ્વર સાંભળી જશે.>

૯૮ <હે ભીમ નૃપ ! લોહીની ધારથી અલંકૃત થયેલી તરવારથી જેના હાથની આગળ વિકરાળ અને સુંદર લાગે છે એવો અને એકદમ ભ્રમરથી તરંગિત થયેલા કપાળવાળો તું શોભે છે>

[९९]मुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।
कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥७८॥ (५)

કોઈ સ્ત્રી, સંકેત આપનારને એ પ્રમાણે મુખ્ય વૃત્તિથી વખાણે છે.

[૧૦૦]સાયંસ્નાન પૂરું થયું, અગરુનો છે લેપ અંગે થયો,
પામ્યો અસ્ત દિનેશ, આવી અહિં તું વિશ્રંભથી ચાલતી;
શી તારી સુકુમારતા ! અહહ ! કે સર્વાંગ થાકી ગઈ
અત્યારે તવ આંખડી મટમટ્યા વિના રહી ના શકે. ૭૯ [૬]

અહીંઆં, વસ્તુવડે, પરપુરુષનો પરિચય કરી, આવેલી તું થાકી ગઈ છે એવી વસ્તુ 'અત્યારે' પદથી પ્રકટ થતી સૂચવાય છે.

[૧૦૧]તેના વિયોગના દુઃખે લીન નિઃશેષ પાતકો,
તેના ધ્યાન તણા મોદે ક્ષીણ પુણ્યચયે થતાં, ૮૦
ચિન્તતાં જગદુત્પત્તિ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપીને
નિરુચ્છ્વાસ બની, મુક્ત થૈ બીજી ગોપકન્યકા. ૮૧. [૭]

અહીંઆં હજારો જન્મોમાં ભોગવવાનાં દુષ્કૃત અને સુકૃતનાં ફળો વિયોગનાં દુઃખ અને ચિંતનના આહ્લાદથી અનુભવાયાં એમ કહ્યું, અને આ પ્રમાણે 'નિઃશેષ' અને 'ચય' પદથી પ્રકટ થતી બે અતિશયોક્તિઓ [સૂચવાય છે.]

---

[૯૯]<સદાગમ, ભુક્તિ (ભોગ) અને મુક્તિ આપનારો એકાન્ત ઉપદેશ આપનારો કોને આનંદ વર્ષાવતો નથી> ૧ સદાગમ. પ્રિયતમ પક્ષે સત્ સુંદર, આગમ આવવું. વેદ પક્ષે સત્ સારો, આગમ વેદ. ૨ એકાન્ત. પ્રિયતમ પક્ષે એકાંતસ્થાન. વેદ પક્ષે નિશ્ચિત વિધિઓ.

[૧૦૦]<સાંજનું સ્નાન થયું છે, ચંદનથી અંગ લેપાયું છે, સૂર્ય અસ્તાચલના શિખરે ગયો, અહીં નિર્ભય (નીડરે) ચાલતી આવી છે; અરે! તારી શી સુકુમારતા છે! કે જેનાથી તું અત્યારે સાવ થાકી ગઈ છે! તારાં નયનો મટમટ્યા વિના રહી શકતાં નથી.>

[૧૦૧]<બીજી ગોપકન્યા, તેની અપ્રાપ્તિના મહાદુઃખમાં અશેષ પાપ ક્ષય થતાં અને તેના ધ્યાનના અત્યંત આહ્લાદને લઈને પુણ્યસમૂહ ક્ષીણ થતાં પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ જગતના મૂળની ભાવના કરતી, શ્વાસ નીકળ્યા વગર [illegible], મુક્તિ પામી.>

૧૦૨ક્ષણદાસાવક્ષણદા વનમવનં વ્યસનમવ્યસનમ્ ।
બત વીર તવ દ્વિષતાં પરાઙ્મુખે ત્વયિ પરાઙ્મુખં
સર્વમ્ ॥૮૨॥ [૮]

અહીંઆં શબ્દશક્તિમૂલક વિરોધના અંગભૂત અર્થાન્તરન્યાસ વડે "વિધિ પણ તને અનુવર્તે છે" એવુ સર્વં પદથી પ્રકટ થતું વસ્તુ [સૂચવાય છે].

૧૦૩બ્હીલું કમલદલ હતો તવ વક્ષણનો પરોઢિયે અધર,
એવુ સુણી નવવધૂ ઢાળે ધરતી ભણી મુખને. ૮૩. [ ]

અહીંઆ, રૂપક વડે, તેં એને એટલી બધી વાર પરિચુંબન કર્યું કે તે મ્લાન થઈ ગયો, એમ 'મ્લાન' વગેરે પદથી પ્રકટ થતો કાવ્યલિંગ અલંકાર સૂચવાય છે. આ દાખલાઓમાં વ્યંજક સ્વત સંભવી છે.

૧૦૪ચન્દ્ર-ધવલ રજનીમાં જે કર્યો ટંકાર કોમલ ધનુષનો,
જાણે એકી છત્રે કરે ભુવનરાજ મ્હાલતો. ૮૪ [૧૦]

અહીંઆં વસ્તુવડે, જે કામીઓનો આ સ્મર રાજા છે તેમાંથી એકપણ તેના આદેશથી વિમુખ થતો નથી, એટલે કે ઉપભોગમાં રોકાયેલા જાગતા જાગતા જ તેઓ રાત્રિ પસાર કરે છે એમ "ભુવનરાજ" પદથી પ્રકટ થતું વસ્તુ પ્રકાશે છે.

૧૦૨<હે વીર ! તુ શત્રુઓની વિરુદ્ધ પડતાં તેમને બધું વિરુદ્ધ પડે છે આ ક્ષણદા અક્ષણદા, વન અવન, અને વ્યસન અવ્યસન થાય છે> ક્ષણદા = રાત્રિ અક્ષણદા-એક પક્ષે રાત્રિ નહિ તે, બીજે પક્ષે ક્ષણ, ઉત્સવ નહિ આપનારી. અવન એક પક્ષે વન નહિ તે, બીજે પક્ષે રક્ષણ વ્યસન એટલે દુઃખ અવ્યસન એક પક્ષે વ્યસન નહિ તે, બીજે પક્ષે અસી (ઘેરા) તેનું અસન (ફેંકવુ) ઘેરા હાંકવા તે.

૧૦૩<તારા વક્ષભનો અધર સવારમાં મ્લાન કમલદલ હતો એવુ સાંભળીને નવવધૂ જમીન તરફ વદન કરે છે>

૧૦૪<ચન્દ્રધવલ રાત્રિઓમાં પોતના ધનુષ્યને ખેંચીને સ્મરનો ભુવનોનું એકછત્ર રાજ્ય જાગે કરે છે>

१०५લલનાના મદન દે સુંદરની દષ્ટિ
કુટિલ વચે શર તીક્ષ્ણ ધાર્યાં તેને,
જઈ પરતોં જ તેહ જે દિશામાં
સઘળી મળી ત્યહિં જામતી દશાઓ. ૮૫ [૧૧]

અહીંઆ વસ્તુવડે, પરસ્પર વિરુદ્ધ દશાઓ પણ એક સાથે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એ રીતે 'મળી' પદથી પ્રકટ થતો વિરોધ [સૂચવાય છે].

१०६સંતાપે પીડેલા હૃદયે પણ વારવાર વાર્યાં,
સ્તનરૂપી મિત્રોથી વિશુદ્ધજાતિ ચળે નહીં હાર. ૮૬[૧૨]

અહીંઆ 'વિશુદ્ધજાતિત્વ' લક્ષણ રૂપી હેતુ અલંકારથી 'ચળે નહીં' એ પદોથી પ્રગટ થતું, હાર સતત કંપતો જ રહે છે એવું વસ્તુ [સૂચવાય છે].

१०७એ મુગ્ધ અને શામળ અંબોડો નિજ ધરી લલિત દેહ,
તેના સ્કન્ધથીં બલ લઈ સ્મર પામે વિજય સુરતસંગ્રામે.
૮૭[૧૩]

અહીંઆ રૂપક વડે, અનેકવાર ખેંચાવાથી કેશપાશ એવો ખભા

---

૧૦૫ <અનંગ તીક્ષ્ણ શર ધારીને જુવાનીમાં સુંદર નેન વાળીની દષ્ટિને પોતાનું સામર્થ્ય આપે છે જ્યાં તે પડે છે ત્યાં અનંગદશાઓ ભેગી મળીને ઉદય પામે છે>

૧૦૬ <સંતાપથી પીડાયેલા હૃદય વડે ફરી ફરીને વાર્યા છતાં આનો વિશુદ્ધજાતિનો [મોતીનો] હાર સ્તનરૂપી મિત્રથી ચલિત થતો નથી> વિશુદ્ધજાતિ શબ્દમાં શ્લેષ છે. એક પક્ષે ઊંચી જાતના મોતી એવો અર્થ છે અને બીજે પક્ષે વિશુદ્ધ જન્મવાળો એવો અર્થ છે. અને ઊંચા કુળનો હોવાથી મિત્રને તજતો નથી એવો અર્થ છે.

૧૦૭. <મુગ્ધ અને શ્યામ અંગવાળા પોતાનો સુંદર દેહ ધારણ કરીને અંબોડા રૂપી સ્મર સ્કંધમાંથી બળ લઈને સુરતસંગ્રામમાં વિજય પામે છે> સ્કંધનો અર્થ છાવણી અને કાંધ બન્ને થાય છે તેમજ બલનો અર્થ સામર્થ્ય તથા લશ્કર બન્ને થાય છે.

પર આવી ગયો કે જેથી રતિ પૂરી થતાં પણ કામુકનો અભિલાષ પૂરો થયો નહિ એમ સ્કન્ધ પદથી પ્રગટ થતી વિભાવના [સૂચવાય છે].

આ દાખલાઓમાં [વ્યંજક અર્થ] કવિની પ્રૌઢોક્તિથી જ નિષ્પન્ન થાય છે.

૧૦૮સાચું કહે શું થાયે પૂનમનો નવમયક તુજ સુભગ!
કઈ સૌભાગ્ય ભરેલી પ્રદોષરજની શી તુજ આજે! ૮૮ [૧૪]

અહીંઆ વસ્તુ વડે, મારી જેમ બીજીની અંદર પણ તું અનુરાગ વાળો હતો અને પછી નહિ, એમ 'નવ' વગેરે અને 'પ્રદોષ' વગેરે શબ્દોથી પ્રગટ થતું વસ્તુ [સૂચવાય છે].૧૦૯

૧૧૦સખિ! ગાઢ અંકપાળી સર્ખીએ નવ સુરત સમરમાં હાર
વધુકા જેવો દીધો નીવાર્ગે, પછી રંગમા રમી કેવી!
૮૯ [૧૫]

અહીંઆં વસ્તુવડે, હાર તૂટ્યા પછી બીજું સુરત જરૂર થયું હશે તે કહે કેવું થયુ એવો વ્યતિરેક અલંકાર 'કેવી' પદથી સમજતો [સૂચવાય છે]

---

૧૦૮ <હે સુભગ! પૂર્ણિમાના નવીન ઉગેલા ચન્દ્રને તુ શુ થય તે તુ મને સાચુ કહે પ્રદોષરજની જેવી મમથસૌભાગ્યવાળી તારી આજે કોણ છે?>

૧૦૯ 'નવ' શબ્દથી ચંચલતા એટલે કે થોડી વાર સુધીનુ જ અનુરાગીપણુ સૂચવાય છે પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર પ્રદોષે, સાંજે લાલ હોય છે અને પછી ઘડીમા જ નવ અર્થાત્ પ્રદોષરજનીમા અનુરક્ત હોય છે. માટે પ્રેમનુ ક્ષણિકત્વ. પ્રદોષ શબ્દથી અતિશય પૂર્ણિમામા આસક્ત થાય છે. માટે પ્રેમનુ ક્ષણિકત્વ. પ્રદોષ શબ્દથી અતિશય દોષ હોવા પણુ અને રજની શબ્દથી મલિનતા સૂચવાય છે ભાવાર્થ એવો છે કે તુ પૂનમ જેવી કોઇ ધન્ડી સ્રીને ચ્હાય છે તો આજે, મારી જેમ, પ્રદોષરજની જેવી કઇ સ્રીને તે છોડી દીધી તે કહે

૧૧૦. <હે સખિ! નવીન સુરતસંગ્રામમા ગાઢ અંકપાલી (આલિંગન) રૂપી સખી એ વધૂના જેવો હાર નિવાર્યો પછી કેવી ગઈ?> અંકપાલી સ્રીલિંગ શબ્દ હોઇ સખીનુ રૂપક ઉપપન્ન છે.

[૧૧૧]ઘડો ખભે લેઇને મુખ ફેરવીને સખી નિરખી માર્ગ,
પેસંતી ઘર દ્વારે 'હા ફૂટયો' કહીં રુવે કેમ! ૯૦

અહીંઆં હેતુ અલંકાર વડે સંકેતસ્થાન તરફ જતાને જોઇને જો તારે ત્યાં જવાનું મન હોય તો બીજો ઘડો લઇને જા એ વસ્તુ 'કેમ' પદથી સૂચવાય છે. અથવા જેમકે

[૧૧૨]ચકિત નજર વ્યાકુલતા તારી સખિ જોઇને ઘડો પોતે
'બહુ ભારે છું' કહીને દ્વારે અડકયા મિષે પડી ભાગ્યો.
૯૧ [૧૬]

અહીંઆં નદીના તીર ઉપર લતાગહનમાં સંકેત કરેલા [પણ] નહિ આવી પહોંચેલાને ઘરમાં પેસતી વખતે પાછળ આવેલો જોઇને ફરીથી નદી જવા માટે બારણાને અથડાવાના બહાનાથી બુદ્ધિપૂર્વક તેં વ્યાકુલ થઇને ઘડો ફોડી નાખ્યો એમ હું સમજી ગઇ તો તું આશ્વાસન કેમ પામતી નથી, તેથી ધારેલું પૂરું કરવા જા. હું તારી સાસુની પાસે બધું બંધબેસતું કહીશ. એવું વસ્તુ બારણાના અડવાના બહાના રૂપ અપહ્નુતિથી [સૂચવાય છે].

[૧૧૩]જ્યોત્સ્નાથી જોબનિયું મધુરસથી પામી ઉત્સુક થએલી
બુઢ્ઢીય નવોઢા જ્યમ એ પરવહુ તુજ હરે અરે! હૃદય.
૯૨ [૧૭]

અહીંઆં કાવ્યલિંગ વડે, તું અમને છોડીને બુઢ્ઢી પરવધૂનો અભિલાષ કરે છે એ તારું આચરણ કહ્યું જાય એવું નથી એવો આક્ષેપ [અલંકાર] 'પરવહુ' પદથી પ્રગટ થતો [સૂચવાય છે].

---

૧૧૧. <ખભે ઘડો લઇને બુગના બારણામાં પેસતી મોઢું ફેરવીને માર્ગ જોઇ, હાય હાય ફૂટયો કહીને સખી ' કેમ રડે છે.>

૧૧૨. <હે સખિ, તને ચપલ દૃષ્ટિવાળી અને વિહ્વલ જોઇને ઘડો 'હું ભારે છું' એમ કહીને, બારણાને અડકવાના બહાનથી પોતે પડી ભાગી ગયો.>

૧૧૩. <જ્યોત્સ્ના અને મધુરસ વડે તારુણ્ય અપાયથી જેનું મન ઉત્સુક થયું છે એવી જે બુઢ્ઢી પરવધૂ [દિવસથી] અહ્ઢા તારું હૈયું હરે છે <

આ (ઉદાહરણો)માં [વ્યંજકઅર્થ] કવિએ નિર્માણ કરેલા વક્તાની પ્રૌઢોક્તિથી જ નિષ્પન્ન થાય છે.

વાક્યથી પ્રકાશ પામે એવા [વ્યંજકના વિષય]માં પહેલાં ઉદાહરણો[૧૧૪] અપાઈ ગયાં છે. શબ્દ અને અર્થ બન્નેની શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતો [વ્યંજક] પદથી પ્રકાશતો નથી માટે પાંતરીસ ભેદો.

સૂ. ૬૦. અર્થશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થએલો પ્રબન્ધમાં પણ.[૧૧૫] ૪૨

જેમકે ગીધના અને ગોમાયુ (શીઆળ) ના સંવાદ વગેરેમાં

[૧૧૬]ઊભા શું! ગીધ શીઆળ બહુ જ્યાં હાડપિંજરો,
પ્રાણી માત્ર બ્હીએ તેવા, આ અઘોર સ્મશાનમાં. ૯૩
અહીં ના જીવતો કોઈ પામ્યો જે કાલધર્મને
વ્હાલો વા વેરી વા હોયે, પ્રાણીની એહવી ગતિ. ૯૪

દિવસે જેનું જોર ચાલે છે એવા ગીધનું લોકોને વિખેરવા માટે કહેલું આ વચન છે;

[૧૧૭]આ રહ્યો સૂર્ય હે મૂઢો! વ્હાલનો કાલ છે હજી,
વિઘ્નોનો યોગ ચાલે છે, કદી જીવે ય એ ખરો. ૯૫
સુવર્ણકાન્તિ આ બાલ પામ્યો ના યૌવને હજી,
ગીધ વાક્યે કેમ તેને, મૂઢો! નિ:શંક છાડી દો! ૯૬

---

૧૧૪. જુઓ ઉદાહરણ ૨૩ વગેરે, અને ટીપ ૯૨-૯૦

૧૧૫ અર્થશક્તિમૂલક બાર પ્રકારનો ધ્વનિ પદ ને વાક્યમાં હોય છે એ ઉપરાંત પ્રબન્ધમાં પણ હોય છે

૧૧૬. <ગીધ અને શીઆળવથી ભરેલા બહુ હાડપિંજરવાળા ઘોર અને સર્વ પ્રાણીઓને ભય કર એવા સ્મશાનમાં બહુ ઊભા! અહીં આ કાલ-ધર્મને પામેલો કોઇ પણ—વ્હાલો કે વેરી—જીવતો નથી પ્રાણીઓની ગતિ એવી છે!> આમાં સ્વતઃસંભવી વાચ્યાર્થ રૂપ વસ્તુ વડે લોકોને વિખેરવા રૂપ વસ્તુ સૂચવાય છે તેનો વ્યંજક કોઇએક પદ કે વાક્ય નથી પણ આખો પ્રબંધ છે

૧૧૭ <સૂર્ય આ રહ્યો હે મૂઢો! હજી સ્નેહ કરો આ મુહૂર્ત બહુ વિઘ્નોવાળું છે, [માટે મુહૂર્ત પસાર થયા પછી એ] કદાપિ જીવે

[અને] એ પ્રમાણે રાત્રે જેનું જોર ચાલે છે એવાં શીઆળવાંનું લોકોને રોકવાના તાત્પર્યવાળું આ વચન છે. એવા [વ્યંજકપણા]માં પ્રબન્ધ જ સમર્થ છે. બીજા અગીઆર ભેદોનાં ઉદાહરણો ગ્રન્થ વિસ્તારના ભયથી આપ્યાં નથી. પણ લક્ષણ પ્રમાણે પોતાની મેળે જ સમજી લેવાં. 'પણ' શબ્દથી પદના અને વાક્યના [ભેદો સમજી લેવા].

સૂ. ૬૧. પદના એક ભાગમાં, રચનામાં, અને વર્ણમાં પણ રસ વગેરે [સંભવે છે].

તેમાં પ્રકૃતિનું ૧૧૮ [વ્યંજકત્વ]. જેમકે

૧૧૯રતિમાં વસ્ત્ર હરન્તા હરનાં બે નેત્ર હસ્તપલ્લવથી
ઢંકાતાં ગૌરીએ, ત્રીજું ચુંબાતું જય પામે. ૯૭

અહીંઆં 'જય પામે' પણ 'શોભે' ઈત્યાદિ કહ્યું નથી. (ત્રીજું નયન) બંધ કરવાની ક્રિયા (બીજાં નયનને બંધ કરવાની) સમાન હોવા છતાં અલૌકિક વ્યાપારથી એને બંધકર્યું. તેથી તે (ત્રીજું નેત્ર) જ ઉત્કૃષ્ટ છે.

અથવા જેમકે

૧૨૦કાન્તાએ તરછોડિયો, સમ લઈ, પાયે પડેલો પિયૂ
આવાસેથી ન જાય બે ત્રણ ડગો ઊંચા મનેથી, લડાં
ધાઈ ભેટી, સંપુટે કરતણા, સાહી સરન્તી નીવી,
રોકયો નાવ કરી પ્રણામ; ગતિ હા! છે પ્રેમની અદ્ભુત. ૯૮

પણ ખરો. આ સુવર્ણના જેવા રંગવાળા, યૌવન ન પામેલા એવા બાળકને ગીધના વાકયથી હે મૂઢો ! તમે શા માટે નિઃશંક થઇ છોડી દો છો.>

૧૧૮. પ્રકૃતિ એટલે કે જેને પ્રત્યય લાગે તે, એટલે કે પ્રત્યય લગાડવા પહેલાંનું નામ અને ધાતુનું મૂળ રૂપ.

૧૧૯. < રતિકેલિમાં વસ્ત્ર હરી લેતાં કરકિસલય વડે બે નયન જેનાં ઢંકાયાં છે એવા રુદ્રનું પાર્વતીથી ચુંબાતું ત્રીજું નયન જય પામે છે.>

૧૨૦. <સમ ખાઈને પગે પડેલો પ્રિયતમ કાન્તા વડે સમ ખાઈને તિરસ્કારાયો અને ઉંચું મન થતાં જેવો તે ઘરથી બે ત્રણ પગલાં ગયો

અહીંઆં 'ઉગો' એમ કહ્યું છે, નહિ કે 'બારણા (સુધી)' એમ.
ક્રિયાપદના અને નામના પ્રત્યયોનું [વ્યંજકત્વ], જેમકે

> ૧૨૧પથ પથ શુકચંચૂ શી પ્રભા અંકુરોની,
> દિશ દિશ મહિં વાયુ વલ્લિઓને નચાવે,
> નર નર પર ચાપો દુર્ત પુષ્પેષુ ફેંકે,
> પુર પુર વિરમેલી, માનિની માનવાર્તા. ૯૯

અહીંઆં 'ફેંકે' એમાં ફેંકવાનું સાધ્યમાનત્વ, 'વિરમેલી' એનાથી વિરમવાનું સિદ્ધત્વ, તિઙ્ અને સુપ્ વડે, તેમાં પણ क्त (લી) પ્રત્યય વડે અતીતત્વ સૂચવાય છે.[122]

નહિ હોય એટલામાં તો નક્કુ પ્રણામપૂર્વક, અને હાથ જોતા [તેમાં] નીવીબન્ધ સરી પડે એ રીતે દોડીને જાણે તેણીએ રોક્યો અહો પ્રેમની વિચિત્ર ગતિ >

૧૨૧ <રસ્તે રસ્તે અંકુરોની કાન્તિ પોપટની ચાંચ જેવી સુંદર છે દિશાએ દિશાએ પવન વેલીઓને લાસ્ય કરાવે છે પુરુષે પુરુષે પુષ્પધન્વા એકદમ પોતાના બાણ વેરે છે નગરે નગરે માનિનીઓની માનકથા બંધ થઈ ગએલી છે >

૧૨૨ તિઙ્ એટલે ધાતુને લાગતા કાલઅર્થવાચક પ્રત્યયો. સુપ્ એટલે નામને લાગતા વિભક્તિઓના પ્રત્યયો તિઙ્ પ્રત્યયો વડે ક્રિયાનું 'ચાલતા' હોવાપણું સૂચવાય છે અને સુપ પ્રત્યયો વડે ક્રિયાનું સિદ્ધ પણ સૂચવાય છે આ દાખલાઓમાં એ રીતે (કિરતિ=ફેંકે)થી બાણ ફેંકવાની ક્રિયા ચાલુ છે એમ સૂચવાય છે અને (વિનિવૃત્તા=વિરમેલી) થી માનિનીઓની માનચર્ચા બંધ થઈ છે એમ સૂચવાય છે

હવે બાણનું ફેંકાવું એ કારણ છે અને માનચર્ચા બંધ થવી એ કાર્ય છે સામાન્યરીતે કારણ સિદ્ધ તરીકે અને કાર્ય સાધ્ય તરીકે કહેવાય એ પૌર્વાપર્યનો ક્રમ આમાં બદલાઇ ગયો છે અહીંઆં માનચર્ચા બંધ થઈ જવા રૂપી કાર્યને સુપ દ્વારા સિદ્ધ તરીકે સૂચવ્યું છે અને બાણ ફેંકવા રૂપી કારણને તિઙ્ દ્વારા સાધ્ય તરીકે સૂચવ્યું છે क्त (લી) પ્રત્યય કર્મણિ ભૂત કૃદન્તનો છે માનચર્ચા બંધ થવાની ક્રિયા સિદ્ધ થઈ છે તેનું અતીતત્વ क्त પ્રત્યય વડે સૂચવાય છે આ રીતે એમાં કાર્ય કારણનું વિપર્યય રૂપ

[123] નૈચે સ્હે છે હે પણ્િ લખતા પ્રસુપોંયુષ્,
ત્રુન્ડ્યા નેનો યે સતત ગૌ ભૂખ્યા સખોજને,
તણ્ દીધુ સને હન્વુ પડતુ પજ્જ શુકે,
દશા તારી આવી થઈ, ક્રૂર હઠીલી! હું હવે ૧૦૦

અહીંયા 'લખતો' [કહુ છે] નહિ કે 'લખે છે' તેમ જ 'બેઠે છે' નહિ કે 'બેઠો છે' પણ પ્રાણ થાય ત્યાં સુધી બેસે છે, એવુ નિ િ વિભક્તિ વડે વ્યગ્ય છે 'ધ્વનિ (ને)' કહ્યુ છે નહિ કે 'ધ્વનિ ઉપર' એટલે કે બુદ્ધિ પૂર્વક કાઇ બીજુ લખતો નથી એવુ કર્મ વિભક્તિ વડે વ્યગ્ય છે. [126]
સ્મણધનુ, [125] જેમકે

અતિશયોક્તિ ન ન ાર પ્રમો ટે અને તે મનચર્યા બાધ થયનું ચીન્ત સૂચવી વનતનુ અત્યત દીપ્ત્ય સૂચવે છે અને એ રીતે નસમા પરિપુષ્ટ પામે છે

૧૨૩ <નજ સખો વ્યાપો પ્રકાર નીચે મોર બેય લખતો બેઠો છે, ન કાર છેરી સખીઓની અ મો સતત ગેવાથી સૂઝ ગઈ છે, પ ટના પોપગલે હમતુ પત્નુ છેડી દીધુ જ અને તારી આ દશા થઈ છે હે કઠોર, હવે નન હોય>

૧૨૪ લિખન્ 'લખતે' એ વર્તમાન કૃદન્તના પ્રયોગથી લખવાની ક્રિયાની ગે ણતા ના તેથી તે બુદ્ધિ પૂર્વક કાઇ લખતો નથી એમ સૂચવાય છે અને 'બેઠે છે' એ વર્તમાન કાળના પ્રયોગથી, વાક મેનુ પૂર થય ત્યા સુધી બેનવનુ સ્થાન ન નમન થશે ત્યા સુધી બેમણે એમ સૂચવાય છે, મૂમિમ 'ધ્વનિને' લખતા એ દ્વિતીયના પ્રયે ાગી લખવાની ક્રિયાનું કર્મ ભૂનિ જ છે અને બ્ણ મ નથી એટલે કે બીજુ ાઇ વિચારપૂર્વક લખતો નથી એમ સૂચવાય છે આથી નાયકનો અતિશય મોહ સૂચવાય છે અને તે વડે અનિવાર વિપ્રલમ્ભ સૂચવાય છે આ રીતે વર્તમાન કાળ અને વર્તમાન કૃદન્તનો અને દ્વિતીયના પ્રયોગથી એટલે કે તિઙ્ અને સુપ્ વિભક્તિઓથી ધ્વનિ ઉદ્ભવ સૂચવાય છે

૧૨૫ નૂતન સબન્ધસ્ય દર્શનાત્ યોગ્ય છે કવિપ્રદીપ વગેરેના અને મ યથાર્થ શની ગ ૃ ન નોન આ પણ નથી એ પ ટોટી દઇન

૧૨૬ ગામડાંઅણ્યું ગામે વસું છુ, નગરસ્થિતિ નહીં જાણું,
નાગરિકાના પતિઓ હરૂં છુ જે છું હું તે છું હું. ૧૦૧

અહીંઆં 'નાગરિકાઓના' એમ કહી ષષ્ઠીનું [વ્યંજક-પણું] છે. ૧૨૭

'ક્ષત્રિય કુમાર રમણીય હતો.'

એમાં કાલનું [વ્યંજકપણું] છે.૧૨૮ મહેશ્વરના ધનુષ્યના ભાગનાર રામ પ્રત્યે ગુસ્સે થએલા પરશુરામની આ ઉક્તિ છે.

વચનનું, જેમકે

૧૨૯ તે ગુણનાં કીર્તનનું ઉત્કંઠાઓનુ, તેહ પ્રેમતણું,
તે વચનોનું, સુંદર! આવ્યુ આવું જ પરિણામ! ૧૦૨

અહીંઆં [બહુવચનથી] ગુણવર્ણન વગેરેનું બહુત્વ અને [એક વચનથી] પ્રેમનું એકત્વ સૂચવાય છે.

પુરુષવ્યત્યયનું, જેમકે

કેટલાએક ટીકાકારો ઉદાહરણ શ્લોકમાં આવતી છઠ્ઠી વિભક્તિનો 'અનાદર અર્થ' લે છે તે વધારે સુસંગત લાગે છે

૧૨૬ <ગામડામા ઉછરેલી ગામડામા રહુ છુ, નગરની રીતભાત જાણતી નથી. [પણ] નાગરિકાઓના પતિઓને હરૂ છુ, જે છુ તે છુ>

૧૨૭ આ શ્લોકમા 'નાગરિકોને' એમ કહેવાને બદલે 'નાગરિકાઓના પતિઓને' એમ કહી સબંધ સૂચક ષષ્ઠીના પ્રયોગથી 'તે પતિઓ ચતુર છે' એમ સૂચવાય છે અને તે ઉપરથી પોતાનુ અતિચાતુર્ય પણ સૂચવાય છે સબંધસૂચક ષષ્ઠી છોડી દઈ અનાદર અર્થની ષષ્ઠી લઈએ તો એવો અર્થ થાય કે તેમના દેખતા છતા તેઓના પતિઓને હું હરી જાઉં છુ.

૧૨૮. આસીત્ 'હતો' એ ભૂતકાળના પ્રયોગથી અહીંઆ રૌદ્ર રસ સૂચવાય છે ભવભૂતિના મહાવીરચરિત નામના નાટકના બીજા અંકમા પરશુરામ આ વાક્ય બોલે છે 'રામ પહેલા રમણીય હતો' એટલે કે હવે નથી તેથી તેને ક્ષણમા હણી નાખુ એમ રૌદ્રરસ સૂચવાય છે

૧૨૯. <તે ગુણ વર્ણનોનુ તે ઉત્કંઠાઓનુ, તે પ્રેમનુ, તે વચનોનુ, હે સુંદર આ પરિણામ આવ્યુ'>

[130]રે રે ચચલ લોચને ભટકતા ચિત્ત સ્થિર પ્રેમને
છોડીને મહિમા મૃગક્ષી નિરખી શું આમ નાચી રહે!
શું માનું? વિહરીશ! હાય તજી દે એ તુચ્છ આશા હીંડી,
આ તો હા! ભવસાગરે તુજ ગળે ઘાલી શિલા છે ખરે. ૧૦૩

અહીં આં [પુરુષવ્યત્યયથી] પ્રક્રમ [ભંગ સૂચવાય છે][131]
પૂર્વનિપાતનું, જેમકે

[132]જેને બહુનું જોર દુર્બલ ગણ્યા છે તેમને, જેહ છે
નીતિરીતિ તણા જ ભક્ત બહુધા, શુ કામના એ નૃપો?
પાળે છે ક્રમ જે પરાક્રમ અને નીતિ તણો સુંદર
તે બે ચાર ત્રિલોકમાં ન જ મળે પુણ્યાત્મ કે આપ શા. ૧૦૪

---

૧૩૦ <ચચલ લોચનવાળી [કામિની]ના ... ચિત્ત ... હે ચિત્ત સ્થિર પ્રેમવાળી મહત્તાને છોડી મૃગલોચનાને જોઇ કેમ નાચે છે? શું એમ માનું કે તું વિહરીશ? ... આ તુચ્છ આશાને છોડી? ... સંસાર સાગરમાં એ ખરેખર ગળે બાંધેલી શિલા છે> મૂળ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

रे रे चञ्चललोचनाञ्चितरुचे चेतः प्रमुच्य स्थिर-
प्रेमाणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि ।
किं मन्ये विहरिष्यसे बत हतां मुञ्चान्तराशामिमा-
मेषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारांनिधौ ॥

૧૩૧ આ શ્લોક ચિત્તને સંબોધીને કહેલો છે એટલે સામાન્ય રીતે ચિત્ત સંબંધી બધાં ક્રિયાપદો બીજા પુરુષ એક વચનમાં આવે, અને તે પ્રમાણે 'નાચી રહે' (नृत्यसि) અને 'વિહરીશ' (विहरिष्यसे) અને 'તજી દે' (मुञ्च) બીજા પુરુષ એક વચનમાં છે પણ 'માનું' (मन्ये) પહેલા પુરુષ એકવચનમાં છે એટલે એ ક્રિયાપદમાં પુરુષવ્યત્યય થયો 'प्रहासे च०' એ સૂત્ર પ્રમાણે જ્યારે બીજા અને પહેલા પુરુષનો સંબંધ હોય ત્યારે પુરુષને ફેરવી નાખવાથી પ્રહાસ-હાસ્ય સૂચવાય છે

૧૩૨. <જેઓને કેવળ બાહુનું જોર છે તે દુર્બલ ગણાય છે અને જે મોટે ભાગે રાજનીતિની પદ્ધતિ શીખી લેનાર છે તેમને શાસ્ત્રોથી શુ થાય? પણ હે રાજેન્દ્ર, પરાક્રમ અને નય [અનેના] ચોકસાઈથી ઘણા સુંદર ક્રમ ગ્રહ્યા, જગત્‌માં બે ત્રણ હોય તે તમારા જેવા પણ પવિત્ર તો નજ

અહીંઆં પરાક્રમનું પ્રાધાન્ય સમજાય છે.

વિભક્તિવિશેષનું, જેમકે

[133]प्रधनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधि तव दिवसम् ।
दिवसेन तु नरप भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥१०८॥

અહીંઆં दिवसेन એ અપવર્ગતૃતીયા ફલપ્રાપ્તિ સૂચવે છે.

[134]"સાક્ષાત્ દેખે જયમ રતિ નવા કામને, તેવી રીતે,
ગોખે બેઠી, ભવનની ઊંચી મેડીના, માલતી એ,
વારે વારે, નિકટથી જતો માધવ પ્રેક્ષી સાગે
ગાઢોત્કંઠા થકી અતિ બ્હીલાં અંગડાંથી ઝુરે છે." ૧૦૯

અહીંઆં અનુકંપા સૂચવનાર क (ડું)રૂપ તદ્ધિતનું [વ્યંજકત્વ છે].

હોય > સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે पराक्रमनय સમાસમા નય શબ્દ ઓછા સ્વરોવાળો હોવાથી પહેલો આવે પણ અહીંઆ पराक्रम શબ્દના પૂર્વનિપાત એટલે પહેલા આવવાથી તેનુ પ્રાધાન્ય સૂચવ્યુ છે.

૧૩૩. <ધનુષના ગભીર ધ્વનિવાળા યુદ્ધ માર્ગમા તારા શત્રુઓ આખો દિવસ લડ્યા પણ હે રાજા! બ્રહ્મા અને સિદ્ધોની વાહ વાહ પામે એવી રીતે તુ દિવસ વડે લડ્યો!> અહી આ दिवसेन એ શબ્દમા દ્વિતીયાને બદલે તૃતીયા વાપરી ફલ પ્રાપ્તિ થતા ક્રિયાનો પરિત્યાગ अपवर्गे तृतीया સૂત્રને આધારે સૂચવાય છે.

૧૩૪. <"ઘરની ઉપરના માળની ઊંચી બારીમા બેઠી બેઠી નજીકની નગરની શેરી આગળ થઈને અનેકવાર ફરતા, સાક્ષાત્ નવા કામ જેવા માધવને, રતિ જેવી માલતી, વારે વારે જોઈને ગાઢોત્કંઠાને લઈને ઢીલા અંગડાથી ગ્લાનિ પામે છે" એવું જે કહ્યુ.> મૂળમા अंग ને માટે अंगक શબ્દ વાપર્યો છે તે अनुकम्पायाम् એ પાણિનિના સૂત્રને આધારે અનુકમ્પા સૂચવે છે. એ क પ્રત્યય તદ્ધિત ગણાય છે તેથી આ શ્લોકમા એ તદ્ધિતનું વ્યંજકપણું કહેલુ છે. ગુજરાતીમા 'ડું' વગેરે લઘુતાવાચક પ્રત્યય એ અર્થ સૂચવે છે.

૧૩૫વટયો જે સીમાઓ, સકલ વચનો ના કર્યાં શકે,
વળી આ જન્માંરે અનુભવપથે જે નથી ચડયો,
વિવેકપ્રધ્વંસે, અતિ ઘન થયે મોહ, વસમો,
વિકાર ન્વાન્ટ્રે કો જડ પણ કરે, દાહ પણ દે ૧૦૭

અહી ઉપસર્ગ પ્ર શબ્દનું [વ્યંજકત્વ છે]

૧૩૬હતું જરા તે મન ગર્વની ભણી,
અને દયા શત્રુ વિનાશ, શું બીજું,
તમો હજુ ત્યાં સુધી જરા સુધી નહીં
ચડે મરીચી ઉદયાદ્રિમસ્તકે ૧૦૮

અહીંઆ તુ ચયોગિતાના સૂચક 'અને' નિપાતનું [વ્યંજકત્વ છે]

૧૩૭પામ્યા શૌર્યગુણોથી કીર્તિ વડી આ ગામ લે કોમહીં,
દિવે આપણુ ભાગ્ય—દેવ પણુ ના જો તેહને ઓળખે,
જેના એમ શરેયા પંક્તિ ઘન જે વીંધાઈ તાડોની તે
સ્ત્રીમાં યશ ગાન બન્નીજન યે સસત્વરે વાયુ આ ૧૦૯

---

૧૩૫ <સીમાઓને વટી જને વચનો વિષય ન થઈ શકે એવો, વળી આ જન્મમાં જે પહેલી અનુભવના અભ્યાસથી વિવેકના પ્રધ્વંસે થતા ઉપચય પામેલા મોહને કુથી ઉત્પન્ન થયો. એવો આ કોઈ વિકાર અંતરમાં જડ કર છે અને તાપ કર છે> અહીંઆ પ્રધ્વંસ શબ્દના પ્ર ઉપસર્ગથી અતિ પ્રકટ વ્યંજકત્વ છે

૧૩૬ <તે તારુ મન ગર્વોન્મુખ થયું અને આપણા શત્રુઓ નાશ પામ્યા બીજું શું ભ્રમ? જ્યાં સુધી સૂર્ય ઉદયપર્વતના શિખર ઉપર આવ્યો નથી ત્યાં સુધી અંધકાર છે>

૧૩૭ <આ ગામ ભુવનમાં પાકનના ગુણે વડે મોટી પ્રસિદ્ધિને પામેલો છે એમ જ અમણાં નથી દાખવ્યું એવા વિશાળ તળાવ માણામથી નીકળ્યા નવ અંકુરો વડે પવન ભરીની જેમ જેનો લીન થાય છે તેને જે દૈવ ન ઓળખે તે એ આપણુ અભાગ્ય નથીઅને શું ને>

અહીંઆં 'આ' એ સર્વનામનુ, 'લોકોમહીં' અને 'ગુણોથી' એ પ્રાતિપદિક વચનોનુ[138] [વ્યજકપણુ છે], 'તારુ' નહિ, 'મારુ' નહિ પણ 'આપણુ' એ સર્વેને લાગુ પડે એવા સર્વનામનુ, અને 'ઊંધા ભાગ્ય' એથી થતા–વિપરીત સંપત્તિદ્વારા, નહિ કે અભાવદ્વારા કથનનું [વ્યંજકપણુ છે][139]

[140]तरणिमनि फलयति कलामनुमदनधनुर्भुवोः पटत्वग्रे ।
अधिवसति सकलललनामौलिमियं चकितहरिणचलनयना ॥८१॥

અહીંઆં [तरणिमाम] इमनिच् પ્રત્યયના [अनुमदन वगु मा] અવ્યયી ભાવના, [°मौलि मा] કર્મરૂપ આધારના સ્વરૂપનુ [વ્યજકત્વ છે], 'તરણત્વ' 'ધનુષની સમીપ' 'માથા ઉપર' એ રીતે ત વગેરે સાથે તેઓનું (इमनिच् વગેરેનુ) સરખુ વાચકત્વ હોવા છતા પણ (ઉપરના શબ્દોના) સ્વરૂપની કોઈ વિશેષતા છે કે જે ચમત્કારી છે અને તે જ વ્યજકપણાને પામે છે.

આ પ્રમાણે બીજાઓનુ પણ સમજી લેવુ.

---

૧૩૮ પ્રાતિપદિક વચન એટલે નામરૂપ પ્રકૃતિથી આવેલા વચનો જેમકે 'લોકોમહીં' 'ગુણોથી' એ બહુવચન રૂપો. પાણિનીય વ્યાકરણમા ધાતુ સિવાયની પ્રકૃતિને પ્રાતિપદિક કહે છે તેને જ હેમચન્દ્ર વગેરે વૈયાકરણો નામ કહે છે

૧૩૯ 'આ ગામ' મા 'આ' સર્વનામથી પ્રસિદ્ધિ સૂચવાય છે, અને એ પ્રસિદ્ધિ એકાદ ભુવન–લોકમા નહિ પણ ત્રણેય 'લોકોમહીં' છે અને એકાદ ગુણથી નહિ પણ અનેક 'ગુણોથી' છે એમ સર્વનામ તથા બહુવચન સૂચવે છે અને ન આગમનાનુ દુર્ભાગ્ય કેવળ મારુ જ કે તારુ જ નથી પણ સમસ્ત ગક્ષસ કુળનુ છે એવુ 'આપણુ' શબ્દથી સૂચવાય છે, અને 'ઊંધા ભાગ્યથી' શબ્દોથી એવુ સૂચવાય છે કે માત્ર ભાગ્યનો અભાવ નથી પણ ભાગ્ય ઊંધુ ફળ આપનારુ છે

૧૪૦ <જુવાની કલા શીખવતા અને બનાવો અગ્રમા। મદનચાપની સમીપ પડતા, આ ચકિત હરિણીના જેવા ચચલ નયનવાળી, બધી સ્ત્રીઓમા માથાને અધિવસે છે (અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ પામે છે)>

વર્ણના અને રચનાના વ્યંજકત્વના ઉદાહરણો ગુણસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી વખતે અપાશે. 'પણ' શબ્દ વડે પ્રબન્ધોમાં અને નાટકોમાં [એમ સમજવું].

આ પ્રમાણે પૂર્વે ગણાવેલા બે ભેદો સાથે રસ વગેરેના છ[141] ભેદ છે.

સૂ. ૬૨. તેના એકાવન ભેદો.[142]

તેમની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ.

સૂ. ૬૩. તેઓનો પરસ્પર સંબંધ થતાં (૮૩) ત્રણરૂપ સંકર વડે અને એકરૂપ સંસૃષ્ટિ વડે

---

૧૪૧ રસ વગેરે એટલે અસંલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય ધ્વનિમાર્ગના છ ભેદો થયા. પહેલા પદમાં સૂત્રમાં (૧) વાક્યપ્રકાશ્ય અને (૨) પદપ્રકાશ્ય સૂચવ્યા હતા તે બે, સૂત્ર ૬૦માં બતાવેલ (૩) પ્રબન્ધપ્રકાશ્ય અને તે ઉપરાંત ૬૧માં સૂત્રમાં ગણાવેલા (૪) પદાંશપ્રકાશ્ય (૫) રચનાપ્રકાશ્ય (૬) વર્ણપ્રકાશ્ય

૧૪૨ જુઓ આ વ્યાસની ગીત ૧

ધ્વનિ કાવ્ય
- અવિવક્ષિતવાચ્યધ્વનિ
  - અર્થાન્તરસંક્રમિત
  - અત્યન્તતિરસ્કૃત } × પદપ્રકાશ્ય, વાક્યપ્રકાશ્ય = ૪
- વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્ય
  - અસંલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય × ટીપ ૧૪૧ પ્રમાણે છ ભેદો = ૬
  - સંલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય
    - શબ્દશક્તિમૂલક
      - અલંકારધ્વનિ
      - વસ્તુધ્વનિ } × પદપ્રકાશ્ય, વાક્યપ્રકાશ્ય = ૪
    - અર્થશક્તિમૂલક ૧૨ × પદપ્ર૦ વાક્યપ્ર૦, પ્રબન્ધપ્ર૦ = ૩૬
    - ઉભયશક્તિમૂલક ૧

૫૧

મત્ર શુદ્ધ એકાવન ભેદો જ નથી પણ તેઓના પોતાના એકાવન ભેદો જોડે સંશયાસ્પદત્વ, અનુગ્રાહ્ય-અનુગ્રાહકત્વ અને એકવ્યંજકાનુપ્રવેશ એવા ત્રણ પ્રકારના સંકર અને પરસ્પર નિરપેક્ષ રૂપી એક પ્રકારની સંસૃષ્ટિ[143] એમ ચાર વડે ગુણતા—

સૂ. ૬૪. વેદ (૪) ખ (૦) અબ્ધિ (૪) વિયત્ (૦) ચન્દ્ર (૧) [= ૧૦૪૦૪ ભેદો થાય].[144]

શુદ્ધ ભેદોની સાથે—

સૂ. ૬૫. શર (૫) ઇષુ (૫) યુગ (૪) ખ (૦) ઇન્દુ (૧) [= ૧૦૪૫૫ ભેદો થાય].[145] ૪૪.

તેમા દિશા બતાવવા પૂરતા જ ઉદાહરણ અપાય છે.

[146]દીયર ! વહુએ વઢવાથી આવેલી અવસરે પરોણી તે,
રુવે પછીતની મેડી, સુભગ ! મનાવો બિચારીને. ૧૧૧

અહીં આં અનુનય (લક્ષણાથી) ઉપભોગ રૂપી અન્ય અર્થમાં સંક્રમિત થાય છે, કે અનુરણનન્યાયથી ઉપભોગ વ્યંગ્યમાં જ વ્યંજક છે એ સંદેહ છે

૧૪૩ જેમા એકથી વધારે પ્રકારના વ્યંગ્ય હોય તેના મિશ્રણના બે ભેદ પડે ૧ જેમા ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય તે અર્થાત્ સંકર, ૨ અને જેમા નિરપેક્ષ રીતે ભેગા થયા હોય તે એટલે કે સંસૃષ્ટિ. સંકરમ પરસ્પર સંબંધ ત્રણ રીતે થાય (૧) જેમા એક બીજા વિષે, આ હશે કે આ, એ રીતે સંશય પેદા થાય તે એટલે કે સંશયાસ્પદરૂપી (૨) જેમા એક બીજાનુ પોષક બને તે એટલે કે અનુગ્રાહ્ય-અનુગ્રાહક રૂપી અને (૩) જેમા બન્નેએ વ્યંગ્યો એક વ્યંજકથી સૂચવાતા હોય તે એટલે કે એકવ્યંજકાનુપ્રવેશ સંસૃષ્ટિના તત્ત્વોમા પરસ્પર સંબંધ નહિ હોવાથી તે એક જ પ્રકારની છે

૧૪૪ ૫૧×૫૧=૨૬૦૧×૪=૧૦૪૦૪

૧૪૫ ગયા સૂત્રના ૧૦૪૦૪મા ૪૨મા સૂત્રના શુદ્ધ ૫૧ ભેદો ઉમેરતા ઉપરની સંખ્યા થાય છે

૧૪૬ <હે સુભગ દીયર, તારી સ્ત્રીએ કંઈ કહેવાથી ગુસ્સે થયેલી આવેલી પરોણી પાછળની મેડીએ રુવે છે બિચારીને મનાવ>

૧૪૭છો લીંપે મૃદુ શ્યામ કાન્તિથી ઘને આકાશ, માંડી રમે
પંક્તિઓ બકની, પયોદસુહૃદો આનન્દકેકા કરે,
છો વહે ઝર્મર વાયુ, મજબૂત દિલનો હું રામ, સર્વે સહું,
વૈદેહીનું પરંતુ શું! ધર હવે હા! દેવિ! હા! ધૈર્ય તું. ૧૧૨

અહીંઆં 'લીંપે' એમ કહીને (અને) 'પયોદસુહૃદો' એમ કહીને વાચ્ય જેનાં અત્યંત તિરસ્કૃત થયાં છે એવા (લક્ષ્યાર્થોની વ્યંજક-માં) સંસૃષ્ટિ છે. તે બન્નેની સાથે 'રામ છું' એવા બીજા અર્થમાં સંક્રમિત થતા વાચ્યનો, અનુગ્રાહ્ય–અનુગ્રાહક ભાવ વડે સંકર છે. 'રામ' પદની લક્ષણાથી જ એકવ્યંજકાનુપ્રવેશ વડે અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્યનો અને રસધ્વનિનો સંકર છે.[૧૪૮] એમ બીજાનાં પણ ઉદાહરણો આપવાં.

કાવ્ય પ્રકાશનો ધ્વનિનિર્ણય નામનો ચોથો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

---

૧૪૭. <આકાશને પોતાની સ્નિગ્ધ અને શ્યામ કાન્તિથી લીંપી દેતા (અને) જેની આગળ બગલીઓ નાચતી હોય એવા મેઘ ભલે હોય; જલકણવાળા પવન ભલે (વાય), અને મોરના મિત્ર (મેઘ)ની અસ્પષ્ટ આનન્દકેકા ભલે થાય. હું રામ બહુ જ કઠોર હૃદયનો છું તે બધું સહીશ પણ વૈદેહીનું શું થશે! દેવી ધીરજ ધર>

૧૪૮. આ શ્લોકમાં સંસૃષ્ટિ અનુગ્રાહ્ય–અનુગ્રાહકરૂપ સંકર તથા એકવ્યંજકાનુપ્રવેશ રૂપ સંકર એમ ત્રણેય આવી આવે છે. ૧. આકાશ અમૂર્ત હોવાથી તેના લીંપવાની ક્રિયા સંભવતી નથી એથી લક્ષણાથી 'આકાશમાં વાદળાં પથરાઈ ગયાં છે' એવો અર્થ નીકળે છે, તે જ રીતે મોરનું અચેતન મેઘના મિત્ર ન હોવાથી 'તે એમને પોતે કેકા કરે છે' એવો અર્થ નીકળે છે. આ બન્નેથી અનિર્વચનીય—આકાશમાં વાદળાં ગાઢ છવાયાં છે અને તે જોતાં ચેતન મોર કેકારવ કરવા મંડી જાય છે—સૂચવાય છે. આમાં એ બન્ને લક્ષ્યાર્થરૂપ વ્યંજકોની સંસૃષ્ટિ છે અને એ રીતે તેમના વ્યંગ્યોની પણ સંસૃષ્ટિ છે. ૨. આ બન્નેનો 'રામ' પદથી સૂચવાતા વ્યંગ્ય સાથે અનુગ્રાહ્ય–અનુગ્રાહકરૂપ સંકર છે. તે આ પ્રમાણે:—'રામ' પદમાંથી 'બધું એ સહન કરનારો હું' એવો લક્ષ્યાર્થ નીકળે છે, અને તે અર્થથી પોતાની અત્યન્ત સહનતા છે આકાશમાં વાદળાં છવાયાં છે,

મોર કેકા કરી રહ્યા છે—એ ઉદ્દીપકોને પણ હું સહન કરી લઉં એવો છું એ જાતની પોતાની અવસ્થા બન્નેના સંકરથી સૂચવાય છે; 'રામ' શબ્દથી સૂચવાતી અવસ્થાને ઉપરના અર્થો પોષે છે માટે પોતાની અવસ્થા 'અનુગ્રાહ્ય' છે અને મેઘાદિ ઉદ્દીપકો અનુગ્રાહક છે. ૨. 'રામ' પદથી જેવી રીતે પોતાની અવસ્થા સૂચવાય છે તેમ એક રીતે પોતાનું વિયોગીપણું પણ સૂચવાય છે. અને એ રીતે પોતાની અવસ્થા અને વિપ્રલંભ રસ બન્નેનો એક 'રામ'-પદ રૂપી વ્યંજકમાં અનુપ્રવેશ થાય છે.—એટલે કે બન્ને એક પદ વડે સૂચવાય છે—અને એ રીતે એકવ્યંજકાનુપ્રવેશરૂપ સંકર થાય છે.

પાંચમો ઉલ્લાસ

આ પ્રમાણે ધ્વનિનો નિર્ણય થયા પછી ગુણીભૂત વ્યંગ્યના પ્રભેદો[1] વર્ણવેછે.

સૂ. ૬૬ અગૂઢ, અપરનું અંગ, વાચ્યસિદ્ધ્યંગ, અસ્ફુટ, સંદિગ્ધપ્રાધાન્ય, તુલ્યપ્રાધાન્ય, કાકુ વડે આક્ષિપ્ત થતું અને અસુંદર, (૪૫) વ્યંગ્ય (હોય છે). આમ ગુણીભૂત વ્યંગ્યના આઠ ભેદો કહેવાય છે.[2]

કામિનીના કુચકલશની જેમ ગૂઢ (વ્યંગ્ય) ચમત્કાર કરે છે; અગૂઢ તો સ્ફુટ હોવાને લીધે વાચ્ય જેવું થઈ જતું હોવાથી ગુણીભૂત જ છે.

અગૂઢ જેમકે–

[3]જેના રિપુ કરી તિરસ્કૃતિ આત્મ કેરી
આવી, ધગાવી સુઈને નિજ કાન વીંધે,
તે હું રહ્યો ગૂંથું રસી કટિમેખલાની,
જીવન્ત હું નથી હયાત હવાં, કરૂં શું? ૧૧૩

---

૧. પ્રભેદનો સાધારણ અર્થ પેટાભેદો થાય છે. પણ ગ્રન્થકારે કોઈ સ્થાને ગુણીભૂત વ્યંગ્યના ભેદો કહ્યા નથી કે જેથી આને પેટા ભેદ કહેવાનો પ્રસંગ આવે એવી શંકા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. એનું સમાધાન એ રીતે થઈ શકે કે ૪થા ઉલ્લાસમાં પ્રધાનભૂત વ્યંગ્યની ચર્ચા કરતી વખતે જે વ્યંગ્યના ભેદો આપી ગયા છે તે ભેદોના અહીંઆ ગુણીભૂતની દૃષ્ટિએ પેટાભેદો આપે છે ગયા ઉલ્લાસમાં કરેલા જે ભેદો આમાં પડી શકે તેટલા જ લેવાના. જુઓ સૂત્ર ૬૭.

૨. દરેકની સમજુતી તેનાં તેના ઉદાહરણો આગળ આવશે.

૩. <(પોતાનો) તિરસ્કાર કરી જેના શત્રુઓ આવી, તપેલી સોય વડે કાનને વીંધે તે હું કટિમેખલાની દોરી ગૂંથવાને યોગ્ય થયો છું; હું હવે જીવતાં (છતા) નથી; શું કરું?>

આમા બીજા અર્થમાં સંક્રમિત થતા વાચ્યવાળા 'જીવન્ત' પદનુ [વ્યંગ્ય અગૂઢ છે] [૪].

[૫]ખીલેલ કોકનદ રેણુથી જાંબુરગી
ગાયે છ મંજુ મધુપો ઘરવાવમાહી
ને બન્ધુજીવ નવ પુષ્પ સમુ વિરાજે
આ સૂર્યનું ઉદયપર્વતચુમ્બિ બિમ્બ. ૧૧૪

આમાં અત્યન્ત તિરસ્કૃત થએલા વાચ્યવાળા 'ચુમ્બન' પદનુ [વ્યંગ્ય અગૂઢ છે].[૬]

[૭]અહી બધન નાગપાશથી થયુ, દ્રોણાદ્રિ આણ્યો અહી
વજ્રાગે, તુજ વાગતા દીયરને શક્તિ ઊંડી ઉરમા,
પ્હોચાડયો અહીં સ્વર્ગ ઇન્દ્રજિતને દિવ્યાસ્ત્રથી લક્ષ્મણે,
કોકે કાપી, મૃગાક્ષિ, રાક્ષસપતિની કંઠ ઝાડી અહી ૧૧૫ [૬]

---

૪ 'જીવન્ત' પદ 'નથી હયાત' સાથે વટતુ ન હોવાથી બાધિત થાય છે તેથી લક્ષણા વડે તેનો વાચ્યાર્થ 'યોગ્ય જીવન' રૂપી બીજા અર્થમા સક્રમિત થાય છે, અને તેવા પ્રયોગથી 'મરવુ જ સાર છે' એવુ વ્યગ્ય સૂચવાય છે આ વ્યગ્ય વાચ્યની માફક ગમે તે કોઈ પ્હેલાઇથી સમજી શકે એવુ અગૂઢ સ્પષ્ટ છે અને તેથી તે ગુણીભૂત છે–તે અત્યન્ત સરળ હોવાથી પ્રધાનપણે ધ્યાન ખેચતુ નથી

૫ <ઘરની વાવમા વિકસેલા કોકનદની રજથી જાબુડીઆ થએલા અગવાળા ભમરા મીઠુ ગાય છે, અને આ નવીન બન્ધુજીવ ફૂલની પાદડી જેવુ, ઉદયાચલને ચુમ્બતુ સૂર્યનુ બિમ્બ પ્રકાશે છે>

૬ ચુમ્બન શબ્દનો અર્થ અચેતન સૂર્યમા વટતો નથી માટે તેનો અર્થ કેવળ સયોગ જ લેવો પડે, અને એ રીતે તેનો વાચ્યાર્થ અત્યન્ત તિરસ્કૃત થઇ જાય છે આ જાતના પ્રયોગથી ઉપ કાલ થયો છે એવો વ્યગ્ય સચવાય છે,–તે તદ્દન અગૂઢ છે સ્પષ્ટ છે

૭ <અહીઆ નાગપાશબધન થયુ હતુ અને તારો દીયર શક્તિ વડે છાતીમા સખ્ત ઘવાતા હનુમાન અહી દ્રોણાદ્રિ લાવ્યા હતા અહીઆ લક્ષ્મણના દિવ્ય શરો વડે ઇન્દ્રજિત પરલોક પહોચાડાયો અને હે મૃગાક્ષિ! અહીઆ કોકે રાક્ષસપતિનુ કઠવન છેદી નાખ્યુ હતુ>

અહીંઆં ‘કોઠે’ પદની અર્થશક્તિથી થતો રણકાર રૂપ [વ્યંગ્ય અગૂઢ છે] ૮. ‘કાપી તે ય,’ પાઠ યુક્ત છે.[૯]

અપરનું એટલે કે (વાક્યાર્થ થએલા) રસાદિનું અથવા વાચ્યનું અંગ રસાદિ અથવા રણકાર રૂપ.[૧૦] જેમકે

[૧૧] તેજ આ કાંચી ખેંચન્તો પીનસ્તન વિમર્દતો
નાભ્યૂરુજઘનસ્પર્શી નીવીને છોડતો કર. ૧૧૬

---

૮ આ અર્થશક્તિમૂલક વ્યંગ્યનુ ઉદાહરણ છે. ‘કોઠે’ એ શબ્દના અર્થથી ‘મે ગમે’ એ વ્યંગ્ય સૂચવાય છે, અને તે તદ્દન અગૂઢ છે–સરળતાથી સમજાઇ જાય છે, અને તે ગુણીભૂત છે

૯ ‘કોઠે કાપી’ એના સ્થાને ‘કાપી તેય’ એ પાઠ હોય તો તે યુક્ત છે એટલે કે વ્યંગ્ય ગુણીભૂત ન થતા પ્રધાન થાય–એટલે કે અગૂઢપણુ જતુ રહે અને વ્યંગ્ય પ્રધાન થાય

૧૦ અહીંથી ગુણીભૂત વ્યંગ્યના બીજા પ્રકારની એટલે કે ‘अपरस्याङ्गम’ ‘અપરના અંગની–અપરાંગની’ ચર્ચા શરૂ થાય છે આમા વ્યંગ્ય ગુણીભૂત થવાનુ કારણ એ છે કે પોતે બીજા કોઇનુ અગ બને છે આ અગ બનતુ વ્યંગ્ય પોતે રસાદિરૂપ હોય એટલે કે અસલક્ષ્યક્રમરૂપ હોય અથવા રણકારરૂપ હોય એટલે કે સલક્ષ્યક્રમરૂપ હોય તે જેનુ અગ બને તે કાતો રસાદિ હોય કે વાચ્યાર્થ હોય, આ રસાદિ અને વાચ્ય, વાક્યાર્થ થએલા હોય છે એટલે કે વાક્યના તાત્પર્યાર્થ રૂપ હોઇ પ્રધાન હોય છે–મુખ્ય હોય છે–તેનું રસાદિ રૂપ અને રણકાર રૂપ વ્યંગ્ય અંગ બને, અને એ રીતે ગૌણ થાય ટીકાકારો આ પ્રધાનભૂત રસાદિથી રસ, ભાવ, રસાભાસ, ભાવાભાસ, ભાવશાન્તિ, ભાવોદય, ભાવસંધિ, ભાવશબલતારૂપ અસલક્ષ્યક્રમરૂપ વ્યંગ્ય અને સલક્ષ્યક્રમરૂપી વ્યંગ્ય પણ સમજે છે, આ રીતે અપર શબ્દથી અસલક્ષ્યક્રમ, સલક્ષ્યક્રમ અને વાચ્ય વસ્તુ એમ ત્રણ સમજવા પડે, જોકે કાવ્યપ્રકાશકાર આ પ્રધાનવ્યંગ્યના, રસ, ભાવ અને વાચ્ય એમ ત્રણ પ્રકારના જ ઉદાહરણો આપે છે

૧૧ <આ એ કટિમેખલાને ખેંચનાર, પીનસ્તનનુ વિમર્દન કરનાર, નાભિ ઉરુ જઘનને સ્પર્શ કરનાર, નીવી છોડનાર હાથ છે>

આમાં શૃંગાર કરુણનું [અંગ છે][૧૨].

[૧૩]રક્ષો તે તમને નખદ્યુતિ સદા ગૌરી તણા પાદની,
જ્યાં લાગ્યો, હરભાલલોચનતણી લાલીથી લાક્ષારસ;
જે રક્ત દ્યુતિએ, સમૃદ્ધ થઈને ઈર્ષ્યાથી શું, સત્વરે
ધાડી નેત્રનોં શોણપદ્મ સરખી કાન્તિ ઉતારી દીધી. ૧૧૭

આમાં ભાવનું રસ [અંગ છે][૧૪].

[૧૫]શું ઊંચા ફુરતા સ્ફુરે ગિરિ અને વિસ્તારી અંભોધિઓ !
તેને ધારતી તો ય થાકતી નહીં લેશે ! નમું છું તને;
એવી જ્યાં બહુ વાર હું સ્તુતિ કરું આશ્ચર્યથી પૃથ્વીની
ત્યાં તારો ભુજ તે ધરંત સમરી થંભી ગઈ વાણી એ. ૧૧૮

આમાં રાજા વિશેના રતિભાવનું પૃથ્વી વિશેનો રત્યાખ્ય ભાવ [અંગ છે][૧૬].

---

૧૨. ભૂરિશ્રવાના રણભૂમિમાં પડેલા હાથ વિષે તેની સ્ત્રીઓનો આ શ્લોકમાં વિલાપ છે. આમાં મુખ્ય રસ કરુણ છે, તેનું શૃંગારરસ અંગ બને છે. આને કેટલાક 'રસવત્' અલંકાર કહે છે.

૧૩. <પાર્વતીના પગની તે દ્યુતિ તમારું હંમેશાં રક્ષણ કરો. કૈલાસવાસીના ભાલના લોચનના તેજથી જેનો અળતો પ્રકટ થાય છે, જેના વડે અત્યન્ત વધેલી કોકનદના જેવી અને તેથી રસવાળી નેત્રની કાન્તિ જાણે સ્પર્ધાના સાતત્યથી સમૃદ્ધિ વડે દૂર કરાય છે.>

૧૪. આ શ્લોકમાં કવિનો પાર્વતી વિશેનો રત્યાખ્ય ભાવ પ્રધાન છે; તેનું, મહાદેવનો પાર્વતી વિશેનો શૃંગારરસ અંગ છે. આમાં પણ 'રસવત્' અલંકાર છે.

૧૫. <ચારે બાજુ ફરતા ઊંચા પર્વતો સ્ફુરે છે, તેમ જ વિશાળ સમુદ્રો; તે બધાને ધારણ કરતી તું કેમે કરીને થાકતી નથી; તને નમસ્કાર. આ પ્રમાણે જ્યાં હું આશ્ચર્યથી અનેકવાર પૃથ્વીની સ્તુતિ કરું છું ત્યાં તો એને ધારણ કરતો તારો હાથ યાદ આવ્યો; અને ત્યારે વાણી બંધ થઈ ગઈ.>

૧૬. આ શ્લોકમાં કવિનો રાજા વિશેનો રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે; તેનું અંગ પૃથ્વી વિશેનો કવિનો રત્યાખ્ય ભાવ છે. આને 'પ્રેય' અલંકાર કહે છે.

[૧] તારા સૈનિક શત્રુસુંદરી હરી લાવી, પતિ દેખતા
આલિંગે, પકડે, કરે પ્રણતિઓ, ચૂમે બધે અંગને,
તે તારા રિપુઓ સ્તવે નૃપ તને "ઔચિત્યના સાગર!
પામ્યા દર્શન તારું ને સુકૃતથી વામી વિપત્તિ બધી ૧૧૯

આમાં ભાવનું, પ્રથમાર્ધ અને દ્વિતીયાર્ધથી (ક્રમે) પ્રગટ થતા રસાભાસ અને ભાવાભાસ [અંગ છે][૧૮].

[૧] અસિ વીંઝી જ ગર્જના કરી
ભ્રુકુટિથી ભડકાવીને બહુ
મદ શત્રુ બતાવતા, ગયો
ક્ષણમાં તે કહીં એ તું નિર્ખતાં ૧૨૦

આમાં ભાવનું ભાવપ્રશમ [અંગ છે][૨૦].

---

૧૭ <હે નૃપ તારા સૈનિકો તારા શત્રુઓની મૃગલોચનાઓને કેદ કરી તેમના વ્હાલાઓના દેખતા ભેટે છે, પગે પડે છે, પકડે છે, જ્યાં ત્યાં ચૂમે છે, અને તે શત્રુઓ વડે તું આ પ્રમાણે વખણાય છે, 'હે ઔચિત્યના સમુદ્ર, તું અમારા સારા નસીબથી અમારી આંખે પડ્યો કે જેથી અમારી બધી આપત્તિઓ દૂર થઈ ગઈ'>

૧૮ આ શ્લોકમાં કવિનો રાજા વિશેનો રત્યાખ્ય ભાવ પ્રધાન છે શ્લોકની પહેલી બે લીટીઓ સૈનિકોનો પત્ની વિશેનો શૃંગાર રસાભાસ સૂચવે છે છેલ્લી બે શત્રુઓનો પોતાના શત્રુરાજા વિશેનો રત્યાખ્ય ભાવાભાસ સૂચવે છે આ બન્ને—રસાભાસ અને ભાવાભાસ રાજા વિશેના, રત્યાખ્ય ભાવનું અંગ છે આને '<u>ઊર્જસ્વી</u>' અલંકાર કહે છે

૧૯ <સતત તરવારના કંપનથી અને ભ્રમરના તર્જન વડે અને ગર્જન વડે તારા શત્રુઓનો મદ અનેકવાર દેખાતો હતો, તે તારું દર્શન થતાં ક્ષણમાં ક્યાંક ચાલ્યો ગયો>

૨૦ આ શ્લોકમાં કવિનો રાજા વિશેનો રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે શત્રુઓના મદરૂપી ભાવનું શાન્ત થઈ જવું એ તેનું અંગ છે આને '<u>સમાહિત</u>' અલંકાર કહે છે

[૨૧]મિત્રોની સંગ પણ, શત્રુ, મૃગાક્ષીઓની
સાથે શરૂ જ કરતાં મધુપાન લીલા;
લીધું બીજા અરથમાં તવ નામ કોકે
તેણે વિભો ! કરી દીધી વસમી અવસ્થા. ૧૨૧

આમાં ત્રાસોદય [અંગ છે][૨૨].

[૨૩] ન સ્હેવાતાં, ત્યારે પ્રગટિત થતું દોહ્યલું તપ,
ઉમાની ગોષ્ઠીના પ્રણયરસમાં લીન બનતાં,
થતા એકીવારે ત્વરિત શિથિલ સ્વાંગ તજવા
બહુનો. તે અર્પો સ્મરહર પ્રમોદો જ તમને. ૧૨૨

આમા આવેગ અને ધૈર્યની સંધિ [અંગ છે][૨૪]

[૨૫]'દેખે કોઈ, ખસ ચપલ રે, શી ત્વરા. હું કુમારી,
સ્હાવા હેને કર, અરર ! શે થાય એ, ક્યા તુ જાયે ?'

---

૨૧ <બાલમૃગનેણીઓ (અને) મિત્રો સાથે તારા શત્રુ મધુપાન કરવા પ્રવૃત્ત થતા હે વિભો' અન્ય અર્થનુ બોધક કોઈકે લીધેલા તારા નામે, ત્યા વિષમ અવસ્થા કરી નાખી >

૨૨. આ શ્લોકમા કવિનો રાજા વિષેનો સ્ત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે, 'વસમી અવસ્થા'થી વ્યક્ત થતો ત્રાસોદય તે સ્ત્યાખ્યભાવનુ અંગ છે આને 'ભાવોદય' અલંકાર કહે છે

૨૩ <તે સમયના ઉત્પન્ન થતા તપના દુસહત્વને સહન ન કરી શકતો અને પાર્વતીના કથાના વિશ્રંભનો રસિક, ખોટા બહુવેષને દૂર કરવામા ત્વરા અને શૈથિલ્યથી એકી સાથે પ્રેરાએલ સ્મરહર (શંકર) તમને આનંદ આપો >

૨૪ આ શ્લોકમા કવિનો શિવ વિષેનો સ્ત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે 'ત્વરિત' અને 'શિથિલ' પદોથી વ્યક્ત થતા આવેગ અને ધૈર્યની સંધિ તેનુ અંગ છે આને 'ભાવસંધિ' અલંકાર કહે છે

૨૫ <'કોઇ જોશે, હે ચપળ ખસ, આટલી ઉતાવળ કેમ છે? હુ કુમારી છુ, હાથનો ટેકો આપ, અરે આતો અનુચિત થયુ, તુ ક્યા જાય છે' હે રાજન્ વનવાસમા રહેતા તારા શત્રુની કન્યા ફળ અને કુપળો તોડતી કામને આ પ્રમાણે કહે છે >

પૃથ્વીસ્વામી ! વન નિવસતા આપના શત્રુ કેરી
કન્યા હેતી કુપળ ફૂલ ત્યાં કોઇને એમ કહે છે. ૧૨૩

આમાં શંકા, અસૂયા, ધૃતિ, સ્મૃતિ, શ્રમ, દૈન્ય, વિબોધ અને ઔત્સુક્યની શબલતા [અંગ છે][૨૬].

આ બધા રસવત્ વગેરે અલંકારો જો કે ભાવોદય, ભાવસંધિ, ભાવશબલતા, અલંકાર તરીકે કહેવાયા નથી તોપણ કોઈ કહે એટલા માટે એમ કહ્યું છે.[૨૭] જો કે એવો

૨૬ આ શ્લોકમા કવિનો રાજા વિષેનો રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે 'રખે કોઇ' એ પદોથી શંકા, 'ખસ ચપલ રે', એ પદોથી અસૂયા, 'શી લગી' એ પદોથી ધૃતિ, 'હું કુમારી' એ પદોથી સ્મૃતિ, 'ન્હાવા દેને કર' એ પદોથી શ્રમ, 'અરર' એ પદથી દૈન્ય, 'રો થાય એ' એ પદો વડે વિબોધ 'ક્યા તુ જાયે' એ પદોથી ઔત્સુક્ય સૂચવાય છે આ બધાની શબલતા કવિના રત્યાખ્યભાવનુ અંગ છે આમા 'ભાવશબલતા' અલંકાર છે

૨૭. જેમા 'રસ' ગુણીભૂત હોય તે રસવત્ અલંકાર જુઓ ટિ ૧૨, ૧૪, જેમા 'ભાવ' ગુણીભૂત હોય તે 'પ્રેયસ્' અલંકાર જુઓ ટિ ૧૬ જેમા 'રસાભાસ અને ભાવાભાસ' ગુણીભૂત હોય તે 'ઊર્જસ્વી' જુઓ ટિ ૧૮, જેમા 'ભાવશાન્તિ' ગુણીભૂત હોય તે 'સમાહિત' અલંકાર જુઓ ટિ ૨૦

'આ બધા રસવત્ વગેરે અલંકારો છે'—એ વાક્યમાંથી એ પણ નિષ્પન્ન થાય છે કે ભાવોદય (ઉ ૧૨૧) ભાવશાન્તિ (ઉ ૧૨૨) અને અને ભાવશબલતા (ઉ ૧૨૩) પણ અલંકારો છે હવે પૂર્વના આલંકારિકોએ આમને અલંકાર ગણ્યા નથી, તો પછી વૃત્તિકાર શા માટે તેમનો પણ અલંકારમા સમાવેશ કરે છે એવી શંકાના સમાધાનમા કહે છે જે દૃષ્ટિથી 'રસવત્' વગેરે અલંકાર કહેવાય છે તે દૃષ્ટિથી જો કોઇ 'ભાવોદય' વગેરેને અલંકાર કહેવા ધારે તો તે કહી શકે, અને તેથી વૃત્તિકાર પણ એ દૃષ્ટિએ તેમનો અલંકારમા સમાવેશ કરે છે 'જે પોતે બીજાનો ઉત્કર્ષ કરતા ઉપનય' તે અલંકાર, ઉપરના ઉદાહરણોમા રસ વગેરે તેમ જ ભાવોદય વગેરે સરખી રીતે ગૌણ હોઇ પ્રધાનભૂત રસ, ભાવ વગેરેના પોષક છે, માટે તેમાના અમુકને જો અલંકાર કહો તો તે જ કારણથી બીજાને પણ અલંકાર કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે

કોઈ વિષય નથી જેમા ધ્વનિ અને ગુણીભૂત વ્યગ્યનો પોતાના પ્રભેદો સાથે સકર અથવા સસૃષ્ટિ ન હોય તો પણ 'પ્રધાનપણાથી વ્યવહારો થાય છે'[૨૮] એ ન્યાયે કોઇક સ્થાને કોઈક વડે વ્યવહાર થાય છે.[૨૯]

વાસ્તવિક રીતે શ્રી મમ્મટાચાર્યને આ બધા અલકારો તરીકે સમત નથી, તેમ હોત તો તેનો અલકારની ચર્ચા કરતા દશમા ઉલ્લાસમા ઉલ્લેખ હોત પણ તેમા એનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. મમ્મટાચાર્યે સૂ ૮૮મા આ પેલા લક્ષણ પ્રમાણે આ અલકાર કહેવાય નહિ તે પ્રમાણે જે ધર્મો 'શબ્દાર્થ' અગદ્વારા રસ વગેરે અગીના ઉપકારક થાય તે અલકાર કહેવાય ઉપર પ્રમાણે જે સાક્ષાત્ ઉપકારક થાય તે અલકાર નહિ, પણ ગુણીભૂત વ્યગ્ય કહેવાય એટલે કે અલકાર ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે અમુક કથન શબ્દની અથવા અર્થની ચમત્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી તે દ્વારા મુખ્ય બાબતની ઉપકારક થાય, નહિ કે શબ્દાર્થ પોતાની વ્યજના શક્તિથી વ્યગ્ય બતાવીને લાગલા જ પ્રધાનભૂત બાબતના ઉપકારક થાય ત્યારે અહીંઆ ગ્રથકાર તેમનો અલકાર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે તે કેવળ પ્રાચીન પ્રથા જણાવવા માટે જ

૨૮ प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति—અનેક બાબતોમા જે મુખ્ય હોય તેને જ લઇને આખા વિશે વ્યવહાર થાય

૨૯ ઉપરના ઉદાહરણોમા અમુક રસ કે ભાવ પ્રધાનપણે છે અને બીજા તેને ગૌણ છે તો પછી તે શ્લોકોને રસધ્વનિ કે ભાવધ્વનિના ઉદાહરણ કહેવાને બદલે શામાટે ગુણીભૂત વ્યગ્યના ઉદાહરણો કહેવા ? તેના જવાબમા કહે છે કે સાધારણ રીતે ધ્વનિવાળા અને ગુણીભૂત વ્યગ્ય વાળા શ્લોકોમા એવા કોઇ નથી હોતા કે જેમા તેમનો પોતાના પેટાભેદો સાથે એક અથવા બીજી રીતે સકર કે સસૃષ્ટિ ન હોય, છતા પણ વ્યવહાર તો જે મુખ્ય હોય છે તેને લઇને જ થાય છે મુખ્ય એટલે વધારે ચમત્કારી ઉપરના ઉદાહરણોમા અમુક રસ કે ભાવ અર્થની દૃષ્ટિએ પ્રધાન એટલે કે અગી છે પણ તેમના કરતા તેમને અગભૂત વ્યગ્ય વધારે ચમત્કારી હોવાથી તેઓને ગુણીભૂતવ્યગ્યના ઉદાહરણો ગણ્યા છે, જ્યારે અર્થની દૃષ્ટિએ પ્રધાન વ્યગ્ય ચમત્કૃતિમા પણ પ્રધાન હોય ત્યારે તે ધ્વનિ કહેવાય

[20]जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया ।
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ॥
कृतालंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना ।
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥ ૭૪ ॥

આમાં શબ્દ શક્તિથી ઉત્પન્ન થતો રણકાર રૂપ, રામ સાથેનો ઉપમાન–ઉપમેયભાવ વાચ્યના અંગપણાને પામેલ છે [21]

[22]ગાળી નિશાપ્રહર ક્યાંક, હવે પ્રભાતે
આવી ધીમા પદથી, તન્વિ ! અહુમરશ્મિ

---

૨૦ <જનસ્થાનમાં કનકમૃગતૃષ્ણાથી આંધળી થએલી બુદ્ધિથી ભટક્યો, પગલે પગલે આંસુ આણી વૈદેહિ વૈદેહિ એવી વાણી બોલ્યો, ... રાવણની તામેતરી ઉદ્વસ્ત પૂરેપૂરી રચના કરી, અને રામત્વ તો મળી ગયું પણ કુશલ વસુતા ન મળી> આ શ્લોક વાંચવાથી નિરાશ થએલા કવિની ઉક્તિ છે તેમ મૂળ શ્લોકમાં શબ્દો એવી રીતે ગોઠવ્યા છે કે જેથી તેનાથી રામ સાથે ઉપમાનઉપમેય ભાવ વ્યક્ત થાય જેમ—(કવિપક્ષે) કનકની મૃગતૃષ્ણાથી—ધન મેળવવાની નિરર્થક આશાથી આંધળો થએલા જનસ્થાનમાં—લોકોમાં ... 'આપો' એમ ... તો ભટક્યો (રામપક્ષે) કનકમૃગની તૃષ્ણાથી આંધળો થએલા રામ વૈદેહિ–સીતા, સીતા એમ તો ગતો જનસ્થાન નામના અરણ્યમાં ભટક્યો (કવિપક્ષે) કામનુ—ખરાબ ધનીની (વદનપાર ... જલ—ઘટના) તામેતરી વિરે વળ કર્યું (રામપક્ષે) (લંકાપતિ) લંકાના ધણી રાવણની (વદન પરાપરા ...) મુખપંક્તિ વિષે બાણની યોજના કરી (કવિપક્ષે) મેં રામત્વ મેળવ્યુ પણ કુશલ વસુતા—લક્ષ્મી ન મેળવી, (રામપક્ષે) લવવસુતા (કુશલવ જેના સુત છે એવી) —સીતા—ન મેળવી

૨૧ ઉપમાન ... રામ મેં રામત્વ મેળવ્યું એ વાચ્યાર્થ પ્રધાન ... ... થી વ્યક્ત થતો ઉપમાન–ઉપમેયભાવ તેનું અંગ બને છે આ વ્યંગ્ય શબ્દશક્તિમૂલક છે ... તેનો બાધક ઉપમાના શબ્દો ... તે ... ની નાખવામાં આવે તો તે ભાવ વ્યક્ત ન થાય

૨૨ <હે તન્વંગિ ! ... સૂર્ય ... ઠેકાણે રાત્રિ પસાર કરીને અત્યારે ... ધીમે ધીમે આવીને વિયોગથી ... ગએલા અંગવાળી આ કમલિનીને પાદ ... કરે છે>

જેને પ્રસન્ન કરતો ચરણે પડીને
આ પદ્મિની વિરહથી કૃશ અંગવાળી. ૧૨૫ [૨]

અહીંઆં અર્થશક્તિમૂલક વસ્તુરૂપ નાયકનાયિકાનો વૃત્તાન્ત, તેની અપેક્ષા ન રાખતા રવિકમલિનીના વૃત્તાન્તના અધ્યારોપ (અભેદારોપ) થી જ ખડો થાય છે.[૩૩]

વાચ્યસિદ્ધયંગ જેમકે—

[૩૪]भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादम्।
मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥१२६॥

આમાં વ્યંગ્ય હાલાહલ વાચ્ય ભુજગરૂપકને સિદ્ધ કરે છે.[૩૫]

અથવા તો જેમકે—

---

૩૩. આ શ્લોકમા સૂર્ય અને પદ્મિનીનો વૃત્તાન્ત મુખ્ય છે આખા શ્લોકના અર્થમાથી નાયકનાયિકાવૃત્તાન્તરૂપ વસ્તુ વ્યક્ત થાય છે આ અર્થશક્તિમૂલક વ્યગ્ય સૂર્ય અને પદ્મિનીના વાચ્ય વૃત્તાન્તને પોષતો હોવાથી તેનુ અંગ છે

અહી આ ગુણીભૂત વ્યગ્યના બીજા ભેદની—અપરનુ અંગ—ની ચર્ચા પૂરી થાય છે

૩૪. અહીથી વાચ્યસિદ્ધયગના ઉદાહરણો શરૂ થાય છે <જલદ રૂપી ભુજગમાથી ઉત્પન્ન થતુ વિષ (પાણી) બળાત્કારે વિયોગિનીઓને (ચિત્ત) ભ્રમ, (વિષયોમા) અરુચિ, ઉદાસીનતા, નિશ્ચેષ્ટતા, મૂર્છા, અધકાર, શરીરની દુર્બળતા, અને મરણ કરે છે>

૩૫. અહી આ જલદ (વાદળ) એ જ ભુજગ (સર્પ) છે એ રૂપક વાચ્ય છે. જલવાચક વિષ શબ્દ હાલાહલ સૂચવે છે. આ વ્યગ્ય વાચ્ય રૂપકની સિદ્ધિનું અગ છે એટલે કે જલવાચક વિષ શબ્દ હાલાહલ ન સૂચવે તો જલદ એ જ ભુજગ છે એ (વાચ્ય) રૂપક સિદ્ધ થાય નહિ. એ રીતે આ ઉદાહરણમા વ્યંગ્ય વાચ્યાર્થની સિદ્ધિનુ અંગ બને છે, અને તેથી ગુણીભૂત બને છે.

[36]જાઉં અચ્યુત! દર્શનેથી વળશે શું આપના તૃપ્તિ કૈં?
ને એકાન્ત રહ્યાથી આમ વદશે વાંકું સુઆં દુર્જનો;
એ વેણે સૂચવેલી મોઘ સ્થિતિના ખેદે બ્હૉલી ગોપીને
ભેટન્તો પુલકે ભરેલ તનુથી રક્ષો તમોને હરિ.
૧૨૭ [૩]

આમાં અચ્યુત વગેરે પદનું વ્યંગ્ય 'એ વેણે' વગેરે વાચ્યની [સિદ્ધિનું અંગ છે][37].

એક જગ્યાએ એક જ વક્તાના કહેવાથી અને બીજી જગાએ ભિન્ન વક્તાઓના કહેવાથી એ રીતે આ બેમાં ભેદ છે.[38]

અસ્ફુટ જેમકે—

[39]અદૃષ્ટે દર્શનોત્કણ્ઠા, દૃષ્ટે બ્હીક વિયોગની;
તમે અદૃષ્ટ[40] કે દૃષ્ટે બન્નેયે સુખ ના મળે. ૧૨૮ [૪]

આમાં, દેખાતો બંધ ન થાય અને વિયોગનો 'ભય ઉત્પન્ન ન થાય એવું કર' એવું (વ્યંગ્ય) ક્લિષ્ટ છે.

---

૩૬. <હે અચ્યુત! હું જાઉં છું, તમારા દર્શનથી કાંઇ તૃપ્તિ થશે? અને વળી સુઆ લોક આપણે બે એકાંતમાં છીએ એનો બીજો અર્થ કરશે. એ પ્રમાણે બોલવાની રીતથી જેનો ત્યાં વૃથા ઉભા રહ્યાનો ખેદ સૂચવાય છે તે વડે મંદ થએલી ગોપીને આલિંગતા, રોમાંચથી વ્યાપ્ત થએલા શરીરવાળા હરિ તમારૂં રક્ષણ કરો.>

૩૭. અચ્યુત વગેરે પદથી એવું વ્યંગ્ય સૂચવાય છે કે 'તું અચ્યુત છે-ધૈર્યમાંથી ચ્યુત થાય-ખસે-એવો નથી માટે અહીં ઉભા રહેવું નકામું છે વગેરે'. આ વ્યંગ્ય 'એ વેણે' વગેરેના વાચ્યાર્થની સિદ્ધિનું અંગ છે; એ વાચ્યાર્થ ઉપરના વ્યંગ્ય વિના સમજાય નહિ.

૩૮. 'भ्रमिमरतिम्' વગેરે ઉદાહરણમાં વાચ્ય અને વ્યંગ્યનો વક્તા એક જ છે—એટલે કે કવિ પોતે છે. બીજામાં—'જાઉં અચ્યુત' વગેરેની વક્તા ગોપી છે અને 'એ વેણ' વગેરેનો વક્તા કવિ છે.

૩૯. <દેખાય નહિ ત્યારે જોવાની ઉત્કંઠા, દેખાય ત્યારે વિયોગની બ્હીક, આ રીતે તમારા દેખાવાથી અને ન દેખાવાથી સુખ મળતું નથી.>

૪૦. આ શ્લોકનું વ્યંગ્ય સહૃદયોને પણ વિલંબથી સમજાય એવું ક્લિષ્ટ છે-અસ્ફુટ છે-માટે તે ગુણીભૂત થાય છે.

સંદિગ્ધપ્રાધાન્ય જેમકે—

[૪૧]શશી ઉગન્તા ઉદધિની જેમ જરા ચળન્તાં નિજ ધૈર્ય ઈશે
સંચારિયાં લોચન, બિંબ જેવા ઓષ્ઠો પરે ત્યાં વદને ઉમાના. ૧૨૯ [૫]

આમા 'પરિચુંબન કરવાને ઇચ્છા કરી' એ વ્યંગ્ય પ્રધાન છે કે 'લોચન સચાર્યા' એ વાચ્ય પ્રધાન છે એવો સંદેહ [છે] [૪૨]

તુલ્યપ્રાધાન્ય જેમકે—

[૪૩]બ્રાહ્મણોનો તિરસ્કાર તજ્યે છે હિત આપનું,
જામદગ્ન્ય સમો મિત્ર, નહિ તો દુર્મનાં થશે. ૧૩૦ [૬]

આમા જામદગ્ન્ય સર્વે ક્ષત્રિઓની જેમ રાક્ષસોનો ક્ષણમા ક્ષય કરશે એ વ્યંગ્ય અને વાચ્યનું સરખું પ્રાધાન્ય છે [૪૪].

કાકુથી આક્ષિપ્ત થતું જેમકે—

[૪૫]રોળું ન કોપથી રણે શત કૌરવોને,
પીઉં દુશાસન તણા ઉરથી ન રક્ત,
ભાગું ન સાથળ સુયોધનના ગદાથી,
સંધિ કરો પણ લઈ નૃપતિ તમારા. ૧૩૧ [૭]

---

૪૧ <ચન્દ્રનો ઉદય થતા, સમુદ્રની જેમ, પોતાનુ ધૈર્ય કઇક ખસતા શકરે ઉમાના મુખ ઉપર બિબફલ જેવા અધરોષ્ઠો તરફ લોચનો પ્રેર્યા >

૪૨ વાચ્ય વધારે ચમત્કારી છે કે વ્યગ્ય એ સંદેહ છે, માટે વ્યગ્ય ગુણીભૂત છે

૪૩ <બ્રાહ્મણોના અપમાનનો ત્યાગ તમારા જ કલ્યાણને માટે છે નહિ તો તેવા જમદગ્નિ મિત્ર ગુસ્સે થશે >

૪૪ આ શ્લોકમા 'ક્ષત્રિયોનો જેમ નાશ કર્યો એમ તમારા રાક્ષસોનો પણ નાશ કરશે' એ વ્યગ્ય છે 'બ્રાહ્મણોનુ અપમાન નહિ કરવામા તમારુ ભલુ છે' એ વાચ્ય છે બન્ને સરખી રીતે પ્રધાન છે

૪૫ <યુદ્ધમા કોપથી સો કૌરવોને નહિ હણું, દુશાસનની છાતીમાથી લોહી નહિ પીઉં, અને ગદા વડે સુયોધનની જાગના ચૂરા નહિ કરી નાખુ તમારો રાજા ભલે સાટાથી સંધિ કરે >

આમાં રોળું જ વગેરે વ્યંગ્ય વાચ્યના નિષેધની સાથે રહેલું છે.[૪૬]

અસુંદર જેમકે—

> [૪૭]વાનીર કુંજમાંથી ઊડતાં પંખીનો અવાજ સુણી,
> ઘરકામમાં પડેલી વહુનાં ગાત્રો ઢીલાં થાયે. ૧૩૨ [૯]

આમાં 'સંકેત દીધેલો કોઇક લતાગહનમાં પેઠો છે' એ વ્યંગ્યના કરતા 'ગાત્રો ઢીલાં થઈ જાય છે' એ વાચ્ય (વધારે) ચમત્કારી છે.[૪૮]

(સૂ. ૬૭) યોગ્યતા પ્રમાણે આમના ભેદો પહેલાંની જેમ[૪૯] જાણી લેવા. ૪૬.

યોગ્યતા પ્રમાણે એટલે કે—'જ્યારે વસ્તુ માત્રથી અલંકારો વ્યક્ત થાય ત્યારે તે ખરેખર ધ્વનિનાં અંગ છે—એને ધ્વનિ કહેવ-

---

૪૬ આ શ્લોક કોગવકુળનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર ભીમ બોલે છે 'રોળીશ નહિ' વગેરે શબ્દો એને માટે ઘટતા નથી માટે કાકુ વડે—એટલે બોલતા અવાજ બદલાઇ જાય છે તે વડે—'રોળીશ નહિ એમ નહિ' વગેરે અભાવનો અભાવ સૂચવી 'રોળીશ જ વગેરે' એવું વ્યગ્ય સૂચવાય છે આમા વ્યગ્ય પ્રધાન થતુ નથી કારણકે તે અભાવસૂચક વાચ્ય ની સાથે જ સૂચવાય છે જ્યા કાકુ પછી વિલબથી ધ્વનિ સ્ફુરે ત્યા તે પ્રધાન થાય જુઓ ઉલ્લાસ ૩ ઉદાહરણ ૧૫ અને ટીપ અહી આ બન્નેનું ભાન કાકુ વડે સાથે થવાથી વ્યગ્ય ગુણીભૂત થાય છે

૪૭ <નેતરના કુજમાથી ઊડતા પખીઓનો કોલાહલ સભળતી ઘરકામમા રોકાએલી વહુના ગાત્રો ઢીલા થઇ જાય છે>

૪૮ આ શ્લોકમા વાચ્ય કરતા વ્યગ્ય અસુદર છે—માટે ગુણીભૂત વ્યગ્ય સુખના એકદમ સર્વ અગો ઢીલા થઈ જવા—એ વાચ્ય વધારે સુદર છે.

૪૯. ગુણીભૂત વ્યગ્યના ફક્ત આ આઠ ભેદો જ નથી. પણ ધ્વનિના જે રીતે ભેદ પાડવામા આવે છે તે રીતે ગુણીભૂત વ્યગ્યના પણ ભેદો થઇ શકે. યોગ્યતા પ્રમાણે એટલે કે ધ્વનિના જે ભેદ ગુણીભૂત વ્યગ્યમા ન ઘટી શકે એવા હોય તે બાદ કરીને. જુઓ ટિ ૧.

હોવામાં પ્રયોજક છે[૫૧]–કારણકે કાવ્યવૃત્તિને તેમનો આશ્રય છે[૫૧].
એ રીતે ધ્વનિકારે બતાવેલી દિશાએ જ્યાં વસ્તુ માત્રથી અલંકાર
વ્યક્ત થાય ત્યાં ગુણીભૂત વ્યંગ્યત્વ નથી.[૫૨]

(સૂ. ૬૮) સાલંકાર[૫૩] એવાં તેમની સાથે સંસૃષ્ટિ અને સંકરની રીતે ધ્વનિનું મિશ્રણ થાય છે.

સાલંકાર એટલે તે જ અલંકારો, અને અલંકારથી યુક્ત એવાં તે[૫૪] [ગુણીભૂત વ્યંગ્ય]. ધ્વનિકારે તે કહ્યું છે—"તે સાલંકાર ગુણીભૂત વ્યંગ્ય સાથે અને પોતાના પ્રભેદો સાથે સંકર અને સંસૃષ્ટિ વડે વળી અનેક રીતે પ્રકાશે છે."[૫૫] ~

---

૫૦. જે કાવ્યમા વસ્તુમાત્રથી અલકાર વ્યક્ત થાય તે ધ્વનિ કાવ્ય કહેવાય. જુઓ સૂત્ર ૫૩.

૫૧. કાવ્યનો વ્યવહાર અલંકારની અપેક્ષા રાખે છે—એટલે કે અલકારની સુંદરતાથી શબ્દાર્થને કાવ્ય કહી શકાય.

૫૨. ધ્વનિ કાવ્યના જે ભેદ ગુણીભૂત વ્યગ્યમા વટી શકતા નથી તે આમા બતાવે છે. જ્યારે વસ્તુથી અલકાર સૂચવાય ત્યારે તે હમેશા ધ્વનિ કાવ્ય જ બને; તે કદાપિ ગુણીભૂત થાય નહિ માટે એ દૃષ્ટિએ પાડેલા ભેદો ગુણીભૂત વ્યગ્યમા આવી શકે નહિ કારણકે વાચ્ય વસ્તુ કરતા અલકાર વધારે સુદર હોય છે એ નિયમથી અગૂઢત્વ વગેરે કારણોથી વ્યગ્યનુ ચારુત્વ ઘટી જાય તો પણ અલકારની ચારુતાને લઇને તેને ધ્વનિ જ કહેવો પડે.

૫૩ અલકાર શબ્દથી બે અર્થો લેવાના અલકારો, અને અલકારત્વ—અલંકૃત થવું તે—ભાવવાચકનામ

૫૪ ધ્વનિ અને ગુણીભૂત વ્યગ્યનુ એક પ્રકારની સંસૃષ્ટિ અને ત્રણ પ્રકારના સંકરથી મિશ્રણ થાય અલંકારો સાથે એટલે—સમાસોક્તિ, રસવત્ વગેરે ગુણીભૂતવ્યગ્ય અલકારો સાથે અલકારથી યુક્ત એવા તે સાથે એટલે કે ઉપમા વગેરે (વાચ્ય) અલકારોથી યુક્ત વસ્તુરૂપ ગુણીભૂત વ્યગ્ય સાથે. આવા ગુણીભૂત વ્યગ્ય સાથે ધ્વનિનુ મિશ્રણ થાય

સૂ ૬૩ અને સૂ. ૬૮ ની હકીકત ભેગી કરીએ તો એમ ફલિત થાય કે ધ્વનિનુ ધ્વનિ સાથે, ગુણીભૂત વ્યગ્ય સાથે અને વાચ્ય અલકાર સાથે મિશ્રણ થાય

૫૫. તે એટલે ધ્વનિ પોતાના એટલે ધ્વનિના.

(સૂ. ૬૬) એમ એકબીજાના મિશ્રણથી ભેદની સંખ્યા ઘણી મોટી થાય. ૪૭

એમ—એ પ્રકારે પેટા ભેદો ગણાતાં ગણના બહુ જ મોટી થઈ જાય. જેમકે—ભેદ અને પ્રભેદ ગણતાં શૃંગારનુ અનન્તપણું થાય. બધાની ગણત્રીની તો શી વાત ?

પણ [૫૬]સંક્ષેપમાં ધ્વનિના ત્રણ ભેદો છે, કારણ કે વ્યંગ્ય ના ત્રણ રૂપ [૫૭]છે. જેમકે કોઇક વાચ્યતાને સહન કરે છે અને કોઇક બીજા પ્રકારનું છે (એટલે કે કોઇક વાચ્યતાને સહન ન કરે તેવું છે). તેમાં વાચ્યતાસહ અવિચિત્ર અને વિચિત્ર. અવિચિત્ર માત્રવસ્તુ રૂપ પણ વિચિત્ર અલંકારરૂપ છે. જોકે પ્રધાનપણે તે અલંકાર્ય છે છતાં બ્રાહ્મણશ્રમણ ન્યાયથી [૫૮]તેમ કહેવાય છે. પરંતુ રસાદિ સ્વરૂપ અર્થ સ્વપ્ને પણ વાચ્ય નથી કારણકે [તે જો વાચ્ય હોય તો] તેનું રસાદિ શબ્દ વડે અથવા શૃંગારાદિ શબ્દ વડે અભિધાન થાય, પણ તેમ અભિધાન થતું નથી. તેનો પ્રયોગ હોય તો પણ વિભાવાદિનો પ્રયોગ ન હોય તો તેથી તેનું ભાન થતું નથી. તેથી, તેનો પ્રયોગ ન હોય તો પણ વિભાવાદિનો પ્રયોગ હોય તો તેનું ભાન થાય તેથી—એ રીતે અન્વય વ્યતિરેકથી—એમ નિશ્ચિત થાય છે કે તે વિભાવાદિના અભિધાન દ્વારા જ સમજાય છે. [૫૯]તેથી આ વ્યંગ્ય જ છે. મુખ્યાર્થને બાધ વગેરે ન હોવાથી તે લક્ષણાથી જણાતો નથી

---

૫૬ અહીંથી નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે અત્યાર સુધી ધ્વનિ અને ગુણીભૂત વ્યંગ્યની ચર્ચા કરી. હવે વ્યંજના શક્તિની સિદ્ધિ માટે ચર્ચા કરે છે

૫૭ વસ્તુરૂપ, અલંકારરૂપ, અને રસરૂપ.

૫૮ જુઓ ઉલ્લાસ ૪ ટીપ ૭૧.

૫૯ રસ વાચ્ય નથી કારણકે 'અહીં રસ છે' અથવા 'શૃંગાર છે' એવા શબ્દો બોલ્યા છતાં પણ જો વિભાવાદિનો પ્રયોગ ન હોય તો રસનું ભાન થતું નથી એ વ્યતિરેક, અને અહીં રસ છે વગેરે શબ્દો ન વાપરીએ પણ વિભાવાદિનો પ્રયોગ કરીએ તો રસનું ભાન થાય એ અન્વય. આ બન્નેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે રસ વાચ્ય નથી પણ વ્યંગ્ય છે

અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્યમાં અને અત્યન્તતિરસ્કૃતવાચ્યમાં [10]વસ્તુમાત્રરૂપ વ્યંગ્ય વિના લક્ષણા જ સંભવતી નથી એ પહેલાં સાબીત કર્યું છે.[11] શબ્દશક્તિમૂલકમાં[12] અભિધાનું નિયન્ત્રણ થવાથી અભિધાથી નહિ કહેવાતા અન્ય અર્થનું અને તેની સાથેના ઉપમા વગેરે અલંકારનું વ્યંગ્યત્વ નિર્વિવાદ છે.

અર્થશક્તિમૂલકમાં પણ, જે મતે વાક્યાર્થ, વિશેષમાં સંકેત કરવો યોગ્ય નથી એથી સામાન્યરૂપ પદાર્થોનો આકાંક્ષા સંનિધિ અને યોગ્યતાને લીધે પરસ્પર સંસર્ગવાળો, (કોઈ એક) પદનો અર્થ નહિ એવો વિશેષરૂપ (મનાય) છે તે અભિહિતાન્વયવાદમાં[13] વ્યંગ્યને અભિધેય ગણવાની તો વાત ક્યાંથી હોય ?'

''[14][બાલ] અહીંઆં શબ્દ, વૃદ્ધ અને અભિધેયોને પ્રત્યક્ષથી જુએ છે. શ્રોતા અર્થ સમજ્યો છે એમ અનુમાન કરવાના સાધનરૂપ [તેની] ચેષ્ટાથી સમજે છે. (૧). બીજી રીતે ઘટી ન શકે એ રૂપ અર્થાપત્તિ વડે દ્વિવિધ[15] શક્તિ જાણે. [પછી]

---

૬૦. જુઓ ટૂ. ૨૩, ૨૪.

૬૧. જુઓ. સૂ. ૨૩ અને આગળ.

૬૨. જુઓ. ઉ ૫૪.

૬૩. જૂઓ સૂ. ૭ અને વૃત્તિ. કહેવાની મતલબ આ પ્રમાણે છે. અભિધાશક્તિ પદનો અર્થ જણાવી ક્ષીણ થતી હોવાથી વાક્યાર્થ ઘટાવવા માટે અભિહિતાન્વયવાદીઓ એક જુદી તાત્પર્યવૃત્તિ સ્વીકારે છે. તો પછી તેઓ, વ્યંગ્ય કે જેનું ભાન વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થયા પછી થાય છે તેને, અભિધાનો વિષય શી રીતે કહી શકે?

૬૪. અભિહિતાન્વયવાદીનું સમાધાન કરી હવે અન્વિતાભિધાનવાદીના મતની ચર્ચા કરે છે. આ અને કારિકાઓમાં અને પછીની વૃત્તિમાં બાળક સંકેત કેવી રીતે ગ્રહણ કરે છે તે બતાવે છે.

૬૫. વાચકત્વરૂપી અને વાચ્યત્વરૂપી.

ત્રણ પ્રમાણોથી જણાતો સંબંધ[65] જાણે. (૨)." આ બતાવેલી દિશાએ[67—68] 'દેવદત્ત ગાય લાવ' વગેરે ઉત્તમ વૃદ્ધના[69] વાક્ય પ્રયોગથી, મધ્યમ વૃદ્ધ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ કામળા વગેરેવાળા અર્થને લઈ જતાં, 'આ આ વાક્યથી આવો અર્થ સમજ્યો' એવું તેની ચેષ્ટા વડે અનુમાન કરીને, તેમનો–અખંડ વાક્ય અને વાક્યાર્થનો,–અર્થાપત્તિથી, વાચ્યવાચક ભાવરૂપ સંબધ નિશ્ચિત કરી બાલ તેમાં વ્યુત્પન્ન થાય છે. પછી 'ચૈત્ર ગાય લાવ,' 'દેવદત્ત ઘોડો લાવ' 'દેવદત્ત ગાય લાવ' વગેરે વાક્યપ્રયોગમાં તે તે શબ્દનો તે તે અર્થ બરાબર સમજે છે. એ રીતે અન્વયવ્યતિરેકથી પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિકારી વાક્ય જ પ્રયોગને યોગ્ય છે; તેથી વાક્યસ્થિત જ (અને) અન્વિત જ પદોનો અન્વિત પદાર્થો સાથે સંકેત ગ્રહણ કરાય છે. એ રીતે વિશિષ્ટ જ પદાર્થો વાક્યાર્થ છે, નહિ કે પદાર્થોનું વૈશિષ્ટ્ય.[70] જો કે, ભિન્ન ભિન્ન વાક્યોમાં વપરાતાં પદો પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ જ્ઞાન વડે તેનાં તે જ છે એમ નિર્ણય થાય છે માટે અન્ય પદાર્થ-માત્રથી અન્વિત પદાર્થ સંકેતનો વિષય છે તો પણ સામાન્યથી અવચ્છાદિત વિશેષરૂપ જ આ સમજાય છે; આથી જે પરસ્પર અન્વિત પદાર્થો તેવા છે.[71] આ પ્રમાણે જે અન્વિતાભિધાન

---

૬૬. સંકેતરૂપ સંબંધ.

૬૭. આનો સંબંધ 'બરાબર સમજે છે' એની સાથે છે.

૬૮. અવતરણમાં આપેલી બે કારિકાઓ સમજાવે છે.

૬૯. આદેશ કરે તે ઉત્તમ વૃદ્ધ, આદેશ પ્રમાણે વર્તે તે મધ્યમ વૃદ્ધ.

૭૦. પદોના અર્થોનું વૈશિષ્ટ્ય નહિ એટલે કે—સંબંધ વાક્યાર્થ નથી, વાક્યથી પ્રતિપાદિત થતો નથી; પણ પરસ્પર સંબદ્ધ પદાર્થો જ (પદોના અર્થો જ) વાક્યથી પ્રતિપાદિત થાય છે.

૭૧. ગાય લાવ—એ વાક્યમાં જે 'લાવ' પદ છે તે જ 'ઘોડો લાવ' એ વાક્યમાં પણ છે, બંનેમાં 'લાવ' પદ સમાન છે. પહેલામાં 'લાવ' પદ ઘોડાથી અન્વિત છે તે અન્વય બીજા વાક્યમાં નથી. આ ઉપરથી

વાદીઓ કહે છે તેમના મતે પણ—સામાન્યવિશેષરૂપ પદાર્થ સંકેતનો વિષય છે તેથી જે મતે અતિવિશેષભૂત પદાર્થ સંકેતનો વિષય ન હોવાથી, અવાચ્ય જ વાક્યાર્થની અંદર પહેલો સમજાય છે ત્યાં, અર્થાન્તરભૂત 'ઓષ્ઠે રાગ ફીકો' (ઉદાહરણ ૨) વગેરેમાં વિધિને [વાચ્ય ગણવાની] ચર્ચા આઘી રહી.[૭૨]

એમ ફલિત થાય છે કે 'લાવ' એ અમુક વિશિષ્ટ પદાર્થ સાથે અન્વિત નથી પણ 'કાંઇક પદાર્થથી અન્વિત' એવો તેનો સામાન્ય અર્થ જ થાય. પણ 'ગાય લાવ' વગેરે વાક્યમાં તો ગાયરૂપી વિશિષ્ટ-પદાર્થ સાથે અન્વિત થાય છે. આ શી રીતે બને? માટે જુદી એક તાત્પર્યવૃત્તિ સ્વીકારવી જોઇએ જેના વડે વિશેષ અર્થ સ્ફુરે. એના જવાબમાં અન્વિતાભિધાનવાદી કહે છે કે એ વાત સાચી છે કે સંકેતનો વિષય પદાર્થ, માત્ર બીજા કોઇ પદાર્થથી જ અન્વિત હોય છે. તો પણ તે સામાન્યથી વ્યાપ્ત વિશેષરૂપે જ ભાસે છે. કારણકે જે પદાર્થો પરસ્પર સંબદ્ધ થાય છે તેમનું સ્વરૂપ એ જાતનું છે એટલે કે સામાન્યરૂપ વિશેષવાળું છે, અને તેથી વિશેષ સંબંધ સમજાય છે. માટે તાત્પર્યવૃત્તિ જેવી બીજી વૃત્તિ સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

૭૨. અન્વિતાભિધાનવાદીઓને મતે પણ વ્યંજના સ્વીકારવાની જરૂર છે એમ સાબીત કરે છે. સંકેતનો વિષય સામાન્યવિશેષરૂપ પદાર્થ છે ઉદા. તરીકે 'ગાય લાવ' એ વાક્યનુ 'લાવ' પદ સામાન્યવિશેષરૂપ છે. 'લાવવું' એ પદમાં 'ગમે તે કાઇક લાવવું' એવો સામાન્ય અર્થ છે; અમુક ચોક્કસ કંઇક લાવવું, એ વિશેષ અર્થ પણ છે. આ સામાન્યવિશેષરૂપ ક્રિયા વાક્યાર્થમાં અતિવિશેષભૂત થાય છે:—'અમુક કાંઇક ચોક્કસ લાવવાની,' ક્રિયા 'અમુક ગાય જ લાવવાની' ક્રિયારૂપ અતિવિશેષ રૂપ પકડે છે. આ અતિવિશેષ ક્રિયા પદના સંકેતનો વિષય નથી; માટે વાક્યાર્થમાં રહેલો પદનો અતિવિશેષભૂત અર્થ અવાચ્ય છે એટલે કે અભિધાનો વિષય નથી. હવે 'ઓષ્ઠે રાગ ફીકો' (ઉદા. ૨) વગેરે શ્લોકમા 'તું તે અધમની પાસે ગઈ નથી' એ નિષેધરૂપ વાક્યાર્થમાં જે વિધિરૂપ વ્યંગ્યાર્થ નીકળે છે તેને અભિધાનો વિષય ગણવાનો વિચાર પણ કેમ કરી શકાય? વાક્યાર્થ પોતે જ જો અભિધાનો વિષય ન હોય તો તેના જ્ઞાનમાંથી નીકળતો વ્યંગ્યાર્થ પણ અભિધાનો વિષય ન હોય એમાં નવાઇ નથી.

[૭૩]અભિહિતાન્વયવાદમાં અનન્વિત અર્થ છે (એટલે કે સંકેતનો વિષય છે) અને અન્વિતાભિધાનવાદમાં ફક્ત અન્ય પદાર્થથી જ અન્વિત (અર્થ છે એટલે કે સંકેતનો વિષય છે). અન્વિતવિશેષ તો અવાચ્ય જ છે. તેથી બન્ને મતમાં વાક્યાર્થ અપદાર્થ જ છે.

[૭૪]'નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પવાં" એમ જે કહેવામાં આવે છે તે વિષે [પૂછવાનું કે] નિમિત્ત કારકરૂપ છે કે જ્ઞાપકરૂપ? શબ્દ (અર્થનો) પ્રકાશક હોવાથી કારક નથી; જે અજ્ઞાત છે તે જ્ઞાપક શી રીતે બને? અને જ્ઞાતત્વ સંકેતથી જ આવે; અને તે (સંકેત) ફક્ત અન્વિતમાં જ હોય. આ રીતે જ્યાં સુધી નિયત નિમિત્તપણું નિશ્ચિત થતું નથી ત્યાં સુધી નૈમિત્તિકની પ્રતીતિ જ શી રીતે થવાની? તેથી 'નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પવાં' એ અવિચારી બોલવું છે.

---

૭૩. બન્ને મતનો સંક્ષેપમાં સાર આપે છે. અભિહિતાન્વયવાદમાં અન્વિત થયા વિનાના અર્થો—વાક્યાર્થ—તાત્પર્યવૃત્તિથી સમજાય છે એટલે કે તે અવાચ્ય છે—પદનો અર્થ નથી—એટલે કે અભિધાથી જણાતો નથી; અન્વિતાભિધાનવાદમાં અમુક કાંઈકથી અન્વિત, અમુક (અતિ)વિશિષ્ટ અર્થથી અન્વિત વાચ્ય છે. આ (અતિ)વિશિષ્ટ અર્થ પણ પદનો અર્થ નથી—એટલે કે અભિધાથી જણાતો નથી. બન્ને મતમાં વાચ્યાર્થ અભિધાનો વિષય નથી—તો પછી તેમાંથી નીકળતો વ્યંગ્ય પણ બન્ને મતે અભિધાનો વિષય ન કહેવાય.

૭૪. અહીંથી નવો વાદ શરૂ થાય છે. નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પાય છે—કાર્યથી કારણ કલ્પાય છે (કારણ શબ્દ સાધારણ અર્થમાં, કેવળ કારક અર્થમાં નહિ). વ્યંગ્યરૂપી કાર્ય આપણી પાસે છે તેનું કારણ કલ્પવાનું છે; બીજું કોઈ કારણ સંભવી શકતું નથી એટલે શબ્દને જ તેનું કારણ માનવું જોઈએ. એટલે કે જેમ શબ્દ વાચ્યાર્થ પ્રતીતિનું નિમિત્ત છે તેમ તેનું ઘડી ઘડી અનુસંધાન કરી તેને વ્યંગ્યનું પણ નિમિત્ત માનવું જોઈએ; બીજી કોઈ વૃત્તિ સ્વીકારવાની જરૂર નથી. અભિધા જ બસ છે. શબ્દ સાંભળ્યા પછી જેટલો અર્થ નીકળે—પછી તે વાચ્ય હોય કે વ્યંગ્ય હોય—તે

૭૪ ‘તીરની જેમ તે આ દીર્ઘ અને દીર્ઘતર વ્યાપાર છે’ એથી અને ‘જે પર શબ્દ હોય તે શબ્દાર્થ છે’ એથી, વિધિ અહીંઆ વાચ્ય જ છે—એમ જેઓ કહે છે તે મૂર્ખાઓ તાત્પર્યની વાચો

બધાની પ્રતીતિનુ નિમિત્ત શબ્દ જ છે–કારણકે દરેક ઠેકાણે તે જ ઉપસ્થિત છે આમ પૂર્વપક્ષ છે. તેનુ ખણ્ડન વૃત્તિકાર આ પ્રમાણે કરે છે નિમિત્ત બે રૂપે હોય–કાતો વસ્તુને ઉત્પન્ન કરવા રૂપ કારક હોય કે જણાવવા રૂપ જ્ઞાપક હોય (જુઓ ઉલ્લાસ ૪ ટી ૨૬ ૨૭) શબ્દ અર્થનુ કારક નિમિત્ત હોઈ શકે નહિ—તે અર્થનો પ્રકાશ કરે છે માટે જ્ઞાપક રૂપ જ સભવી શકે હવે શબ્દને જ્ઞાપકરૂપ માનીએ તો તે પણ ઉપરના ન્યાયથી શી રીતે સભવે? કાર્ય ઉપરથી કારણ જાણવાનુ છે, એટલે કે કારણ અહીંઆ શબ્દરૂપી કારણ, અજ્ઞાત છે–હવે શબ્દરૂપી અજ્ઞાત કારણ શી રીતે અર્થનો જ્ઞાપક થઈ શકે? પોતે અજ્ઞાત હોઈ બીજાને શી રીતે જણાવી શકે? માટે તે જ્ઞાપક પણ આ ન્યાયથી સભવી શકે નહિ હવે ધારો કે શબ્દ જ્ઞાત થયો છે અને એ રીતે તે જ્ઞાપક થાય છે પણ એનુ જ્ઞાતત્વ તો સકેતથી જ સભવી શકે એટલે કે અમુક અર્થવાચક અમુક શબ્દ છે એવા જ્ઞાનથી જ સભવી શકે પણ સકેત તો કેવળ અન્વિત અર્થમા ગ્રહણ કરાય છે નહિ અન્વિતવિશેષમા અથવા વિધિરૂપ અર્થમા હવે જ્યા સુધી અમુક શબ્દ અમુક વિશેષ અર્થમા સકેતવાળો છે એવો નિર્ણય ન થાય ત્યા સુધી તે શબ્દથી તે અર્થનુ ભાન ન થાય, અને જ્યા સુધી તે વિશેષ અર્થનુ ભાન ન થાય ત્યા સુધી તે વિશેષ અર્થના તે શબ્દમા સકેત ગ્રહણ પણ ન થાય આ રીતે નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તની કલ્પના કરવા જતા અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવી પડે છે આ રીતે તમારે મતે જ્યા સુધી સકેત જ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી ત્યા સુધી નૈમિત્તિકની—વ્યગ્યની—પણ પ્રતીતિ અસભવિત ઠરે છે

સિદ્ધાન્તીના કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે વ્યગ્યની ઉપસ્થિતિમા શબ્દ જ્ઞાપક તો છે પણ તેનુ જ્ઞાપકત્વ વ્યાપાર વિના સભવે નહિ જેમ શબ્દ અભિધા વ્યાપારથી વાચ્યાર્થ દર્શાવે લક્ષણાવ્યાપારથી લક્ષ્યાર્થ દર્શાવે તેમ વ્યગ્યાર્થ દર્શાવવા માટે કોઇ વ્યાપાર કલ્પવો જોઇએ તે વ્યાપારને અમે વ્યજના કહીએ છીએ

૭૫ અહીથી નવો વાદ શરૂ થાય છે જેવી રીતે કોઇ બળવાન પુરુષે ફેંકેલુ ગોફણ તીર પોતાના એક જ વેગરૂપી વ્યાપારથી શત્રુનુ બખ્તર,

યુક્તિનું [૭૬]તાત્પર્ય જાણતા નથી. જેમ કે [૭૭]—'ભૂત અને ભવ્ય સાથે કહેવાતાં ભૂત ભવ્ય માટે કહેવાય છે.' એ રીતે કારક પદાર્થો ક્રિયાપદાર્થથી અન્વિત થતાં મુખ્ય ક્રિયાનો સંપાદન કરનાર પોતાની ક્રિયાનો આશ્રય હોવાથી સાધ્યના જેવા થાય છે,[૭૮]

ભેદે છે, મર્મ ભેદે છે અને પ્રાણ હરે છે એ જ રીતે સારા કવિએ વાપરેલો એક જ શબ્દ એક અભિધા વ્યાપારથી જ પદાર્થનું જ્ઞાન, અન્વયબોધ અને વ્યંગ્યપ્રતીતિ કરાવે છે. આ રીતે જેને વ્યંગ્ય કહીએ છીએ તે વાચ્ય જ છે. કારણકે શબ્દ એક જ અર્થ કહી વિરામ પામે છે એમ નથી પણ જેટલું કહેવાનું છે એટલું જણાવી વિરામ પામે છે. આ એક યુક્તિ થઇ. બીજી કહે છે—જે અર્થમાં જે શબ્દનું તાત્પર્ય જે હોય તે તે શબ્દનો અર્થ કહેવાય. આ બન્ને કારણોથી 'એષ્ઢે રાગ શીકો' (ઉદા. ૨) વગેરેનો વિધિરૂપ અર્થ વાચ્ય જ છે. વ્યંગ્ય સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

૭૬. यत्परः शब्दः स शब्दार्थः—જે પર જે શબ્દ હોય તે શબ્દાર્થ—એ મીમાંસકોએ કહેલા નિયમનું તાત્પર્ય તેઓ જાણતા નથી—રહસ્ય જાણતા નથી.

૭૭. ઉપરના ન્યાયનો અર્થ સમજાવે છે. કહેવાનો સાર એ છે કે ઉચ્ચારેલા શબ્દો વડે પ્રતિપાદ્ય બધા અર્થોમાંથી જે ભાગમાં વિધેયત્વ હોય તે ભાગમાં તેનું તાત્પર્ય સમજવું, નહિ કે બધાએ અર્થોમાં. આ બાબતનું પ્રતિપાદન વાક્યના સ્વરૂપ નો વિચાર કરી કહે છે, 'ગાય લાવ' એ વાક્યમાં 'ગાય' ભૂત છે—સિદ્ધ છે—કારક છે. 'લાવ' ભવ્ય છે—સાધ્ય છે—ક્રિયા છે. આમાં ભૂત ભવ્યને માટે ઉચ્ચારાય છે—એટલે કે સિદ્ધ પદાર્થ સાધ્યના વિષય તરીકે ઉચ્ચારાય છે. કારણકે વાક્યમાં ઉપસ્થિત થએલા પદાર્થોમાં સિદ્ધ પદાર્થો પ્રાપ્તરૂપ હોવાથી તેમનું વિધાન કરવું નકામું છે. માટે સાધ્યરૂપ પદાર્થો જ વિધેય થઇ શકે—એટલે કે જે વિધેય હોય તે જ તાત્પર્ય થાય અને તે જ વાક્યાર્થ કહેવાય અને તેને માટે જ વાક્ય ઉચ્ચારાય.

૭૮. વિધેયત્વ એટલે પ્રવર્તનારૂપ વિધિના વિષય થવું તે. ક્રિયાપદ આ વિષય થઇ શકે એટલે કે સાધ્ય થઇ શકે પણ કારક શી રીતે સાધ્ય થાય? તો કહે છે કે જ્યારે કારક પદાર્થો ક્રિયાના સંબંધમાં આવે છે ત્યારે તે પણ સાધ્ય જેવાં થાય છે—કારણકે તેઓ પોતાની ક્રિયાના આશ્રયરૂપ છે—જે ક્રિયા મુખ્યક્રિયાનું સંપાદન કરે છે—જેમકે 'ગાય લાવ' એ વાક્યમાં

અને તેથી 'નહિ બળેલાને બાળવું' એ ન્યાયથી જેટલું અપ્રાપ્ત છે તેટલાનું વિધાન થાય છે.[૭૯] જેમકે બીજા પ્રમાણોથી ઋત્વિજો-એ કરવાનું અનુષ્ઠાન સિદ્ધ થયા પછી, "લાલપાઘથી ઋત્વિજો-અનુષ્ઠાન કરે છે' એમાં લાલપાઘનું જ વિધાન કરવાનું છે. બીજી રીતે હવન ક્રિયાની સિદ્ધિ થઇ ગયાથી "દહિ વડે હોમે છે' વગેરેમાં દહિ વગેરેના સાધનપણાનું વિધાન કરવાનું છે.

કોઇ જગ્યાએ બેનું વિધાન, કોઇ જગ્યાએ ત્રણનું વિધાન પણ, જેમકે 'લાલ પટ વણ' વગેરેમાં એકનું વિધાન, બેનું વિધાન અથવા ત્રણનું વિધાન છે. તેથી 'જે જે વિધેય છે તેમાં જ તાત્પર્ય છે' (એનો અર્થ એવો છે કે) ઉપાત્ત શબ્દનું જ અર્થમાં તાત્પર્ય છે[૮૦]—નહિ કે સમન્વય તેટલા બધામાં એ. એમ હોય તો 'આગળ દોડે છે' વગેરેનું કોઇકવાર પાછળ વગેરે અર્થમાં તાત્પર્ય થાય.[૮૧]

'ઝેર ખા, પણ એને ઘેર જમીશ નહિ' એ વાક્યમાં 'એને ઘેર જમીશ નહિ' એ તાત્પર્ય છે માટે તે જ વાક્યાર્થ છે'—એમ જે કહેવાય છે [તેના જવાબમાં કહેવાનું કે] તેમાં 'પણ' એક

ગાયની ચલનરૂપ ક્રિયા લાવવાની ક્રિયાનું સંપાદન કરે છે—અને ગાય તેનો આશ્રય છે—માટે તે સાધ્ય જેવી બને છે. આ રીતે ક્રિયા અને કારક બન્ને સાધ્યરૂપ બની શકતા હોવાથી બન્નેમાં વિધેયત્વ ઘટી શકે.

૭૯. જેમ અગ્નિ બાળેલાને બાળતો નથી પણ નહિ બાળેયાને બાળે છે તેમ વાક્ય જે કાંઇ અપ્રાપ્ત છે તેનું જ વિધાન કરે છે—અને તે જ તેનું તાત્પર્ય છે.

૮૦ જેના માટે શબ્દ ઉચ્ચાર્યા હોય તે જ તેનું વિધેય છે અને તેમાં તેનું તાત્પર્ય છે.

૮૧ જે કાંઈ સમન્વય એ બધામાં એ તાત્પર્ય ગણીએ તો 'આગળ' શબ્દ જે પાછળની અપેક્ષા રાખે છે તેથી પણ 'આગળ દોડે છે' એમ બોલતાં પાછળ પણ સમન્વય અને તેમાં તેનું તાત્પર્ય થાય એટલે કે 'આગળ દોડે છે' તેનું પાછળ દોડે છે એવું તાત્પર્ય થાય.

વાચ્યપણું સૂચવે છે. પણ બન્ને આખ્યાત વાક્યોમાં અંગાંગિભાવ (ઘટતો) નથી તેથી 'ઝેર ખા' એ વાક્યને મિત્રનું વાક્ય ગણી અંગતા કલ્પવી જોઈએ, અને એ રીતે 'ઝેર ખાવા કરતાં એને ઘેર જમવું ખરાબ છે, તેથી કોઈ પણ રીતે એને ઘેર જમવું નહિ' એવું ઉપાત્ત શબ્દોના અર્થમાં જ તાત્પર્ય છે.

વળી જો શબ્દ સાંભળ્યા પછી જેટલો અર્થ સમજાય તેટલા બધાંમાં શબ્દનો અભિધા જ વ્યાપાર હોય તો પછી 'બ્રાહ્મણ તને છોકરો થયો, બ્રાહ્મણ તારી કન્યા ગર્ભવતી છે' વગેરેમાં હર્ષ શોક વગેરે પણ કેમ વાચ્ય ન થાય? લક્ષણા પણ શા માટે (સ્વીકારવી), શાથી જે લક્ષણીય અર્થમાં પણ દીર્ઘ અને દીર્ઘતર વ્યાપારથી પ્રતીતિ સિદ્ધ થશે, અને શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન અને સમાખ્યામાં પહેલું બીજા કરતાં બળવાન શી રીતે થાય ?[૮૨] આથી અન્વિતાભિધાનવાદમાં પણ વિધિનું એ વ્યંગ્યત્વ સિદ્ધ છે.

---

૮૨ જૈમિનિનું સૂત્ર નીચે પ્રમાણે છે. 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' આ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે શ્રુતિ આદી છ પ્રમાણોમાં જે પૂર્વ પૂર્વવર્તી છે તે પર પરવર્તી કરતાં બળવાન છે, અર્થાત્ પૂર્વ કરતાં પર (પછીનું પ્રમાણ) દુર્બળ છે. શાથી જે પરવર્તી પ્રમાણથી અર્થની પ્રતીતિ વિલંબથી થાય છે—જ્યારે પૂર્વવર્તી પ્રમાણથી શીઘ્ર થાય છે.

હવે જો કેવળ અભિધાવૃત્તિ જ સ્વીકારીએ તો જે સ્થાને શ્રુતિ, લિંગ આદિ અનેક પ્રમાણોથી અનેક અર્થો ઉપસ્થિત થતા હોય ત્યાં તે બધા અર્થો અભિધાવૃત્તિ દ્વારા ઉપસ્થિત થવાને લીધે એક જ સાથે ઉપસ્થિત થાય અને એ રીતે દરેક પ્રમાણોથી પ્રતીત થતા અર્થોના બાબમાં પૌર્વાપર્ય ન રહેવાથી કોઈનું દુર્બળપણું કે પ્રબળપણું ન રહે, પણ ખરી રીતે તો પૌર્વાપર્યને લીધે દુર્બળપણું અને પ્રબળપણું જૈમિનિએ નક્કી કરેલું છે,

શ્રુતિ આદિ પ્રમાણોનો અર્થ સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે. (૧) શ્રુતિ—પોતાનો અર્થ જણાવા માટે જે શબ્દ અન્ય શબ્દની અપેક્ષા ન રાખનો

વળી 'कुरु रुचिम्' (કરો રુચિ) કાવ્યની અંદર ઊંધાં હોય તો શી રીતે દોષ થાય? કારણકે આમાં અસભ્ય અર્થ અન્ય પદાર્થોથી અન્વિત નથી તેથી અનભિધેય જ છે; તેથી આવું વગેરે અપરિત્યાજ્ય થાય!

હોય તે શ્રુતિ કહેવાય. જેમકે—'व्रीहीनवहन्ति' 'ડાંગરને ખાંડે છે' આમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ એટલે કે 'ને'—પ્રત્યયરૂપ શબ્દશ્રુતિ છે કારણકે તે પોતાનો કર્મત્વરૂપ અર્થ જણાવામાં બીજા કોઇ શબ્દની અપેક્ષા રાખતો નથી. (૨) લિંગ અર્થવિશેષ જણાવનાર જે શબ્દગત સામર્થ્ય તે લિંગ જેમકે—'बर्हिर्देवसदनं दामि' 'પુરોડાશના સ્થાનભૂત દાભને કાપું છું' એ સ્થાનમાં દાભને કાપવા રૂપ અર્થને પ્રકાશિત કરવાનું 'दामि' 'કાપું છું' એ (શ્રુત) પદમાં સામર્થ્ય છે તે જ લિંગ કહેવાય એ રીતે આ મંત્ર 'દાભ કાપવાનું' અંગ બને છે 'જે મન્ત્રનું જે અર્થ પ્રકાશિત કરવાનું સામર્થ્ય હોય તેનુ તે અંગ બને છે' એ ન્યાયથી (૩) 'પરસ્પર આકાંક્ષાને લીધે કોઈ પણ એક અર્થમાં પર્યવસાન પામેલા પદો એ વાક્ય' જેમકે देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि 'દેવ સવિતાના પ્રસવમાં રહેતુ—એટલે કે અભ્યનુજ્ઞામાં રહેતુ (સવિતા દેવ વડે પ્રસૂત)—અશ્વિનોના બાહુ વડે, પૂષનના હાથ વડે. અગ્નિને અભિપ્રેત એવા તને (હવિને) નિર્વપુ છું (અર્પું છું, હોમું છું) આમાં 'निर्वपामि' 'નિર્વપુ છું' એ લિંગથી 'जुष्टं' 'અભિપ્રેત' એ ભાગનો નિર્વાપમાં વિનિયોગ છે. તેની સાથે 'देवस्य त्वा' 'દેવ તને' વગેરે ભાગનો પણ એકવાક્યતાના બળથી નિર્વાપમાં જ વિનિયોગ થાય છે. (૪) પરસ્પરની આકાંક્ષા તે પ્રકરણ જેમકે दर्शपूर्णमासाभ્યાં स्वर्गकामो यजेत, समिधो यजति तनूनपातं यजति आज्यभागौ यजति 'સ્વર્ગના ઇચ્છનારે દર્શ અને પૂર્ણમાસ યાગ કરવો' અર્થાત્ તે યાગો વડે સ્વર્ગ—અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરવું 'સમિધને યજે, તનૂનપાતને યજે અને આજ્યભાગને યજે' અર્થાત્ સમિધ-યાગ, તનૂનપાતયાગ અને આજ્યભાગયાગવડે ઉત્પન્ન કરે. આ બે વાક્યો વચ્ચે પરસ્પર આકાંક્ષા છે (બે વાક્યો વચ્ચે પરસ્પર આકાંક્ષા છે, કારણકે પહેલા વાક્યમાં સ્વર્ગરૂપ ફળનું કથન છે તેથી સ્વર્ગાનુકૂલ અપૂર્વ દર્શ અને પૂર્ણમાસ યજ્ઞોવડે કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવું એવી ઉપકાર-આકાંક્ષા રહે છે, અને બીજા વાક્યોમાં ફળનું કથન ન હોવાથી

વળી જો વાચ્ય-વાચકથી ભિન્ન વ્યંગ્ય-વ્યંજકભાવ સ્વીકારવામાં ન આવે તો અસાધુત્વ વગેરેનું નિત્યદોષત્વ અને કષ્ટત્વ વગેરેનું અનિત્યદોષત્વ[૮૩] એ રીતે વિભાગ કરવા અયોગ્ય થાય, પણ અયોગ્ય નથી, શાથી જે [તે] બધાને વિભક્ત તરીકે સમજાય છે. વાચ્યવાચક ભાવથી ભિન્ન વ્યંગ્યવ્યંજકતાનો આશ્રય લેવામાં આવે તો, વ્યંગ્ય બહુ રૂપ હોવાથી ક્યાંક જ, કોઈકના જ ઉચિતપણાને લીધે વિભાગવ્યવસ્થા ઘટે.

'કપાલિના સંગ તણા પ્રલોભથી, થયાં હવે છે અતિશોચનીય બે,'[૮૪]

સમિધ્યાગ વગેરે યાગો વડે શું ઉત્પન્ન કરવું એવી પ્રયોજન-આકાંક્ષા રહે છે. પહેલા વાક્યમાં 'કઇ રીતે' એવી ઉપકાર-આકાંક્ષા અને બીજા વાક્યોમાં 'શું ઉત્પન્ન કરવું' એવી પ્રયોજન-આકાંક્ષા હોવાથી આ બન્ને વાક્યોનો પરસ્પર સંબંધ જોડાય છે. એનું નામ પ્રકરણ. તેથી એવો અર્થ નીકળે કે સમિધ્યાગ વગેરે દર્શ અને પૂર્ણમાસયાગના અંગ છે. [અપૂર્વ એટલે કે ફલ પ્રાપક અદૃષ્ટ]. ૫ 'દેશની સમાનતા તે સ્થાન' કહેવાય છે. સ્થાનને ક્રમ પણ કહે છે. પાઠક્રમ અને અનુષ્ઠાનક્રમ એવી રીતે તે બે પ્રકારનો હોય છે ઇત્યાદિ. ૬ 'સમાખ્યા એટલે યૌગિકશબ્દ' જે શબ્દથી તેના અવયવોનો જ અર્થ જણાય છે તે યૌગિક શબ્દ. જેમકે 'પાચક' પચ્=રાંધવું— 'અક' કર્તૃબોધક પ્રત્યય એ બે અવયવોનો જ અર્થ એ શબ્દમાં જણાય છે, માટે તે યૌગિક છે.

વધારે વિગત માટે અને પૂર્વાપરની પ્રબળતા દુર્બળતા માટે જુઓ જૈમિનીસૂત્ર અધ્યાય ૩, પાદ ૩, સૂત્ર ૧૪.

૮૩ વ્યાકરણના દોષો આવવા તે અસાધુત્વ વગેરે દોષો. શ્રવણને કટુ લાગે એવા શબ્દોનો પ્રયોગ અમુક ઠેકાણે દોષરૂપ છે પણ અમુક ઠેકાણે નથી, જેમકે શૃંગારાદિમાં દોષરૂપ પણ રૌદ્ર વગેરેમાં દોષરૂપ નહિ.

૮૪ ઉપરનો શ્લોક કુમારસંભવ સર્ગ ૫ શ્લો. ૭૧માંથી લીધો છે. ઉત્તરાર્ધ નીચે પ્રમાણે છે. 'કલા કલાવાનની કાન્તિવાળી એ, અને તુ આ લોકની નેત્રકૌમુદી.' આ શ્લોક શંકર માટે તપ કરતી પાર્વતીના પ્રેમની પરીક્ષા કરવા બટુક વેષધારી શંકરે કહેલો છે. એ સંબંધમાં 'કપાલી' પદનું ઔચિત્ય છે.

વગેરેમાં 'પિનાકી' વગેરે પદથી વિલક્ષણ રીતે 'કપાલી' વગેરે પદ શી રીતે કાવ્યને અનુગુણ થાય છે?

વળી વાચ્ય અર્થ બધા સમજનારા માટે એકરૂપ જ છે તેથી તે નિયત છે. કારણકે 'સૂર્ય અસ્ત થયો' વગેરેમાં વાચ્યાર્થ કદી બદલાતો નથી. પણ વ્યંગ્ય તો તે તે પ્રકરણ, વક્તા, સમજનાર વગેરે વિશેષોની સહાયતાથી વિવિધ થાય છે. જેમકે 'સૂર્ય અસ્ત થયો' એથી[૯૫] શત્રુ ઉપર સામી ચઢાઈ કરવાનો અવસર છે,[અ] અભિસરણ શરૂ કર,[આ] તારો પિયુ આવ્યામાં છે,[ઇ] કામ કરવાનું બંધ કરીએ,[ઉ] સંધ્યા સમયનો આચાર શરૂ કર,[એ] દૂર ન જા,[ઐ] ગાયોને ઘરમાં દાખલ કરો,[ઓ] હવે તાપ નહિ પડે,[ઔ] વેચવાની વસ્તુઓ સંકેલી લ્યો,[અં] હજી પણ પિયુ આવ્યો નહિ,[અઃ] વગેરે અનવધિ વ્યંગ્ય અર્થ તે તે પ્રસંગે પ્રતિભાસે છે.

'ઓઇ' (ઉ. ૨) વગેરેમાં વાચ્યવ્યંગ્યનો નિષેધવિધિરૂપે, ભેદ હોવા છતાં,

> [૯૬]"માત્સર્ય વીસારી વિચારી આર્યો
> મર્યાદથી કાર્ય કરુ કહો તે;
> નિતંબ છે સેવ્ય મહીધરોના
> કે કામથી હાસતી કામિનીના ?" ૧૩૩

---

૯૫ અ રાજા સેનાપતિને કહે છે. આ દૂતી અભિસારિકાને, ઇ સખી વાસકસજ્જાને, ઉ મજુરો એક બીજાને, એ ધાર્મિક બ્રાહ્મણને ઐ આસ જન કાઇક કામસર બ્હાર જનારને, ઓ ગૃહસ્થ ગોવાળને, ઔ દિવસે તાપથી બળેલાને અં વેપારીઓ પોતાના ગુમાસ્તાને, અઃ પ્રોષિતભર્તૃકા ખબર લાવનારને.

૯૬ <હે આર્યો માત્સર્ય છોડી વિચાર કરી મર્યાદાથી કાર્ય છે તે કહો—પર્વતોના નિતંબો સેવ્ય છે કે કામથી હસતી કામિનીઓના ?>

વગેરેમાં વાચ્યવ્યંગ્યનો સંશય અને શાન્ત શૃંગારીમાંથી કોઈ પણ એક વિષયક નિશ્ચય રૂપે ભેદ હોવા છતાં,[૮૭]

[૮૮] ‘ નૃપ તીખી અસિધારે શત્રુનાં શીર્ષ છેદી
ગ્રહણ કરી રિપુશ્રી દર્પ શો હોય તેમાં !
નથી શું તવ વહાલી કીર્તિ લ્હોંચાડી સ્વર્ગે
રિપુહર અરિઓએ અંગવ્હોણા છતાં એ.” ૧૩૪

વગેરેમાં વાચ્ય અને વ્યંગ્યનો નિન્દા અને સ્તુતિ રૂપે[૮૯] સ્વરૂપનો ભેદ હોવા છતાં; પ્હેલાં અને પછી જ્ઞાન થવાથી કાલનો ભેદ છતાં;[૯૦] શબ્દને આશ્રિત હોવાથી, અને શબ્દ, તેનો એક ભાગ, તેનો અર્થ, વર્ણ, અને રચનાને આશ્રિત હોવાથી, આશ્રયનો ભેદ હોવા છતાં;[૯૧] શબ્દાનુશાસન[૯૨] જ્ઞાન વડે જાણવું, અને પ્રકરણ વગેરેની સહાયતાવાળી પ્રતિભાની નિર્મળતાથી યુક્ત શબ્દાનુશાસન જ્ઞાનવડે જાણવું, એ રીતે નિમિત્તનો ભેદ હોવા છતાં; માત્ર સમજનાર એવા અને વિદગ્ધ એવા વ્યવહારને

---

૮૭ આ શ્લોકમા વાચ્યાર્થ સંશયરૂપ છે પણ વ્યંગ્યાર્થ નિશ્ચયરૂપ છે—શાન્ત સ્વભાવના પુરુષોએ પર્વતના નિતંબો સેવવા યોગ્ય છે અને શૃંગારીઓએ કામિનીના નિતંબો સેવવા યોગ્ય છે,—

૮૮ < હે પૃથ્વીપાલક તીક્ષ્ણ તરવારની ધારવડે કરેલ છેદનથી જેમનાં માથાં પડ્યાં છે તે શત્રુઓની લક્ષ્મી લઇ તને શેનો ગર્વ થાય છે ? તારી—જેણે શત્રુઓને હણ્યા છે તેની—કીર્તિવલ્લભા તેઓ અપંગ હોવા છતાં શું સ્વર્ગમાં નથી ઉપાડી ગયા ? >

૮૯ આમાં નિન્દા વાચ્ય છે, સ્તુતિ વ્યંગ્ય છે.

૯૦ વાચ્યનું પહેલાં જ્ઞાન થાય અને વ્યંગ્યનું પછી થાય એ રીતે કાલનો ભેદ છે. વાચ્ય વ્યંજક હોઇ વ્યંગ્ય પ્રતીતિનું કારણ છે એટલે પૂર્વવર્તી છે

૯૧ વાચ્યાર્થનો આશ્રય શબ્દ છે એટલે કે તે શબ્દની અભિધા શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. વ્યંગ્ય તો શબ્દ, તેનો એક ભાગ વગેરે ઉપર આધાર રાખે છે એ રીતે આશ્રયનો ભેદ છે.

૯૨ વ્યાકરણ, કોશ વગેરે.

કરવાથી, તથા કેવળ પ્રતીતિ અને ચમત્કૃતિ કરવાથી કાર્યનો ભેદ હોવા છતાં, 'સૂર્ય અસ્ત થયો' વગેરેમા બતાવેલી રીતે સખ્યાનો ભેદ હોવા છતાં;

"૯૩ કોને રોષ ચડે ના દેખીને વ્રણ પ્રિયા તણા અધરે !
પદ્મ ભમરવાળુ સુંઘી વાર્યું કરનારી સ્હે હાવાં!" ૧૩૫

વગેરેમાં વાચ્ય વ્યંગ્યને સખીમા રહેવારૂપે અને તેના કાન્ત આદિમા રહેવારૂપે વિષયનો ભેદ હોવા૯૪ છતાં, પણ જો એકત્વ (મનાય) તો નીલાપીળા વગેરેમાં ક્યાય પણ ભેદ ન રહે. શાથી જે,—કહ્યું છે કે—જે વિરુદ્ધ ધર્મોનો અધ્યાસ અને કારણનો ભેદ છે એ જ [અનુક્રમે] ભેદ કે ભેદના હેતુ છે.૯૫

વાચકોને અર્થની અપેક્ષા હોય છે પણ વ્યજકોને તેની અપેક્ષા હોતી નથી એ રીતે વાચકત્વ એ જ વ્યંજકત્વ નથી. વળી 'વાનીર કુજ' (ઉ ૧૩૨) વગેરેમા પ્રતીયમાન અર્થને અભિવ્યક્ત કરી જેમા, વાચ્ય પોતાના સ્વરૂપમા જ વિશ્રામ પામે છે તે ગુણીભૂત વ્યગ્યમા પોતાના શબ્દથી નહિ કહેવાતો (અને) જ્ઞાનનો વિષય બનતો અતાત્પર્યભૂત અર્થ [બીજા] કયા વ્યાપારની વિષયતાને અવલંબે !

'હું રામ, સર્વે સહું' (ઉદા. ૧૧૨) 'વ્હાલો જીવ કરી કર્યું ઉચિત ના રામે, પ્રિયે, પ્રેમનુ.' 'પામ્યા શૌર્યગુણોર્થી કીરતિ વડી આ રામ લોકોમહીં' (ઉદા. ૧૦૯) વગેરેમા લક્ષણીય અર્થ પણ વિવિધ બને છે, વિશેષ વ્યવહારનો હેતુ* થાય છે,

---

૯૩ <પ્રિયાનો વ્રણવાળો અધર જોઈને કોને ગુસ્સો ન થાય? વાર્યા છતા ઉઘુ કરનારી હે ભમરાવાળા પદ્મને સુઘનારી હવે સહન કર>

૯૪ વાચ્યાર્થનો નાયિકા વિષય છે, અને ભમરાએ ડખ માર્યો નહિ કે જારે, એવા વ્યગ્યનો નાયક વિષય છે

૯૫ બે નિત્ય વસ્તુઓમા ભેદ હોય તો તે વિરુદ્ધ ધર્મોને લીધે અને અનિત્ય વસ્તુમા ભેદ હોય તો તેનો સબબ તે બન્નેના કારણનો ભેદ છે.

* અર્થાન્તર સક્રમિત વાચ્ય વગેરે જે વિશેષ ભેદો માનવામા આવે છે તે લક્ષ્યાર્થ માત્રથી પણ સભવી શકે

અને તેનુ જ્ઞાન શબ્દાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે. પ્રકરણ વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે તો પછી આ નવો પ્રતીયમાન કોણ છે? કહેવાય છે. લક્ષણીય અર્થ વિવિધ છે તો પણ અનેકાર્થક શબ્દના અભિધેયના જેમ નિયત જ છે, મુખ્ય અર્થ સાથે અનિયત સંબંધવાળો લક્ષણાથી જણાવી શકાય નહિ. પણ વ્યંગ્ય તો પ્રકરણ વગેરે વિશેષોને લઇને નિયત સંબંધ, અનિયત સંબંધ અને સંબદ્ધ-સંબંધ એ રીતે પ્રકાશે છે. વળી

"સાસુ અહીં ઘોરે છે, અહીં આં હું સૂઉં, જોઇ લે દિવસે
પંથી રતાંધળા, મા મારી શય્યા મહીં પડતો" ૧૩૬

વગેરેમાં વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્ય ધ્વનિમાં મુખ્યાર્થનો બાધ નથી. તેથી અહીં લક્ષણા શી રીતે (કહેવાય)? લક્ષણામાં પણ વ્યંજનાનો અવશ્ય આશ્રય લેવો જોઈએ એમ સાબીત કર્યું છે.×

જેવી રીતે અભિધા સમયની અપેક્ષા રાખે છે તેવી રીતે લક્ષણા મુખ્યાર્થબાધ વગેરે ત્રિરૂપ સમયવિશેષની અપેક્ષા રાખે છે. આથી તે અભિધાની પુચ્છ રૂપ છે એમ [કેટલાકો] કહે છે.

લક્ષણારૂપ જ ધ્વનન નથી[૬૧] કારણ કે તેને (લક્ષણાને) અનુસરી તેનું (વ્યંજનાનું) દર્શન થાય છે. અને તે તેને જ અનુગત છે એમ નથી, અભિધાને અવલંબીને પણ તે થાય છે. તે બન્ને ઉપર જ આધાર રાખે છે એમ નથી, કારણ કે અવાચક વર્ણને અનુસરી પણ તે દેખાય છે. તે શબ્દને જ અનુસરે છે એમ નથી, કારણ કે તે અશબ્દરૂપ નેત્રના કટાક્ષ વગેરેમાં રહ્યા તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે અભિધા, તાત્પર્ય, અને

× જુઓ ઉલ્લાસ ૨. સૂ. ૧૮ વગેરે

૬૧ લક્ષણા અને વ્યંજના એક નથી પણ ભિન્ન છે. તેના બોધક કારણો આપે છે.

લક્ષણારૂપ ત્રણે વ્યાપારોથી ભિન્ન ધ્વનન વગેરે પર્યાયોવાળો વ્યાપાર ઢંકાય એમ નથી.

૯૭ તેમાં 'સાસુ અહીં' વગેરેમાં (ધ્વનિ) નિયતસંબંધ છે, ૯૮"કોને રોષ ચડે ના" વગેરેમાં અનિયતસંબંધ,

૯૯"વિપરીત રતે લક્ષ્મી બ્રહ્માને દેખી નાભિકમલસ્થ
હરિનું દક્ષિણ લોચન ઢાંકે આકુલ થઈ રસમાં." ૨૩૭

વગેરેમાં સંબદ્ધસંબંધ છે.૧૦૦ આમાં હરિ પદથી જમણી આંખ સૂર્યરૂપ છે એ વ્યંજના થાય છે, તેના બંધ થવાથી સૂર્યનું અસ્ત થવું, તેના વડે પદ્મનો સંકોચ, તેના વડે બ્રહ્માનું પૂરાઈ જવું. તેમ થતાં ઢાંકવાનું અંગ ન દેખાવાથી બંધનરહિત સુરતવિલાસ એમ (વ્યક્ત થાય છે).

૧૦૧ 'અખણ્ડ બુદ્ધિથી સમજાતો વાક્યાર્થ જ વાચ્ય છે અને વાક્ય જ વાચક છે' એમ પણ જેઓ કહે છે તેઓએ

---

૯૭ જેમા વ્યંગ્યનો સંબંધ નિયત છે તે નિયત સંબંધ વ્યંગ્ય "અહીંઆ સાસુ" વગેરે શ્લોકમાં નિયત સંબંધ વ્યંગ્ય છે. નિયત સંબંધ એટલે કે વાચ્ય અને વ્યંગ્યનો એક જ વિષય હોવો તે. આ શ્લોકમાં બન્નેનો વિષય મુસાફર છે.

૯૮. આમા બન્નેનો એક વિષય નથી-વાચ્યનો વિષય સખી છે વ્યંગ્યનો વિષય તેનો વ્હાલો વગેરે છે.

૯૯. <વિપરીત રતમાં લક્ષ્મી નાભિ કમળ ઉપર બેઠેલા બ્રહ્માને જોઈને હરિની જમણી આખ રસાકુલ થઇ એકદમ ઢાંકી દે છે.>

૧૦૦. સંબદ્ધ સંબંધ વ્યંગ્ય એટલે કે જે વ્યંગ્ય એક બીજાથી સિદ્ધ થઈ પરંપરારૂપે પ્રતીત થાય તે.

૧૦૧ વેદાન્તીના મતની ચર્ચા કરે છે. અખણ્ડ વાક્યની વાક્યાર્થમાં શક્તિ છે. તેજ રીતે વાક્યગમ્ય વ્યંગ્ય પણ હોઈ તેમાં પણ વાક્યની શક્તિ જ છે.

અવિદ્યાના માર્ગમા પડેલાઓએ [૧૦૨]પણ પદ અને પદાર્થની કલ્પના કરવી જ જોઈએ એ રીતે તેમના પક્ષે પણ આપેલા ઉદાહરણો વગેરેમા વિધિ વગેરે વ્યંગ્ય જ છે.

[૧૦૩] વાચ્ય સાથે સંબંધ વિનાનુ તો [કાઇ પણ] પ્રતીત થતું નથી, શાથી જે ગમે તેનાથી ગમે તે અર્થનું ભાન થવાનો પ્રસંગ આવે આ રીતે સંબંધથી થતો વ્યંગ્ય વ્યંજકભાવ, અનિયત સંબંધમા અવશ્ય રીતે ન થાય માટે વ્યાપ્ત થવાથી, નિયત હોવાથી, ધર્મિમા રહેલો હોવાથી [એવા] ત્રિરૂપ લિંગથી લિંગીનુ જ્ઞાન જે અનુમાન[૧૦૪] તદ્રૂપે પર્યવસાન પામે છે. જેમકે

[૧૦૫] 'ફ્રર ધાર્મિક નીગતે ને કુતરો આજ મારીયો તેહ
ગોદાવરી તીર કુંજ વસતા સિંહે મદોન્મત્તે" ૧૩૮

---

૧૦૨ ક્રિયાકાલ ભાવ ધર્મ અને વર્ણભેદ વિના સર્વે નહિ સંસાર મિથ્યા હોવાથી ધર્મધર્માભાવ સંભવતો નથી અને પણ નિર્ગુણ હોવાથી તે ઘટતો નથી આથી પદ અને પદાર્થના વિભાગની કલ્પના વિના જ અખણ્ડ બુદ્ધિથી અખણ્ડ વાક્યાર્થ સમજવાનો છે આ પૂર્વપક્ષના જવાબમા કહે છે કે અખણ્ડવાદીના તો પદ અને પદાર્થનો વિભાગ સ્વીકારવાની જરૂર પડે અને એ રીતે વ્યંગ્ય પણ સ્વીકારવુ પડે

૧૦૩ નૈયાયિક મતની ચર્ચા કરે છે

૧૦૪ અનુમાન કરવા માટે ત્રિરૂપ લિંગ આવશ્યક છે ઉ. ત. ધૂમાડો દેખાવાથી પર્વત અગ્નિવાળો છે એવુ અનુમાન કરવા માટે પ્રથમ તો તે હેતુ વ્યાપ્ત હોવો જોઈએ એટલે કે જ્યા જ્યા ધુમાડો છે ત્યા ત્યા અગ્નિ છે, જેમકે રસોડામા બીજુ નિયત હોવો જોઇએ એટલે કે જ્યા જ્યા અગ્નિ ન હોય ત્યા ત્યા ધૂમ ન હોય, જેમકે સરોવરમા અને ત્રીજુ ધર્મિનિષ્ઠ હોવો જોઇએ એટલે કે હેતુનુ પક્ષમા એટલે કે ધૂમ હોનુ પર્વતમા-હોવાપણુ સિદ્ધ હોવુ જોઇએ વ્યંગ્ય વ્યંજકભાવનુ પણ આ ત્રિરૂપલિંગથી અનુમાન કરાય છે

૧૦૫ <હે ધાર્મિક, નીરાંતે ફર. તે કુતરો આજે તે ગોદાવરીના કિનારા ઉપરના કુંજમા રહેતા ગર્વવાળા સિંહે માર્યો છે> આ શ્લોકનો વાચ્યાર્થ એવો છે કે કુતરો મારી નખાયાથી બીક માણસ બને ઘર આગળ ફરે વ્યંગ્યાર્થ એવો છે કે ગોદાવરી તીરના કુંજવાળી સિંહે તે મારી નાખ્યો હોવાથી ત્યા ત્યાંહણ ન જઈ શકે.

૧૦૬આમાં કુતરાના જવાથી ઘેર ફરવાનું વિધાન થાય છે, તે ગોદાવરી તીરે સિંહની ઉપલબ્ધિથી ન ફરવાનું અનુમાન કરાવે છે. જે જે બીકણોનું ભ્રમણ છે તે તે ભયના કારણની નિવૃત્તિની ઉપલબ્ધિપૂર્વક છે, અને ગોદાવરી, તીરે સિંહની ઉપલબ્ધિ છે તેથી વ્યાપકના વિરુદ્ધની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

૧૦૭ આ વિષે કહેવાનું કે—બીકણ પણ ગુરુના કે પ્રભુના હુકમથી, પ્રિયાના અનુરાગથી અને એવા બીજા કોઈક હેતુથી ભયકારણ હોય તોપણ ભમે એ રીતે અનૈકાન્તિ હેતુ, કુતરાથી બીતો પણ વીરત્વને લઈને સિંહથી બીએ નહિ એ રીતે વિરુદ્ધ પણ, અને ગોદાવરી તીરે સિંહની હયાતી પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી નિશ્ચિત નથી પણ વચનથી,—અને વચનનું પ્રામાણ્ય નિયત નથી, શાથી જે અર્થની સાથે નિયત સંબંધ નથી એ રીતે—અસિદ્ધ છે. તો આવા હેતુથી શી રીતે સાધ્યની સિદ્ધિ થાય !

૧૦૮તે જ રીતે 'ઓષ્ઠે રાગ ફીકો' વગેરેમાં જ્ઞાપક તરીકે ચન્દનનું ખરી પડવું વગેરે લેવામાં આવે છે તે બીજા કારણથી પણ સંભવે છે, અને એથી આમાં જ સ્નાનના કાર્ય તરીકે કહેવાયા છે. એ રીતે ઉપભોગમાં જ તે વ્યાપ્ત નથી, એથી તે અનૈકાન્તિક છે. ૧૦૯ વ્યક્તિવાદીએ પણ અધમ પદની સહાયતાવાળા એમનું [ઓષ્ઠે રાગ વગેરે પદોનું] વ્યંજકત્વ કહ્યું છે; અને આમાં

૧૦૬ આ વ્યંગ્યમા અનુમાનને ઘટાવે છે—એટલે કે અનુમાનથી ગોદાવરી તીરે ન ભમવાનો અર્થ સિદ્ધ કરે છે. આ મતે વ્યંગ્ય સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

૧૦૭ આ મતનું ખણ્ડન કરે છે. જે હેતુથી અનુમાન કરવાનું છે તે હેતુ દુષ્ટ છે એમ સાબીત કરે છે. તે અનૈકાન્તિક છે, વિરુદ્ધ છે અને અસિદ્ધ છે. આવા દુષ્ટ હેતુથી સાચું અનુમાન થઇ શકે નહિ.

૧૦૮ ઓષ્ઠે રાગ વગેરે શ્લોકમાં પણ અનુમાન ઘટતું નથી એમ સાબીત કરે છે

૧૦૯ વ્યંજનાવાદીને માટે તે બધા વ્યંગ્ય અર્થો કહાડવામા દોષ નથી એ બતાવે છે.

અધમત્વ પ્રમાણુથી સિદ્ધ નથી એથી અનુમાન શી રીતે થાય? આવા અર્થમાંથી આવો અર્થ ઉપપત્તિની અપેક્ષા વિના પણ પ્રકાશે છે એ વ્યક્તિવાદીને તો અદૂષણ છે!

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં ધ્વનિગુણીભૂતવ્યંગ્યના સકીર્ણ ભેદ-નિર્ણયનો પાંચમો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

ઉલ્લાસ છઠ્ઠો

[1](સૂ. ૭૦) પહેલાં જે શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર એવાં બન્ને કાવ્યોનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે તેમાં [અનુક્રમે] ચિત્રઅર્થ અને ચિત્રશબ્દની સ્થિતિ ગૌણપ્રધાનભાવથી છે. ૪૮

શબ્દચિત્રમાં અર્થ અચિત્ર છે એમ નહિ, અથવા અર્થચિત્રમાં શબ્દ અચિત્ર છે એમ તો નહિ.

તેમ જ કહ્યું છે કે,[2]

' તેના (મતે) રૂપક વગેરે અલંકાર છે. તે બીજાઓ વડે બહુ રીતે કહેવાયો છે. સુંદર પણ આભૂષણ વિનાનું વનિતાનુ મુખ શોભતું નથી. કેટલાક લોકો[3] રૂપક વગેરે અલંકારને બાહ્ય ગણે છે તેઓ વાણીનો અલંકાર સુબંત અને તિઙંત પદોની વ્યુત્પત્તિને ઈચ્છે છે. તેથી તેને સુશબ્દતા કહે છે. અર્થવ્યુત્પત્તિ આના જેવી નથી પણ અમને તો શબ્દાલંકાર અને અભિધેયાલંકારના ભેદથી બન્ને ઈષ્ટ છે."

---

૧ ઉત્તમ કાવ્ય અને મધ્યમ કાવ્યનુ નિરૂપણ કર્યા પછી આ ઉલ્લાસમા અધમ કાવ્યનું નિરૂપણ કરે છે પહેલા ઉલ્લાસમા શબ્દચિત્ર અને અર્થ ચિત્ર કાવ્યોના ઉદાહરણો આપ્યા છે. નવમા અને દશમા ઉલ્લાસમા શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર બતાવવામા આવશે. આ ઉલ્લાસમા એટલુ જ બતાવ્યુ છે કે શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર કાવ્યના ભેદ પ્રધાનગૌણ ભાવને લઈને છે. એકમાં બીજાનો અત્યંત અભાવ છે એમ નથી શબ્દચિત્ર કાવ્યમા અર્થચિત્રતા ગૌણ હોય છે; અર્થચિત્ર કાવ્યમા શબ્દચિત્રતા ગૌણ હોય છે.

૨. નીચેના શ્લોકો ભામહના કાવ્યાલંકારમાથી (પરિ. ૧. શ્લો. ૧૩ ૧૫) લીધા છે.

૩. કેટલાક લોકો અર્થાલંકારને બાહ્ય કહે છે એટલેકે કાવ્યના અર્થનુ જ્ઞાન થયા પછી તે ભાન થાય છે એમ કહે છે. નામ અને ક્રિયાપદને અનુપ્રાસ વગેરેમા ગોઠવવાથી ભાષાનો અલંકાર થાય છે એટલે કે શબ્દાલંકાર થાય છે. આ શબ્દાલંકારની ચમત્કૃતિ પોતાની મેળે જ થાય છે એટલે કેટલાક તેને જ ઇચ્છે છે પણ ભામહને બન્ને ઇષ્ટ છે.

શબ્દચિત્ર જેમકે

[4]પ્રથમ પ્રગટી લાલી, શોભા સુનેરી થઈ પછી
વિરહથી જ્હીલી વામા કેરા કપોલ સમી દ્યુતિ,
કુણી કમલિનીના કાપેલા સકન્દની કાન્તિનો
સમરથ તમો નાશે ઈન્દુ ઉગ્યો રજની મુખે. ૧૩૯

અર્થચિત્ર જેમકે

[5]ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च ।
नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥ १४० ॥

જો કે સર્વત્ર કાવ્યમાં છેવટે વિભાવ વગેરે રૂપે પર્યવસાન થાય છે તો પણ સ્ફુટ રસ ન જણાવાથી આ બન્ને કાવ્યો અવ્યંગ્ય કહ્યાં છે.[6] આમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારના ભેદથી ઘણા ભેદો થાય છે તેમનો અલંકારોનો નિર્ણય કરતી વખતે નિર્ણય થશે.

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર કાવ્યના નિરૂપણનો છઠ્ઠો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

---

૪. <રજનીના પ્રારંભમાં પ્રથમ રક્ત દ્યુતિવાળો પછી સુવર્ણ જેવી પ્રભાવાળો પછી વિરહથી ક્લેશ પામની કોમલ સ્ત્રીના ગાલની દ્યુતિ જેવો પછી રસાળ કમલિનીના કાંદાના કકડા જેવી દ્યુતિવાળો અંધકારનો નાશ કરવામાં સમર્થ ચંદ્ર ઉગે છે.>

૫. <સુંદર પાંપણો યુક્ત આંખવાળીઓના તે વાળની લટો અને ખલો કોને ક્ષોભ નથી કરતા? જે (વાળ) નીચે લટકતા અને (ખલ) નીચ વૃત્તિવાળા, જે (વાળ) હંમેશા વિલાસથી કપાળ ઉપર પડેલા છે, જે (ખલો) વિલાસથી જુઠું બોલવામાં લાગેલા છે (તે વાળ) કાળાશ અને વાંકડીઆપણું છોડતા નથી, (તે ખલો) કાળાં કામ અને કપટ છોડતા નથી.>

૬. આ બધા અધમ કાવ્યમાં રસાદિ વગેરેનો અત્યન્ત અભાવ હોય છે એમ નથી. પણ તે અસ્ફુટ હોવાથી તેમને અવ્યંગ્ય કહ્યા છે.

શુદ્ધિપત્રક

[વાંચકોને પુસ્તક શરૂ કર્યા પહેલાં નીચે પ્રમાણે ભૂલો સુધારી લેવા વિનંતી છે.]

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૧૨	ગાણુ	ગૌણુ
૫	૧૫	કામાર	કૌમાર
૬	૨	રાંમાંચ	રોમાંચ
૬	૪	ગઈ	ગઈ,
૭	૪	ઉામ	ઊામ
૭	૨૧	દ્રોહોદ્રક	દ્રોહોદ્રેક
૮	૧૫	ઉપરાંત	થી જુદી
૧૨	૨	અવયવે	અવયવો
૧૨	૧૧	જાત	જાતિ
૧૩	૧૫	આવે,	આવે;
૧૪	૧૦	કેટલાએકનો	કેટલાએકનો,
૧૫	૨૬	લખ્યાર્થ	લક્ષ્યાર્થ
૨૧	૧૮	ત ગાણી	તે ગૌણી
૨૧	૧	અથ	અર્થ
૨૬	૯	વીશેષ	વિશેષ
૨૬	૧૮	પરમેશ્વર શબ્દ રાજાના અર્થમાં પણ વપરાય છે.	પરમેશ્વર શબ્દ શિવ વિષ્ણુ વગેરેને માટે પણ વાપરી શકાય.
૨૭	૮	ઉચ્ય	ઉચ્ચ
૨૭	૨૭	દુરાધરોહ	દરધિરોહ
૨૭	૩૦	અથ	અથ
૨૮	૨૨	૦મિથ્યને	૦મિર્થ્વનેઃ
૩૧	૧૫-૧૬	શ્લોક ટાઈપ ન જોઈએ.	
૩૩	૧૦	(સૂ. ૪)	(સૂ. ૨)
૩૩	૨૪	(સૂ. ૫)	(સૂ. ૪)
૪૧	૧	રસ	રસને
૪૨	૧૫	નિયમભગ	નિયમભંગ
૪૪	૯	મુવો	મુઓ
૪૬	૭	રુપાળા	રૂપાળા

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૮	૨૨	નિષ્પન્ન	નિષ્પન્ન
૪૮	૨૫	આપનાથી જૂદું શરીર	આપના શરીરથી જૂદું
૫૬	૧૪	એવી	એવું
૫૭	૧૪	એવી	એવું
૬૦	૫	એવી	એવું
૬૪	૯	એવી...... થતી	એવું...... થતું
૬૫	૨	वतवीर	वत वीर
૭૪	૧૮	कठतटे	कण्ठतटे
૮૩	૨૫	સયનાય છે	સૂચનાય છે
૮૪	૨૩	કહે છે	કહે છે કે
૮૬	૪	ताडूं ने	ताडूं ते
૯૦	૨૦	(वदन परीपाटोपुघटना	(वदनपरिपाटीपु घटना)
૧૦૭	૧૪	'ઓષ્ઠે'	'ઓષ્ઠે રાગ ક્રીડા'
૧૦૭	૨૧	બ્રાહ્મણને	બ્રાહ્મણને
૧૧૧	૧૪	નિયત સંબંધ	નિયતસંબંધ
૧૧૧	૧૫	,,	,,
૧૧૧	૨૨	સંમદ્દ સંબંધ	સંમદ્દસંબંધ
૧૧૨	૧૧	ક્રિયાકારક ભાવ	ક્રિયાકારકભાવ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકટ થતી પુરાતત્ત્વમંદિર ગ્રન્થાવલી